11

Današnje oporbe i raspre o proteklom sukobu na književnoj ljevici / Razgovor povodom drame M. Matkovića „General i njegov lakrdijaš" / Na presahlim izvorima dalmatinskog autonomaštva

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 11 ožujak travanj 1970

TEMA

DANAŠNJE OPORBE I RASPRE O PROTEKLOM SUKOBU NA KNJIŽEVNOJ LJEVICI

PIŠU:

Stanko Lasić

Miroslav Vaupotić

Grgo Gamulin

RIJEČ UREDNIŠTVA

Jedna od trajno zanimljivih i važnih, upravo presudnih tema svakako je: odnos politike prema umjetnosti i postavljanje vlasti prema slobodi stvaralaštva uopće. Konkretiziravši to u suvremenosti, dolazimo do smisla i posljedica borbi na evropskoj i našoj, jučerašnjoj i današnjoj književnoj ljevici.

O tome je prvi put otvorenije i kompleksnije progovoreno u okviru simpozijuma održanog početkom siječnja o. g. u Zagrebu, pod naslovom Borba za socijalističko sveučilište. *Napose je značajan i poticajan prilog napisao Stanko Lasić, a zanimljiva je svakako i teza Miroslava Vaupotića potkrijepljena primjerima koji ujedno sadrže u sebi i sudove o predratnim časopisima.*

Objavljujući Lasićev i Vaupotićev tekst, svjesni smo da time ne završava nego tek počinje rasprava, procjenjivanje i preocjenjivanje proteklog razdoblja. Osobito Lasićeve teze izazivaju (i već su izazvale) kritičke komentare. Jedan je od njih, svakako instruktivan, Bakarićev (od)govor na samome simpozijumu, objavljen djelomično ili u cijelosti, ali očito neredigiran, u dnevnim listovima. Zbog težine nekih primjedbi ovoga važnog svjedoka i sudionika zbivanja, koji se nalazio u samome središtu, čitaoce »Kritike« upućujemo na tekst Vladimira Bakarića objavljen u »Vjesniku« (10. siječnja 1970).

Vjerujemo da će objavljivanje integralnih radova o ovoj temi potaći i druge sudionike predratnog sukoba na književnoj ljevici da opširnije, sustavnije i dokumentiranije pišu o tome kao vjerodostojni tumači onih intencija, koje nisu bile nigdje deklarativno objavljivane pa su prema tome do danas ostale javnosti nepoznate i nepristupačne. Za sve stvaralačke priloge diskusiji o borbama na književnoj ljevici stranice budućih brojeva »Kritike« ostaju otvorene.

Prvi prilog diskusiji napisan post festum, *nakon simpozijuma, objavljujemo već u ovome broju — to je Gamulinov polemički esej* Izbor unutar totaliteta.

Ovu je temu očito, nakon svega, teško zaobilaziti, kao što je nemoguće ne priznati danas otvoreno Miroslavu Krleži da je imao ispravna shvaćanja o specifičnosti umjetnički djelotvornog angažiranja umjetnika u revolucionarnim preobražajima. Krležijanska je hereza prethodila onoj još značajnijoj — našoj, jugoslavenskoj, titovskoj — koja počinje 1948, a na čijim se temeljima i rezultatima danas zasniva nada svih onih snaga koje vjeruju da je moguće ostvariti uistinu pravedan poredak: socijalizam bez nehumane dogme, imun na staljinističke devijacije.

SUKOB NA KNJIŽEVNOJ LJEVICI (1928—1952)

Stanko Lasić

I

Uvod

Evo teme kod koje se nećemo moći izvući probranim metodama literarno-historijskog eklekticizma. Nećemo moći ostati pasivni promatrači: mi smo unutra. Pokušamo li se zaustaviti na bilo kojem parcijalnom problemu, vraćamo se problemu: revoluciji, kulturi. O nama se dakle radi. Tu ne možemo unaprijed odrediti granice na kojima ćemo se zaustaviti da bismo dalje istraživanje prepustili drugima; ili ćemo ići do kraja naše misli, ili ćemo odustati od mišljenja. Trećega nema. Znamo: živimo u socijalizmu bez tabua, ali to ne znači da je on bez pritisaka. Možemo se busati u prsa koliko god hoćemo, Drugoga iz naše svijesti nećemo istjerati. Ipak, to mi se sada čini sporednim. Glavna prepreka je u nama. Ova nas tema vraća našem izvoru: tjeskobi. Svijetu bez boga. Nama samima.

Mislili mi što god hoćemo o bilo kojem sudioniku ove duge diskusije, koja je u jugoslavenskom komunističkom pokretu intenzivno trajala dvadeset i pet godina kao materijalna praksa, a ne kao akademski problem — jedno ostaje izvan sumnje: svi su bili opsjednuti Spasom. Obuzeti Čovjekom. Nalaženjem i življenjem Smisla. Tu je njihova veličina i granica. Njihov fatum. Njihove sitničavosti i njihova herojstva, njihova siromaštva i bogatstva, njihovi padovi i uspjesi — imaju izvor u tom intenzivnom saživljavanju s vizijom oslobođenog čovjeka, s vizijom stanja u kojem je čovjek ukinut kao apsurd. Ili su neposredno živjeli svoj ideal ili su bili stoici, cinika i činovnika među njima nije bilo. Strane su im bile antinomije egzistencije (slobode), bili su ono pokoljenje revolucije koje nije moglo bez sveobuhvatne sinteze; težili su njoj mučeći se svaki na svoj način. Time ne želim ništa ni opravdati ni optužiti. Zar govoreći o njima ja ne govorim i o *sebi prošlom*? Želim samo reći da nas ta diskusija vraća izvornom pitanju: je li spas moguć.

Znamo dakle da time ulazimo u područje koje nas angažira totalno. Pitanje o spasu uvijek se otvara i kao pitanje o našoj slobodi. To nas gura da zbrišemo sva ona brojna lukavstva što smo ih izmislili da se smirimo. Ova nas diskusija prisiljava da ostanemo u samom žarištu antropološkog problema, to jest u pitanju: kako živjeti bez apsoluta. Ako smo skinuli boga, jesmo li došli do sebe? Dvadesetpetogodišnji sukob na književnoj ljevici iskazuje se kao izvanredno upozorenje protiv one tako raširene intelektualne bolesti u socijalizmu koju bismo mogli nazvati RAVNOTEŽOM NEUPITANOSTI. Smireni čovjek kao ideal. Čovjek koji se bavi istinama, ali kojega ne zanima istina. Ne mislim tu

na *»potčovjeka«* (na apatičnog ili rezigniranog čovjeka koji — živeći gotovo totalno u svom bitku — živi »pravedno«: on ni u snu ne zamišlja da bi izvan njegova sistema vrijednosti mogao postojati neki drugi sistem vrijednosti: on u sebi uživa i upravo je zbog tog uživanja i opasan) *već na »ozbiljnog čovjeka zle vjere«*, to jest na čovjeka koji živi u svjesnom samoobmanjivanju: na čovjeka koji je svjestan da živi bez Rješenja, bez Spasa, bez Smisla, ali koji živi kao da spas postoji, na čovjeka koji zna da ne ukida svoju kontingentnost i apsurd, ali koji živi kao da ih nema. Ova je diskusija u svom totalitetu uperena protiv takva čovjeka kao protiv najdubljeg intelektualnog otuđenja i najgore intelektualne izdaje. Ali to znači da ona *ni nama neće* dopustiti bijeg od fundamentalnog pitanja. Mi dakle sa zebnjom prilazimo onome što danas već izgleda kao neka daleka prošlost: nećemo moći uskratiti svoj odgovor na ono bitno pitanje — i naše i njihovo — : postoji li spas.

Duboka i istinita pobuna intelektualca (tj. privilegiranog bića) počinje *grozničavim* spoznavanjem svoje neopravdanosti. On sebe vidi *pravim* očima: očima najrazvlaštenijeg. Prezire sebe jer zna da je laž: ne umire on od gladi. U krvi i nesreći ovoga svijeta on ne može podnijeti ono što mu je dano: sreću privilegiranog. No upravo zato jer ga strast spoznaje vodi do potpunog otkrivanja zla, on ne može prihvatiti — u tom prvom momentu svoje pobune — polovična rješenja. Ta pobuna nije rođena u znaku relativnosti. Njegova je negacija otuđenja konzekventno totalna, on živi buduću afirmaciju: postojeće je nepostojeće, nepostojeće je postojeće. Od tog se prvog zaleta k apsolutu on može razvijati u raznim pravcima, to je stvar posebne dijalektike. Ali što bi njemu *sada — u ovom trenutku* — koristile ispovjedaonice u kojima bi mu bilo razloženo da je učinio sve što je mogao, da je hrabro ispunio sve zadatke, da je izvršio svoju dužnost, da mu je savjest čista. On se osjeća krivim do dna svog bića. Njegov je prvi korak gotovo neizbježno: samouništenje ili bog. Ili će se ubiti, ili će nju ubiti: ovu zvijer koja kolje temeljitije od bilo koje druge zvijeri — čovjeka. Apsolutna negacija vodi ga apsolutnoj afirmaciji: strasna teološka svijest kao izraz krajnje pobune. U tom se času on *rado* otuđuje od sebe (od svoje biti: prestat će biti misao) kako bi se što potpunije predao Drugom. Ako u tom času sretne Revoluciju, počet će njegova čudesno tragična avantura. Prihvatit će objektivnu (materijalnu, praktičnu) negaciju otuđenja kao apsolut i prenijet će na nju svu svoju žestinu i dosljednost, svoj gnjev i bol. Ako je ta praktična negacija sebe već strukturirala kao institucionalizirani entitet s metafizičkom sviješću o sebi — ona će tog pobunjenika dočekati kao izgubljenog sina. Izdat će ga međutim upravo njegova žestina i dosljednost: objektivni entitet kojem se predao zna da je on u dnu svoje vjernosti nevjeran. Objektivna teološka svijest ne podnosi svoje svece; zato: i kad je najodaniji, on je sumnjiv. Ipak, čini mi se da je *upravo on* najbolja slika kontradikcijâ svake teološke svijesti, pa tako i teološkog momenta revolucionarne svijesti.

I tako se značenje ove diskusije pokazuje širim. Univerzalnim. Strukture i kontradikcije koje ćemo tu pronaći prisutne su u svakom ljudskom projektu koji sebe smatra apsolutnim projektom, u svakoj filozofiji transcedencije koja sebe smatra totalnim rješenjem dehumanizacije čovjeka. Svima im je ishodište isto: negacija datog, zalet prema apsolutnom, nepostojećem koje ukida ovo bolesno stanje čovjeka.

Međutim, kakvu bismo grubu grešku učinili kad bismo pretendirali da se nalazimo u čistoj teoretskoj raspravi u kojoj pojmovi nisu konkretizirani u historijskoj praksi. Ako kažem da me zanima teološka svijest kao moment revolucionarne svijesti i ako želim analizirati moment staljinističke prošlosti KPJ (tj. tačnije: njenu staljinističku teologiju), onda ja ipak ne činim jednu te istu stvar. Kao što ne bi bila jedna te ista stvar ako bih na isti način nastojao shvatiti one milijunske mase koje defiliraju s crvenom knjižicom ili preplivavaju Jang-cse-kijang po uzoru na Njega. Doduše, te se analize u jednoj tački sastaju, ali svaka ipak ima svoje specifične zahtjeve i logiku. Sukob na književnoj ljevici konkretan je sukob, rasprava o njemu — osim fundamentalnog pitanja i kontroverze — otvara i niz konkretnih pitanja, direktno aktualnih u dijalektici koju živimo, stvaramo i koja nas stvara. A kako je jugoslavenski komunistički pokret sam dio naprednog, socijalističkog pokreta svijeta, to sva ova pitanja postaju aktualna i za komunizam uopće. Kategorije kojima ćemo baratati postoje kao materijalna praksa i danas: negirati jednu od tih kategorija znači negirati jednu stvarnost i jednu eventualnu budućnost. Prema tome: mi se određujemo kao praksa koja negira jednu drugu praksu. Ta se spoznaja — koja je praksa — treba prije svega odrediti prema prošlosti, za koju bismo mogli reći da je u stanovitom smislu njena prošlost. A na prvom koraku njoj se čini da je dirnula u osinjak: ta pitanja bodu otrovno. Ali što nam *sada* — kad smo u to dirnuli — preostaje ako to nije vjernost nama samima: mi ne možemo a da ne idemo dokraja. Moramo govoriti krajnje otvoreno; tek će tada naša misao postići ono što je njen cilj: govoriti o predmetu ostajući vjerna samo sebi. Uzmimo samo jedan primjer. Kako se postaviti *danas* prema epitetima »trockizam«, »revizionizam« kojima se tako često baratalo prije no što se na vlastitoj koži osjetila težina tih epiteta? *Pretpostavimo* da na to pitanje počnemo odgovorom da ne prihvaćamo tezu o nužnosti; da nam je ta »dijalektika« poznata i da smo je dosta intenzivno doživjeli u *naših* dvadeset pet godina kao vrijeđanje intelektualne dimenzije čovjeka i biti čovjeka uopće; da je ta floskula — kako je sve uvijek bilo nužno za neku etapu, itd. — samo jedan od načina totalnog prisvajanja svijeta za sebe, isključivanje svake druge mogućnosti i postavljanje sebe kao isključivosti; teoretski vid nepogrešivosti vlastite prakse. Pretpostavimo dakle da je naša izvorna tačka shvaćanje historije kao ljudskog čina: čim smo na terenu historije (tj. dijalektike), mi smo na terenu slobode (tj. totalizacije): čovjek je taj koji stvara sebe. Ta nas teza logično vodi razmatranju sukoba kao sudara dviju mogućnosti, dvaju izbora, a ne kao nekog »zakonitog« kretanja koje se tako odvijalo jer se tako moralo odvijati. Oslobođeni dakle determinizma (i čiste savjesti), mi se prije svega pitamo — i to usprkos upornim suprotnim tvrđenjima »pečatovaca« (zašto su to činili, o tome opširno kasnije) — nije li *ipak bilo* nekog revizionizma u onome što se 1939/40. kvalificiralo kao revizionizam. *Pretpostavimo* da nas je naša analiza dovela do zaključka da je doista bilo revizionizma, ali da je ta revizija bila revizija revizije marksizma, tj. revizija staljinizma, tj. povratak duhu marksizma. *Pretpostavimo* da nas je sve to napokon dovelo do ovakva slijeda misli: revizija o kojoj je riječ nije se postavila kao odlučujuća materijalna snaga, staljinizam je stvorio novu KPJ, smlavio početak te idejne revizije, ostvario revoluciju, slavio pobjedu nad mrakom historije, spasio jugoslavenske narode, ali i započeo stratifikaciju prema velikom uzoru, da bi se zatim pod udarom materijalne sile tog istog uzora (sebe samog! kakav paradoks) morao vratiti pozicijama revizije revizije marksizma (tačnije: k negaciji negacije marksizma), to jest umnogome onim istim pozicijama koje je nekada negirao.

Do čega smo međutim došli nakon ovakva niza (samo) pretpostavki, hipoteza (heretičkih, zar ne?)? Do tvrdnje o kontradiktornom kretanju historije, a ne do frazerske pompoznosti koja ne govori kritički jer joj je temeljni princip dogma inkarnacije totalne istine. Do opovrgavanja duha glorifikacije, tog vanjskog izraza bolesti dubinskih struktura socijalizma. Do razuma da tako kažem, i do pitanja (kako jezivog) neće li takav razum biti odbačen kao nerazum. I — zašto da izbjegavam tu riječ koja mi se tako nameće — do tjeskobnog košmara. Ja ovdje ne prejudiciram ono što ću kasnije razraditi. Možda će moja analiza doći do drugačijih rezultata. Ostajem za sada na nivou postavljanja pitanja, na nivou *principa* metode. Pokazao sam samo jednu mogućnost, jednu pretpostavku, ali ona već *sama po sebi* znači stav: ona je poziv na potpuno otvoreno kretanje misli, poziv na raspravu o svim pitanjima, a to prije svega znači o krajnjim zasadama: duh ove metode suprotan je *svim oblicima* fetišizacije, a ne samo deklarativnom negiranju tabua. Nije li ovaj hipotetički slijed misli *sam po sebi* poziv da se odbaci umjerena mudrost i da se ide do korijena, do »ludila« misli. A meni do danas nije poznat socijalizam koji se ludila misli ne bi bojao. Nije dakle slučajno da se oko tog osinjaka obilazilo kao oko vruće kaše. Naime, evo kako nas ta »crno-luda« analiza *može* dalje voditi: pobjeda nad intelektualnom »revizijom« bila je *istovremeno* i poraz jer je ona značila pobjedu nad slobodom ljudske misli, nad biti čovjeka; ne treba imati iluzija pa misliti da je ta pobjeda nad intelektualnom dimenzijom pokreta bila površna. Ovo je osnovno: to nije bila pobjeda koja je znala *i za* svoj unutarnji poraz *kao i za* svoju trenutačnu neophodnost. Ona je sebe smatrala Historijom. Ona će stvoriti moćne strukture organizacije i svijesti. Mi ih još danas osjećamo. Tu se odmah otvara i problem sudbine »humanističke inteligencije« u revoluciji, a time smo ponovo dotakli nešto izvanredno aktualno i živo. Jer vidjet ćemo: sve su te kategorije o kojima će biti riječi isprepletene, jedna izvire iz druge.

Daleko smo dakle od područja koje bi bilo neka »čista« teorija; problemi koji su se javljali u ovoj diskusiji gorući su problemi komunističkog pokreta danas. Lagali bismo kad bismo rekli da tome prilazimo smireno i vedro. Zebnji koju osjećamo pred fundamentalnim pitanjem pridružuje se zebnja koja nas prožima pred ovom masom konkretnih otvorenih pitanja. Sada znamo: radi se o jednoj te istoj tjeskobi (a nije li to tjeskoba Paula Nizana prije prije njegova puta u SSSR?): da li je revolucija Spas?

Struktura sukoba

Sukob je dosada svođen na razne strukture. Struktura sukoba pokušala se prikazati kao identitet cilja, različitost sredstava. Otuda: sukob fantom: kao da sukoba zapravo i nije bilo. Često su se događaji htjeli sagledati iz aspekta strukture sukoba dviju estetskih koncepcija, ne svodeći te koncepcije do njihove antropološke osnove. Otuda zaključak: u jednom svom dijelu vrlo nekorisna polemika za napredni pokret. Možemo u sukobu — poput nekih — vidjeti jednostavno strukturu sudara između talentiranih književnika i mediokriteta koji žele postati svemogućim arbitrima, a koje podržava Partija. Otuda teza: sve je to dosadna gnjavaža koja nema nikakve šire svrhe.

Nećemo pronaći princip koji sve događaje osmišljava i prema tome strukturira ako se ne zapitamo za kategoriju koja stoji u osnovi svih razmišljanja, pa bila ona i tako površna kao što su to bila razmišljanja Jovana Popovića.

Koja je to kategorija? Kako je barem privremeno izlučiti kao hipotezu?

Poći ćemo od jednog čisto formalnog identiteta. Ono što nas najjače frapira kad smo okrenuli posljednju stranicu ove duge knjige s uvodnim člancima, esejima, polemikama, fusnotama, govorima, referatima, raspravama — jeste *duh uporne afirmacije*. Nijedna od tih misli nije misao koja sebe deklarira (ne mislim eksplicitno, nego svojim »življenjem«) kao misao upitanosti. Njen unutarnji duh nije duh istraživanja, tj. duh razlaganja, dijalektičkog kretanja, izvođenja sinteza i njenih rastvaranja, duh svestrane i temeljite eksplikacije koja će u svom bogatstvu sama otvoriti pukotine za nova moguća sagledavanja. Zato to nije duh skromnosti u rilkeovskom smislu te riječi: živjeti pitanja. A zato to nije ni duh dijalektike koja sve uzima u obzir, bori se za svoj stav, ali zna da će taj stav i sam, također, biti »ukinut« upravo zato da bi živio duh koji ga je rodio. Nema nikakve sumnje da su duhu upitanosti najbliži oni najbogatiji tekstovi diskusije: »Podravski motivi«, »Moralni i socijalni smisao poezije«, »Predgovor za nekoliko nenapisanih romana«, »Ljubljanski govor«. Ali ni oni *ipak* nisu izbjegli *općoj shemi:* istakne se nekoliko teza koje se povežu više ili manje koherentno s centralnom idejom, da bi se zatim na tim početnim stavovima tvrdokorno inzistiralo. To je shema retorike i pamfletske polemike: shema tvrđenja i ponavljanja. Duh uvjeravanja i samouvjeravanja. Naravno, unutar te sheme razlike su goleme. Krležino iskustvo i enciklopedizam spojeni s njegovom permanentnom skepsom, melankolijom i otvorenošću daju njegovim tezama prodornost i punoću. Ali ne i karakter istraživanja: to su »varijacije na jednu temu«. Duh istraživanja naći ćemo u nekim njegovim esejima, sigurno u njegovim dramama, a posebno u njegovim romanima. Ali ne ovdje. Staljinovo retoričko nizanje epiteta ili predikata, njegova poznata »stilska pitanja«, njegove razne polimerne grupe, bilo rečenične bilo poredbene (Solženicin ih je izvanredno iskoristio u prikazu Staljinova lika), pretvaraju se kod Todora Pavlova u besprimjerno plitku karikaturu, a kod Kardelja u pedagoško upiranje prstom: evo krivca. Đilas je dakako vještiji od Zogovića, ali ne i pametniji: i jedan i drugi imaju isto evanđelje: procese. Marko Ristić isuviše uživa u esejiziranju i stiliziranju svojih teza a da bi se njima *potpuno* posvetio; paradoksalno, on je najdublji tamo gdje je najjednostavniji. Treba priznati da je njegova misao otišla najdalje u obrazlaganju vlastitih sinteza. Naravno, ako izuzmemo Richtmanna, koji je bio *prisiljen* na retoriku a koji inače u svojim najboljim radovima doista *razvija* spoznaje do kojih je došao. No ni on se nije oslobodio stanovitih tabua koji su mu smetali da svoje teze konzekventno dovede do kraja. Vaso Bogdanov je uvijek bio vrlo opširan, ali to ne znači da je bio i istraživački dubok. Rudimenti analize kod Hermana, Price, Keršovanija zatrpani su fetišima koje oni ponavljaju i preobrću ipak vještije od Galogaže, Jovana Popovića, a da ne govorimo o Avdi Humi, Puniši Peroviću, Mirku Daviču, Dončeviću, Barkoviću ili Marinu Franičeviću. U krajnjoj liniji jedna gomila afirmacija svedenih na nekoliko teza koje često ne idu dalje od svoje početne tvrdnje. Nije naš cilj da sve sada pribijemo na sramotni stup i da nasuprot njima pokažemo našu pamet, nego je naš cilj dvostruk: *prvo,* da odgovorimo na pitanje kakav je smisao *teoretskog* bavljenja jednom diskusijom koja nije došla do nivoa teoretiziranja i istraživanja, i *drugo,* da odredimo antropološku osnovu ovog formalnog identiteta

koji je tako evidentan, da pronađemo dubinsku strukturu u kojoj će ova — svima zajednička — shema biti osmišljena.

Što se tiče prvog pitanja, tu odmah ističemo da smisao teoretskog zanimanja za ovu diskusiju više leži u dnu te diskusije nego u njoj samoj. Ili da budemo tačniji: teoretsku misao mogu zanimati više temeljni principi te diskusije negoli njena anegdotika, koja naravno nije bez vrijednosti. Konkretno: *teoretsku* spoznaju zanima Staljin-Aragon, a ne Zogović, Trocki-Breton, a ne Ristić. (Ne govorim o detaljima, o teoretskim parcijalnim pokušajima: »Predgovor za nekoliko nenapisanih romana« vrlo je zanimljiva varijanta traženja unutar nadrealističke kontroverze poslije 1935; ali o tome će biti dosta riječi kasnije.) Naravno: temeljne su kontroverze ovdje izrazile na poseban način i misao koja želi ispitati *ovaj* sukob mora da ga iscrpi i objasni upravo u *njegovoj* posebnosti. Ali to je opći cilj istraživanja. Problem dakle nije u tome da li da se istraži ili ne *ova* predmetnost, već je problem u tome da se izbjegne *njenom* teoretskom nivou. To jest: da se retorička afirmativnost i duh tvrđenja dignu na onaj teoretski nivo *koji je bio u njihovu izvoru* te da tako — raspravljajući o ovoj konkretnosti — *i teoretski duh* bude zadovoljen. To je ono što često zovemo: govoriti o nečemu čega *nema,* ali je *ipak tu.* Taj paradoks susreće i živi svaki onaj istraživač koji je »situiran« tako da je prisiljen baviti se predmetom koji svoju najčišću i pravu realizaciju dobiva *drugdje.*

Ova me je diskusija, evo, dovela onom starom i nezaobilaznom problemu: zašto se baviti književnošću koja to *nije,* ili da budem uplašeniji: koja to tek eventualno tu i tamo postaje. Kao što je naša književnost periferija Književnosti, tako je i ova diskusija tek periferija velike svjetske diskusije koja je sama po sebi jedno bogatstvo teorije i duha. Zašto se ne baviti književnošću samom, duhom samim, već njihovim »nečistim« izrazima, *ako* se želim baviti književnošću i duhom? Evo pitanja koje u potpunosti otkriva moju situaciju, našu situaciju. Jer fućka se meni za odgovore kojima su me kljukali cijeli život: to je »moje«, to je »naše«. Na planu duha, na žalost, postoje samo vrijednosti duha, a ne i vrijednosti granica. Svi odgovori koje sam nalazio i koje nalazim ne mogu ugušiti onu permanentnu moru: zašto čitati Mažuranića, Matoša, Petronijevića kad postoje Baudelaire, Proust, Hegel? (Ja znam: to je i *moja,* a ne samo njihova situacija. Ja sam *unutra.*) To *nikako* ne znači da oni ne mogu biti predmet istinskog istraživanja: bilo metodama strukturalne deskripcije, bilo metodama antropološke interpretacije. Osvijetljeni, na primjer, jednim antropološkim konceptom, jednim momentom duha, oni mogu biti podignuti na nivo duha. Ali sami po sebi oni su slabi i nejasni napori duha i *duhu ne pripadaju.* To dakako ne znači da su bez smisla i svrhe za onu parcijalnu strukturu u kojoj su nastali i čiji su izraz. Suprotno. Ali unutar njihove vlastite totalne strukture (unutar književnosti, unutar duha) oni su periferija i *zato* ostaje trajnim ono pitanje koje je mladi Barac tako jasno osjećao, ali koje je upravo zbog njegove težine kasnije eskivirao: čemu studirati nešto što je simulacija duha, a ne duh sam. Nojevski stav obično vodi megalomaniji i aroganciji, lako je uvidjeti da je rođen iz situacije drugorazrednosti koju pod svaku cijenu nastoji zaboraviti. Bilo bi neumjesno kad bismo mislili da tek mi otkrivamo tu situaciju: *svi* su je naši intelektualci *uvijek* znali. I onda kad su je ogorčeno odbijali. Odgovori i rješenja bili su različiti. Najdublja su rješenja potekla od ljudi koji su tu kontradikciju najdublje osjećali. Najznačajnije je upravo ono Krležino. Tu međutim nema definitivnog rješenja, svakome tko živi tu kontradikciju predstoji traganje za vlastitim rješenjima; onome tko ju je odbacio kao nepostojeću, onome koji je ne želi vidjeti nedostaje jedna dimenzija bez koje se ne može znati kad se govori o glavnom a kada o sporednom. U ovom konkretnom slučaju to znači: bavljenje teoretskom osnovom sukoba na književnoj ljevici ima smisla samo onda ako imamo znanja i snage da ga dignemo na nivo prave teoretske kontroverze koja je u samoj diskusiji sadržana tek rudimentarno i nerazvijeno. To je jedino ispravan metodološki stav. On nikako sam po sebi ne garantira i uspjeh. Ali jedino on omogućuje misli da se iscrpi i na apstraktnom nivou refleksije. S druge strane ne samo da on ne priječi, već on potiče misao da predmet zahvati i sagleda u njegovoj posebnosti. Tek strukturirana ta će posebnost prestati da bude anegdota i beskonačni niz. Osmišljena u temeljnoj strukturi, posebnost gubi karakter izoliranosti i senzacionalnosti a dobiva pravo osvjetljenje: dimenziju istine.

Time smo automatski stigli *do drugog pitanja*: čemu nas taj formalni identitet vodi? Upućuje li nas prema nečemu ova uporna afirmativnost, ovo isticanje i ponovno isticanje nečega što je već toliko puta ponovljeno, ovo nametanje, ovo nadmetanje, ovo naguravanje, ovo stilsko »ukrašavanje« već rečenoga, ovo prepričavanje, ovo poučavanje, ove »kobase« bez kraja i konca? Krije li se iza svega toga neka tajna koju mi — zaglušeni bukom — ne vidimo? Ili upravo jednoličnost karaktera tih upornih afirmacija nešto značajno otkriva? Jedno je izvjesno: svi ti sudionici diskusije žele pod svaku cijenu imati pravo — otuda njihovo odsustvo umora. Nitko od njih neće popustiti ni za stopu. Moglo bi se reći: pa vodila se bitka, tu ne može biti kompromisa. Ali ta je bitka čudesno statična, ona nas navodi na pomisao da je svaki sudionik uvjeren da bi gubitak jednog detalja značio rušenje svega. Tako *naslućujemo* antropološki ekvivalent onog formalnog identiteta koji nam se odmah nametnuo. Na antropološkom planu ovoj je retorici homologna samo jedna struktura: apsolut. Vječita vrijednost i nepomičnost. Ispunjenost i opravdanost. Bitak. Sveobuhvatna sinteza bez ijedne pukotine. Zatvoreno nebo. Istina. Atmosfera borbe sigurno je pogodovala vjernosti izabranom apsolutu. Ali to je samo sporedni faktor. Očito je da su se *svi* — svaki na svoj način — pitali o smrti i vlastitoj ništavnosti: o svom nepostojanju. Svaki je na svoj način došao do svoje Pobjede. Izabrani entitet (u kome se sav apsurd čovjeka ukida) bio je jedini kompas na ljudskoj plovidbi. Ispustiti ga iz ruke bilo je adekvatno smrti. Ostati mu vjeran značilo je živjeti i poslije fizičkog uništenja. Upravo: tek njime počinje život; sve ono prije njega nije drugo do puka kontingencija, gomila nepovezanog micanja bez pravca i cilja. Ako čovjek ljepotama nadvladava smrt i ako jedino u njima ostavlja trag o sebi u ljudskoj vječnosti — onda je krajnji smisao čovjeka stvaranje ljepote, vjernost ljepotama. Ako je slobodni izraz ljudskog individualiteta ona prava čovječnost i ono vrhunsko oslobođenje od lažnog morala otuđenosti — onda je autentičan čovjek tek onaj koji živi tu eksploziju slobode. Ako je revolucija jedina vrijednost i jedini spas — onda joj se treba pokoriti čak u onom času kad vas ona osuđuje i odbacuje: treba joj pomoći u odbacivanju! Stvar ipak nije tako jednostavna kao smo je sada prikazali i entitet nije tako »čist«. Njihova je žeđ za apsolutom čista, ali njihova Rješenja više ne pripadaju momentu neposrednosti u kojemu se kontradikcije još nisu iskazale. Apsolut je ovdje sinteza kojoj stalno prijeti opasnost raspadanja na svoje sastavne elemente: teza želi progutati antitezu, antiteza tezu: umjetnost revoluciju, revolucija umjetnost. Ali zašto oni tako uporno

inzistiraju *upravo na sintezi*, a ne prepuste se bezbrižno njenim elementima?

Skinuvši boga s neba, moderni ga je čovjek stavio u sebe. U svoje stvaralaštvo (projekt). Ali »igra« se ponavlja. Sada međutim više nikakva naivnost nije moguća. Ljudsko se stvaralaštvo osamostaljuje i postaje objekt koji sebi podređuje svog vlastitog stvaraoca. On to *zna* (on je stvorio to nebo) i *ne želi* da zna (bez tog neba otkriva sebe kao slobodu): to je jedna od njegovih *fundamentalnih struktura:* »zla vjera«: »svjesno« samoobmanjivanje. Umjesto jednog entiteta u kojem je boravio do svoje »modernosti« kao u nekom intrauterinskom stanju, čovjek se našao »otkinut«: između tih bogova koje je stvorio trebalo je izabrati odnosno pokušati ih svesti na jednu osnovu. On je stavljen pred dilemu: ili prihvatiti svoju slobodu (sagledati sebe kao subjekta koji stvara projekt) ili prihvatiti svoju »ulogu« (sagledati sebe kao objekta projekta o kojem se ne pita). Budući da se ne može ostvariti u realnosti kao apsolut a ni izdržati tjeskobu slobode (bitak za sebe) — čovjek prihvaća svoju »ulogu« (svoju vrijednost) i diže je na nivo totalne transcendencije, tj. mistificira samoga sebe: živi kao da je našao apsolut. Na dnu bilo kojeg oblika totalne transcendencije nalazi se čisti negativitet: čovjek totalno odbacuje svoju situaciju da bi mogao totalno živjeti sebe izmijenjenoga.

Od sredine prošlog stoljeća dva su oblika totalne transcendencije dominantno opsjedala intelektualca: *umjetnost* i *revolucija.* U oba je uključen i apstraktni moment transcendencije: transcendencija kao takva, mijenjanje u svom čistom vidu. I jedna i druga transcendencija — i umjetnost i revolucija — mogu postojati (da se izrazimo Lukačevim izrazom) u bilo kojem od svoja tri modusa: modus apstraktnog subjektiviteta, autarhije subjektiviteta i pokušaja sinteze subjektiviteta i objektiviteta. Međutim, bez obzira na oblik i modus totalne transcendencije, ona *uvijek* znači potpuno predavanje čovjeka svom idealu: taj je san apsolutan. San koji je ludilo: ludilo koje je »situacija« čovjeka. Ako se oslobodi tog »ludila«, on će se naći u slobodi: tj. u izboru. Na svojoj početnoj točki. Taj je mogući povrat sebi ogoljelom, sebi apsurdnom prisutan u svakom »ludilu« kao permanentna lateralna svijest: čovjek *zna* da nije ostvariv kao apsolut: i onda kad mu se čini da je dohvatio kompletnu ispunjenost postoji jedna pukotina, jedna praznina, jedan otvor kroz koji se sva ta punoća može isprazniti i on će ponovo biti ono što jest — čista sloboda. To je najdublji — egzistencijalni — razlog njegove privrženosti i odanosti umjetnosti i revoluciji shvaćenima kao apsolut.

Baudelaire i Flaubert su u ishodištu pokušaja *modernog* čovjeka da se spasi *umjetnošću.* Linija koja ide od Baudelairea preko Rimbauda i Mallarméa na Prousta, Sartrea (etapa »Mučnine«) i Malrauxa nije homogenog karaktera, ali je odlučna i jasna u osnovnom stavu: tek je umjetnost onaj oblik u kojem je čovjek ukinut kao otuđenje i egzistencija (kao kontingentno biće) i u kojem se može ostvariti kao vanvremensko biće, kao autentično življenje, kao apsolutni trenutak: živjeti »umjetnički« znači negirati ovaj život, izmijeniti ga i živjeti onaj pravi, skriveni, ali ne manje realan život. To drugim riječima znači da je spas moguć i unutar otuđenja i unutar egzistencije: treba ih nadvladati specifičnim postavljanjem prema njima. Ali to postavljanje — koje drugim riječima zovemo umjetnost — jeste *privilegij elite,* a po svojoj strukturi *trebalo bi biti univerzalna datost.* Iz te se kontradikcije rađa dalje kretanje: potreba vezanja za takvu praksu koja će ukinuti aristokratizam i pretvoriti virtuelnu univerzalnost umjetnosti u postojeću. Apsolut se

dakle pokazuje nedostatnim: da bi očuvao svoju autonomiju i svoj smisao, on mora *ili* da se sintetizira s principom koji će njegov princip učiniti univerzalnim, *ili* da se spozna kao apsolut bez opravdanja, ukinuti apsolut. U svom je razvoju umjetnost prvu soluciju živjela najpotpunije u Bretonovu pokušaju sinteze Rimbauda i Marxa, a drugu soluciju najkonzekventnije je spoznao Sartre inkarnirajući u svom djelu i životu njene bitne antinomije.

Hegel i Marx su u ishodištu one linije u kojoj se *historija* otkriva kao spas: ona će dovesti čovjeka do sebe. Historija se u Marxovu konceptu pretvara u revolucionarnu misiju proletarijata koji će, ukidajući sebe, ukinuti klasno otuđenje čovjeka, a to za Marxa znači: ostvariti čovjeka. Čovjek može naći smisao u svom nečovječnom trajanju jedino ako *radi* na uništenju nečovječnosti, na ostvarenju »carstva slobode«. Revolucija je prema tome onaj oblik života koji se modernom čovjeku otkriva kao oblik u kojem se *već sada* može potvrditi kao potpuni čovjek: kao čovjek koji je prestao biti otuđenje i egzistencija jer se definirao: on *je* revolucija. Revolucija tako za njega postaje entitet iznad čovjeka, nju čovjek prihvaća kao svoju totalnu transcendenciju, njoj se predaje kao *svom apsolutu,* a ne kao jednom od onih zadataka koje je spoznao kao svoje sadašnje zadatke, ali koji nikako ne znače ukidanje egzistencije (bitka za sebe) i dovođenje čovjeka do stanja u kojem će on biti *causa sui.* Umjesto relativnog značenja čovjek revoluciji daje apsolutno značenje. To je prvi moment ili moment imanencije. Taj se entitet — revolucija — međutim iskazuje kao isprekidano i kontroverzno kretanje, kao serija parcijalnih akcija koje su često apsurdne. Tu leži kamen spoticanja za čovjeka koji je revoluciju prihvatio kao apsolut: kako sve te parcijalnosti i kontroverze dovesti u čvrsti sklad u kojem se one pokazuju kao *nužne* za revoluciju, tj. u kojima se sama revolucija ogleda i izražava; kako — dakle — uvijek ostvariti skladno jedinstvo općeg, posebnog i pojedinačnog. U tom se času svaka misao može *vratiti sebi:* potvrditi se kao misao koja luta i lutajući stvara sinteze; to je moment vraćanja čovjeka k sebi kao slobodi, kao dijalektici. Ali ona u tom času može težiti i *odvraćanju od sebe:* predati se sistemu u kojem je uvijek sve objašnjeno; to je moment otuđenja čovjeka u objekt koji, naravno (bez obzira na svoju prirodu institucionaliziranog entiteta), jeste i moment ljudske prakse. Revolucija na taj način pokazuje čovjeku njegove fundamentalne i antinomične strukture: slobodu i apsolut. Ako je čovjek prihvatio revolucije kao Spas, a ne kao zadatak unutar svoje slobode (unutar apsurda), onda mu se linija dogmatskog marksizma pokazuje prirodnom. On tu liniju prihvaća ne toliko zbog njene prakse (ona je uvijek *i* dijalektika) koliko zbog njene institucionalizirane zatvorene naravi. Partija — u tom stavu — postaje apsolutni entitet a njen marksizam specifična teologija. *Takva* revolucija svodi *totalitet* čovjeka i života na *sebe.* Ono što je pak nesvodivo odbačeno je kao nepostojeće ili kao revoluciji neprijateljsko. Kako je historija kretanje, to je *takva* revolucija neminovno *i* pragmatična *i* totalitarna. Želeći svesti *sve* na sebe, ona uviđa da joj totalitet čovjeka *ipak* izmiče: ona *nije* ono što *jest:* apsolut! Iz te kontradikcije moguća su dva rješenja, dvije sinteze:

— ili ići u čisti identitet i svu kulturu svesti na vlastitu momentalnu teološku pragmatiku: hermetizirani apsolut; u tom je čistom identitetu čovjek totalno osiromašen, pretvoren u objekt;

— ili pokušati spojiti totalitet čovjeka (kulturu-umjetnost) s političkim imperativima revolucije u jednoj sintezi koja će uvijek ostati

otvorena i u kojoj će marksizam imati ulogu crvene niti, a ne ulogu stražara: to je ukinuti apsolut, čovjek vraćen sebi.

Pokušaj Staljina najeklatantniji je primjer prve sinteze, pokušaji Rose Luxemburg, talijanskih i jugoslavenskih komunista, kao i neki drugi pokušaji unutar suvremenog širokog socijalističkog pokreta primjer su (barem u principu i parcijalno) druge sinteze.

Ova nas je analiza dovela do bitnog zaključka: *ni umjetnost ni revolucija* — kao dva apsoluta koji prožimaju svijest modernog čovjeka — *ne iskazuju se kao entiteti sebi samima dostatni. Njihove ih unutarnje kontradikcije nagrizaju, upućuju jedno na drugo, naznačuju da je izlaz upravo u NJIHOVOJ SINTEZI, koja može biti ili nova forma apsoluta ili ukidanje apsoluta, tj. ukidanje sinteze kao Spasa i Rješenja, vraćanje čovjeka njegovoj tjeskobnoj slobodi.*

Stoga je sinteza umjetnosti i revolucije NOVI APSOLUTNI ENTITET kojem će moderni čovjek (revolucionarni intelektualac, dakle, također) težiti: to je nova forma TOTALNE transcendencije koja mu pomaže da se oslobodi svoje slobode, tj. koja mu omogućuje da sebe i dalje mistificira. Taj je novi apsolut ipak približio čovjeka njemu samome: kad se ta sinteza raspadne kao apsolut, ona će ostati kao traženje, kao htijenje, kao nastojanje. Tim časom čovjek biva vraćen sebi. Tim časom u njemu je učvršćena želja da živi svoju slobodu čineći ono što mora činiti da bi ukinuo svoje klasno otuđenje. Ta je forma apsoluta kao neka posljednja prepreka modernom čovjeku i intelektualcu da siđe *u provaliju:* u provaliju gdje je sve u njegovim rukama, pa i njegova »ludila«, on je gospodar, spasa nema.

Ova nam analiza sada u potpunosti objašnjava zašto je *fundamentalna struktura* u kojoj se odvija sukob na književnoj ljevici upravo *ogorčeni pokušaj sinteze* tih dvaju entiteta: umjetnosti i revolucije. Nijedan od sudionika sukoba ne smatra da umjetnost sama po sebi dostaje za spas čovjeka: sve estetske koncepcije uključuju na ovaj ili onaj način revoluciju; koncept čistog estetizma koji ne pita o revolucionarnom smislu ljepote nezamisliv je u ovoj diskusiji; baudelaireovska ljepota kao autarhija subjektiviteta dobiva ovdje uvijek svoju dopunu u revolucionarnoj volji za stvaranjem takvih ljepota koje će biti Akcija. S druge strane, nijedan od sudionika ne promatra revoluciju odvojeno od totaliteta čovjeka: to nije subverzija, već kompletna promjena čovjekova bića u kojoj kultura igra presudnu ulogu; revolucija upravo želi vratiti čovjeka kulturi i već se u samom procesu revolucionarnog preobražavanja kultura mora osjetiti kao faktor preobražaja; nijedan od njih nije ikonoklast, svi se pitaju kakva treba biti funkcija umjetnosti u revoluciji i funkcija revolucije u umjetnosti.

TO JE BITNO

»Sve su umjetnosti bile tendenciozne. Heleni su propovijedali svoj stopostotni zatvoreni helenski pogled na svijet. Gotika bijaše klerikalna propaganda u interesu crkve i klera. Neandertalsko vrijeme bilo je vrijeme kulta lova i idola u umjetnosti. Isto tako i umjetnost u primitivnih naroda. Menzel slikaše prusijanizam, Defregger malograđanske anegdote, Toulouse-Lautrec građansku erotiku, Gauguin je bio umoran od civilizacije te propovijedaše rezignaciju spram Evrope. Holderov heroizam i prezir Kokoschke, posljednjeg sublimnog građanina, sve je to puno tendencije. Tendencija je, dakle, u umjetnosti tipična i ona nikako ne može da škodi stvaralaštvu. Grünewald je velik propagandist kršćanstva, pak mu nitko nije prigovorio, da nije dobar slikar. Kad ljudi principijelno odbacuju neku umjetninu zbog njene tendencije, oni se ne određuju kritički spram dotične umjetnine, nego spram te tendencije što je ta umjetnina propovijeda.

Danas postoji nedvoumna borba klasa, i kada je umjetnik spram nje indiferentan, kada je stao na takozvano neutralno stanovište, on u stvari nije neutralan, nego je na strani jačega. Smisao, bit i povijest umjetnosti govori zato, da je umjetnost u neprekidnoj i organskoj vezi (po svome dubokome smislu i po svojoj biti), u neprekidnom kontaktu sa smislom i poviješću društvenih odnosa. Samo duh, koji se je podredio smjeru svog vlastitog vremena, koji je spoznao smisao i pravac toga vremena, samo takav duh može dati u umjetnosti nešto organsko. Čovječanstvo unatrag stotinu godina osvaja sredstva produkcije, i u toj borbi strojeva i produkcionih sredstava ni umjetniku ne preostaje ništa drugo nego da se podredi diktatu i da stane na frontu. Jer, hoće li to umjetnik ili ne, on se nalazi na fronti ili etapi jedne fronte. Preostaje reklamni konstruktivizam u službi industrije i novca ili kritika i satira vremena i propaganda ideja za reorganizaciju društva na novim principima.« (Miroslav *Krleža:* »O njemačkom slikaru Georgu Groszu« — »Književna republika«, br. 2, 1927.)

»Prava tendencija uvijek je ona koju stvaralac nosi u sebi kao svoj živi sastavni dio. Ona čak može biti i nesvjesna, kao najintimniji nagoni ili osjećanja. Umjetnik je, otkad postoje klasne razlike, nosio u sebi tendenciju svoje klase, u manje-više čistom obliku, s manje-više svijesnosti ili je pak izražavao tendenciju onog vladajućeg reda, koji ga je favorizirao i hranio, za koji je bio vezan najraznijim materijalnim ili duševnim interesima. Vladajući redovi su uvijek nastojali da potčine duhovno stvaranje svojim interesima, zarobljavajući tako mase, kao što je čitava ideološka nadgradnja privrednog sistema, u obliku religije, prava, umjetnosti itd., sublimacija tog sistema i odnosa svojine u njemu. (...) Socijalna literatura je u pravom i dobrom smislu tendenciozna onda, kada njeni stvaratelji u svojoj ličnosti kao u žarištu koncentrišu žive tendencije mlade klase i nađu za njih prirodni, adekvatni i najuvjerljiviji izraz, organski stopljen sa sadržajem. Jer forma i sadržaj nisu dvije odvojene stvari. Ako je tendencija samo prilepljena za formu, ona ne kvari samo formu, nego kvari i sebe, jer je vještačka, neuvjerljiva i neefikasna. Forma je sama po sebi prazna i postoji samo u školskim retorikama. Sadržaj je bez forme nijem.« (Jovan Popović: *O socijalnoj literaturi* — »Kultura«, br. 4, 1933, str. 266—267.)

Čovjek bi rekao da Jovan Popović prepisuje ili (loše) parafrazira Krležu, i to upravo u broju s »Quo vadis«. Ne vrijedi ABC-ovo-Đilasovo-Kardeljevo objašnjenje o Krležinu skretanju udesno nakon diktature. Krleža tu borbu za sintezu umjetnosti i revolucije nije nikada napustio: Referat i govor na Plenumu Saveza književnika Jugoslavije 1954. Scena na kojoj se sukob na književnoj ljevici odvija *jeste zatvorena scena sinteze dvaju entiteta* koji su se pokazali kao neodrživi jedan bez drugoga. K toj su sintezi sudionici ove dvadesetpetgodišnje rasprave dolazili na različite načine: Ristić kroz poeziju, Đilas kroz revoluciju, Krleža kroz totalnu negaciju *svoje* kulture. Nijedan se od njih, dakle, ne zadovoljava jednim od tih entiteta i nijedan od njih ne bi bio smiren u jednom eventualno izabranom entitetu. Rekao sam da je njihova sudbina ŽEĐ ZA SPASOM (to je teza od koje polazim), ali oni *već znaju* da ni umjetnost ni revolucija sami po sebi nisu apsolut: tek njihova sinteza može biti spas. TO ĆE POSTATI NJIHOVA OPSESIJA JER ŽIVE U ZNAKU SKLADNOG ČOVJEKA. Upravo zato nijedan od njih nije postavio mogućnost *nemogućnosti sinteze* umjetnosti i revolucije. Ta je misao od njih beskonačno daleko, i to zato što je od njih beskonačno daleko misao o *razbijenom čovjeku*: misao o čovjeku kojem svijet izmiče upravo zato jer on sam sebi izmiče. Misao o čovjeku kao egzistenciji. Misao o nepremostivom dualitetu između kulture i razvlaštenog, barem za ono vrijeme dok traje revolucija, a to gotovo znači unedogled, do granica utopije. Misao o jazu (društvenom i egzistencijalnom) između kreativnog života i mehaničkog trajanja. Misao o ovoj civilizaciji u kojoj kultura i revolucija *možda* nikako nisu spojive. Zato oni ovu civilizaciju i ne dovode u pitanje, oni je žele ukinuti u Hegelovu smislu, uključujući

je u revoluciju. Tek je suvremeni studentski pokret postavio pitanje o kompletnom smislu dosadašnje kulture.

Po liniji svog intenzivnog i strasnog osjećanja apsurda Krleža je doživljavao sudar tih dvaju entiteta pitajući se nisu li oni ipak nespojivi. Ali u ovoj dvadesetpetgodišnjoj diskusiji mi to njegovo pitanje samo nejasno osjećamo kroz neke tek tu i tamo (kao slučajno) nabačene misli ili u nekim namjernim (ili nenamjernim?) nedorečenostima. Krleža je u *Zastavama* pokazao koliko je duboko osjećao sudar umjetnosti i revolucije, antinomije njihove sinteze: Kamilo Emerički ukazuje mi se kao romaneskna realizacija tog pitanja. Marko Ristić je u *Snu i istini Don Kihota* naslutio mogućnost isključivanja tih entiteta i zastao na rubu te tragike. Uzevši u cjelini, *ostajemo u okviru jedne apriorne teze,* koja glasi: moguća je skladna i kompletna sinteza umjetnosti i revolucije. To znači: moguć je spas; moguće je totalitet čovjeka pomiriti s revolucijom. To je opća podloga sukoba i nijedan od sudionika ne dovodi u pitanje tlo kojim svi hodaju. Nijedan se od njih nije usudio reći: revoluciji nije potrebna umjetnost, ona treba da je baci preko palube; umjetnost ne treba da se pita o revoluciji, ona treba da se riješi tog fantoma da bi se mogla slobodno razvijati. Apsolutno harmonična sinteza umjetnosti i revolucije jeste, dakle, apriorna kategorija koja determinira sve ostale postavke i sva događanja. Zato je zovemo fundamentalnom strukturom ovog sukoba. Zato izvan tog sukoba i ostaje i fundamentalno pitanje: je li apsolutno harmonična sinteza umjetnosti i revolucije uopće moguća; to jest: nije li ovo apriorno polazište upravo ona struktura koja sprečava da se pronađe sinteza-pokušaj a čovjek vrati svom biću-neskladu.

Ovo je apriorno polazište i u tradiciji naše literature. Ne želim time reći da se sudionici sukoba na književnoj ljevici oslanjaju na tu tradiciju. Ali oni izrastaju iz situacije jedne književnosti koja se u svom razvoju nikada nije postavljala kao istraživačka, heuristička i eksperimentalna. Ako je i bilo zahtjeva za apsolutnom autonomijom književnosti, onda su taj zahtjev pratile i teoretski plitke eksplikacije i mizerni praktični rezultati (Livadić). Ako je i bilo teza o nekorisnosti književnosti za akciju, onda se više radilo o odbacivanju naše, *ovakve,* književnosti negoli književnosti uopće (rano pravaštvo, Starčević). U svom globalu naša je književnost uvijek težila sintezi književnosti i akcije. Tri su bitne etape do pojave Krleže i Cesarca, tj. do sinteze umjetnosti i revolucije. Svaka od tih etapa traje kao *stav* kroz historiju i onda kad je kao dominantna etapa već nadiđena: strukture se uvijek ponovno mogu historizirati i u historiji naći svoju vertikalu. *Prva etapa* je Gajev politički pragmatizam, koji sintezu dovodi do one opasne granice na kojoj ona prestaje biti sinteza a postaje jedna od teza. Vraz će nastojati prevladati tu opasnost i njegov pokušaj vodi direktno *drugoj etapi:* Šenoinu didaktičkom ideologizmu. Šenoa je nastojao ostvariti skladnu sintezu sjedinjujući tri entiteta: književnost, naciju i katoličku moralku. To je najznačajniji pokušaj hrvatske malograđanske svijesti da stvori apsolut kojem bi se mogla predati čiste savjesti. Studij je Šenoe zato od prvorazredne važnosti za cjelokupnu hrvatsku književnost i hrvatsku idejnu sferu uopće: sve se daljnje strukture hrvatske književnosti određuju prema Šenoi kao prema jednoj čistoći (strukturi-tipu) koju ili prihvaćaju varirajući je ili je negiraju. Varijante te sinteze su pravaška sinteza književnosti i nacija (Kovačić), katolička sinteza književnosti i crkve (Kerubin Šegvić), modernistička sinteza Evrope i Hrvatske, modernog i narodnog (Nehajev). Sve se te varijante uvijek vraćaju Šenoi

kao svom izvoru: njihova su rješenja adekvatna Šenoinim rješenjima. *Treća etapa* jeste etapa unošenja pukotina u Šenoinu sintezu i njene varijante: ta etapa ne donosi doduše nešto apsolutno novo, ali sinteza književnosti i nacije nije više tako smireno skladna: Kranjčević, Matoš. Posve je postrani Janko Polić Kamov, najizrazitiji, a možda i jedini primjer stava čistog negativiteta. Komparativna analiza tih etapa i sinteze umjetnosti i revolucije otkrila bi brojne sličnosti i brojne sheme koje se uvijek ponavljaju. To je sasvim razumljivo jer u dnu svih tih sinteza leži osnovna antropološka kontroverza: nastojanje slobode da sebe ukine u apsolutu.

Vidimo dakle: razvoj umjetnosti, historijska praksa, a i situacija naše književnosti »orijentirali« su *sve* sudionike ove diskusije k jednoj aprioristićkoj sintezi koja ne dolazi u pitanje.

Pa odakle onda sukob?

Zar to nije bio sukob u kojem se radilo o obrani slobode umjetnosti i slobode misli protiv prakticističkog utilitarizma, protiv političke pragmatike? Zar to nije sukob u kojem se nastojalo obraniti pravo umjetnosti da sačuva svoju autonomiju? Zar to nije sukob umjetnosti *i* revolucije? Zar to nije bio otpor agresivnosti i totalitarizmu revolucionarne partije?

Nije. Ili točnije: nije *samo to.* Nije se radilo samo o obrani umjetnosti, slobode misli, kulture, već se radilo i o obrani revolucije od revolucije. To je mnogo dublji sukob nego što se to dosada tumačilo. Svesti sukob na strukturu sukoba umjetnosti i revolucije znači zaboraviti da je *svim* sudionicima sukoba revolucija isto toliko važna koliko i umjetnost. Protivnicima u ovom sukobu bilo je jasno da se radi o revoluciji *i onda* kad su govorili o najapstraktnijim problemima umjetnosti. Jer, govoreći o umjetnosti, oni automatski govore o revoluciji: sinteza od koje polaze implicira takvo postavljanje. Kad netko od njih pledira za određeni tip odnosa prema umjetnosti, tada on pledira za određeni tip revolucije. Tome nas evo dovodi naš stav o sintezi umjetnosti i revolucije kao fundamentalnoj strukturi sukoba. Da, tu se radilo o dvjema koncepcijama umjetnosti, ali to znači o dvjema koncepcijama sinteze, dakle i o dvjema koncepcijama revolucije. TO JE BITNO, A UPRAVO SE TO DOSADA NIJE HTJELO VIDJETI.

»Pečatovci« su uporno isticali kako ne žele da se estetski problemi prenose na plan politike, ali to je bila jedina *taktika* koja im je u danom trenutku ostala. Oni nisu bili tako glupi pa da ne vide da je njihova obrana umjetnosti istovremeno i obrana jednog tipa revolucije koji kao da je bio pokopan u procesima. Čitali su *Historiju SKP(b)-a* i znali su za rizik koji preuzimaju. Možda nisu bili svjesni snage i dubine novog tipa partije i revolucije s kojim su se sudarili. S druge strane, ni Đilas ni Kardelj nisu griješili kad su tvrdili da se ovdje ne radi ni o kakvim usko estetskim problemima, već da se radi o jednoj drugačijoj viziji revolucionarnog kretanja, o viziji koja je — po njihovu mišljenju — morala biti zbrisana da bi druga vizija živjela. Oni također nipošto nisu bili glupi kad su isticali da se radi o prikrivenoj reviziji koja se ne usuđuje otvoreno govoriti. Ali oni su sebe uzimali kao historiju, a ne kao analitičare historije, i zato nisu mogli shvatiti zašto nije bilo druge mogućnosti osim tog takozvanog prikrivenog revizionizma. Revolucija (Partija) u tim se godinama sretala s nizom estetika koje su joj bile strane ili joj bar nisu bile bliske, ali je ona prema njima bila blaža: tražila je stanovito antifašističko okupljanje i na tom planu. Prema *ovim* protiv-

nicima ona je morala biti ekskluzivna: *ovi* nisu govorili samo o umjetnosti, tj: kad su govorili o umjetnosti, kulturi, mišljenju, oni su govorili o revoluciji. A taj je govor odudarao od njena tipa govora. To su dva diskursa koji jedan drugog opovrgavaju. *Kad netko piše ovako:*

»Teško da je tko od tih mislilaca sam čitao Macha, pa nije mogao opaziti da ga ni sam »filozof« Ognjen Prica nije čitao: nitko dakle nije mogao znati da *ja nisam mahista,* a zašto da u to sumnja, kad to Ognjen Prica i svi njegovi doglavnici tvrde? A osim toga: Prica se je pozvao na politički autoritet velikog autora knjige: »Materijalizam i empiriokriticizam, kritičke bilješke o jednoj reakcionarnoj filozofiji«, te ustvrdio da sam ja slijepi pristaša neopozitivista, a ti su samo varijanta mahizma protivu koga je ta knjiga bila (u glavnom) i uperena. Kome da publika vjeruje? Ima li smisla sumnjati u Pricine izjave i nastojati prostudirati jednu bolest kao što je mahizam, koja je toliko zarazna, te su je nesretni teolozi i bogotražitelji Pećinac i Ravnikar preko neopozitivizma prenijeli ovamo k nama kao nosioci bakcila šireći tu kugu tako dugo, dok ih Ognjen Prica, kao jedini ispravni tumač velikog autora nije otkrio kao kužne. Bolje je za osrednjeg mislioca i simpatizera od kakvih je sastavljena naša filozofska publika da se ne pača u tu zamršenu stvar, jer bi mogao da se i sam okuži obranom tih nesretnih gubavaca, tj. moglo bi se za njega posumnjati da je i on reakcionar koji vjeruje u Boga. Što je ono što se pod pojmom mahizma osudilo u pomenutoj knjizi, to nije važno, sigurno je da riječ označuje nešto opasno, nije vrijeme da se pita i istražuje ono što tvrdi po svojim ispadima u Izrazu proslavljeni kontrolor dijalektičkog pasoša Ognjen Prica.« (Zvonimir Richtmann: *Savremena naučna misao nije idealistička,* »Pečat«, br. 13—15, 1940, str. 129—130.)

a kad mu se zatim odgovara ovako:

»...poslije skidanja maske (Richtmann je) bljesnuo pred svijetom kao očajni revizionist dijalektičkog materijalizma i kao polemičar bez najelementarnijeg morala i poštenja... (jer) Zv. Rihtman pretvara čisto i prosto dijalektiku u tipično subjektivnu 'naučnu' metodu ne za odražavanje objektivnih stvari i odnosa, nego za njihovo 'konstruiranje' na sve moguće subjektivne načine, to jest ne za objektivno-naučno spoznavanje objektivno-realne stvarnosti nego za stvaranje svih mogućih čisto subjektivnih 'izmišljotina'...« (Todor Pavlov: *Zvonimir Rihtman skida masku* — »Književne sveske«, 1/1940, str. 215 i 223)

da bi se na kraju zasladilo ovako:

»Kroz čitavo vrijeme od 1929. godine, Krleža se svega jednom, za potvrdu svoga estetskog stava (1936) pozvao na jednog čovjeka iz te zemlje ... *Buharina,* pa je to *ponovno odštampao 1939,* a da ne doda nijedne jedine riječi o bijednom završetku Buharinovom i o Buharinovim shvatanjima, koja tako mirišu na pečatovsko 'ispravljanje' marksističke filozofije i estetike. Polako se oko Krleže kupio i sabio sav ideološki i politički izgubljeni, propali, revizionistički i dešperatni bagaž, koji je u teškoj i zaoštrenoj situaciji našao i svoj organizacioni oblik u 'Pečatu' i pečatovskoj reviziji.« (N. Nikolić — Milovan Đilas: *Od nerazumijevanja do revizionizma.* — »Književne sveske«, br. 1/1940, str. 186.)

onda je jasno da se tu ne radi ni o umjetnosti, ni o slobodnom mišljenju, ni o političkoj taktici, ni o ličnim povredama, ni o nekontroliranoj žestini, već da se tu radi o dvije kontrarne vizije historije i revolucije, o dva oprečna tumačenja uloge čovjeka u historiji, o dva kontroverzna shvaćanja smisla ljudske egzistencije. To su diskursi koji se negiraju. Da bi se to shvatilo, nije ni potrebno analizirati sadržaj diskursa, dovoljno ih je uzeti s izražajne strane. Oni se kao izrazi potiru a kao sadržaji isključuju. Ako netko ističe — poput Krleže — da je istina jedini ideal svih disciplina, pa tako i književnosti i dijalektike, a netko tvrdi — poput Kardelja — da je skepsa uvijek otrovna, onda su to dva stava koja se ne mogu »uskladiti«.

Time otkrivamo *drugu osnovnu strukturu* koja će se zatim »historizirati« u četiri faze. *Tu strukturu definiramo* kao sukob dviju koncepcija *SINTEZE umjetnosti i revolucije:* sukob koncepcijâ umjetnosti implicite je sukob koncepcijâ revolucije, i obratno; jedna koncepcija umjetnosti povlačila je za sobom *svoju* koncepciju revolucije, i obratno. *Struktura je dakle: sudar dvije kompletne vizije historije i čovjeka uopće.* Na podlozi jedne te iste fundamentalne strukture sudaraju se dva oprečna gledanja na tu strukturu, a to znači da je to sudar *dviju apsolutnih sinteza,* od kojih jedna — kako bi rekao Hegel — mora težiti smrti druge. Te sinteze nisu neke apstraktne kategorije, već povijesne mogućnosti i realnosti: praksa. Pobjeda jedne sinteze nad drugom označuje pobjedu jedne prakse nad drugom. Ono, dakle, što definiramo kao dvije koncepcije jesu dvije tendencije prakse, a sukob tih tendencija još uvijek traje. Pokazati sudar i dijalektiku tih koncepcija znači ispitati i ocijeniti jednu praksu koja je u ovih dvadeset i pet godina jasno pokazala kuda vodi jedna, a kuda druga koncepcija.

Govorimo, dakle, o *dva gledanja* na fundamentalnu strukturu, o dvije međusobno isključive VIZIJE sinteze umjetnosti i revolucije. Prije nego što pokažemo etape preko kojih se realiziralo ovo njihovo međusobno isključivanje, moramo definirati njihovu bit.

Prvu bismo koncepciju mogli nazvati koncepcijom poništenja slobode u izabranom ili stvorenom objektu (vrijednosti). Ta koncepcija svodi i revoluciju i umjetnost na *sredstvo* ostvarenja Čovjeka. Ona institucionalizira i umjetnost i revoluciju, ima povjerenja samo u gotove i čvrste okvire. Individuum je sveden na nulu, teoretska se misao iscrpljuje u shematskim formulama za koje je važno da budu što jednostavnije prikazane i povezane: njih treba prihvatiti kao postulate jer osiguravaju jedinstvo misli i akcije. Teoretskoj piramidi formulâ odgovara organizaciona piramida kojoj se na vrhu također nalaze neprikosnoveni postulati. U toj su koncepciji umjetničko stvaralaštvo i revolucionarni preobražaj promatrani isključivo iz sistema dogmi i neposredne pragmatike. Umjetnost postaje traženje u poznatom, to znači: ukida svoju vlastitu bit. Dodijeljene su joj granice koje se mogu izmijeniti, ali tada ih neće ona mijenjati, već će joj one ponovo biti naznačene. Revolucionarna spontanost ukinuta je sistemom dozvoljenog i nedozvoljenog: nad svime bdije sveopći razum koji dekretira što je kritika, a što kritizerstvo, što je sumnja, a što umjesno pitanje, itd. Da bi se umjetnost i revolucija ostvarile kao cilj (tj. da bi se stvorilo ono stanje u kojem će i revolucija i umjetnost postati čista sloboda, slobodno beskrajno mijenjanje), ova ih koncepcija »trenutačno« ukida kao slobodu i pretvara u svoje službe: time ih odgađa unedogled.

Drugu bismo koncepciju mogli definirati kao kreativni pokušaj održavanja jedne sinteze u kojoj se sloboda IPAK otuđuje u bitku. To, dakle, još nije vrijeme čovjeka, već je još uvijek vrijeme apsoluta. Ali je kreativnost unutar izabranog apsoluta potpuna, a to znači da mjestimično i sam apsolut biva doveden u pitanje. Ipak, to se događa vrlo rijetko, više izvan te diskusije nego unutar nje, više *Na rubu pameti* negoli u *Dijalektičkom antibarbarusu.* Đilas je imao pravo — naravno, sa stanovišta *Historije SKP(b)* — »Književnih sveski« — kad je tvrdio da je Krleža »zastranio« štampajući *poslije* procesa roman u kojem je apsurd snažno izražen: Krleža nije vidio kako bi se čovjek trebao *radovati* što se s jedne strane ubija u ime pogleda na svijet: zar se time Revolucija ne čisti i ne jača? Ako je prvoj koncepciji životno stalo do toga da u totalu negira ljudski apsurd te da egzistenciju i historiju svede na po-

bjedonosni put prema Slobodi u kojoj će se duše palih naći u jednom sveobuhvatnom i vječnom bratstvu, to je ovoj koncepciji bitno da — ne negirajući u potpunosti apsurd — ipak spasi čovjeka *kao smisaono i opravdano biće* koje će nadvladati »glupost« što mu prijeti uništenjem. Umjetnost i revolucija u toj su koncepciji definirane kao neprekidno traženje i slobodno kretanje čovjeka, ali je u to traženje i kretanje *uvijek* uključen i *krajnji smisao:* to nije LUTANJE (totalizacija koja implicira i moguću opću propast; totalizacija koja — nadalje — uvijek implicira poraz u bilo kojoj pobjedi), to nije stvaranje koje sebe pita nije li ono možda i razaranje: ljepota i poezija — unutar te sinteze — nisu kategorije u kojima se može kriti i besmisao. To je kretanje unutar Smisla, to je zapravo produbljivanje Smisla, to je avantura Smisla (Ljepota *je* Smisao, Revolucija *je* Smisao) u kojoj — nužno — i ono što se čini suvišno i bespredmetno ipak postaje smisleno i opravdano. To je svijet viđen kao struktura klasičnog (balzakovskog) romana: tu se događaju užasi i strave, apsurdi i padovi, ali taj svijet postoji kao zatvoren, tj. kao osmišljen, viđen odozgo ili još bolje: viđen *od kraja.* To nije Kafka, to nije stravična otvorenost slobode. Koju god grozu implicirala, ova koncepcija izbjegava onu najstrašniju napuštenost (ali time i najveću pobjedu): čovjek je biće bez spasa. I ova sinteza, prema tome, tvrdi da je čovjek kao totalno biće moguć, ali ona tu mogućnost ne želi odbaciti u onaj budući savršeni i čisti trenutak (koji će biti vječnost), već ga želi realizirati odmah, i to upravo u apsolutu koji je sinteza umjetnosti i revolucije. Time je učinjen onaj bitni obrat kojim se jedna *totalna* sinteza približuje kreativnom *pokušaju* spajanja umjetnosti i revolucije: umjetnost i revolucija (a to znači: čovjek) prestali su biti sredstva za ostvarenje Umjetnosti i Revolucije (tj.: Čovjeka), a postali su SVRHE koje se iscrpljuju u njima samima. Umjetnost i revolucija prestali su biti objekti u koje se čovjek-sloboda otuđuje, a postali su subjekti u kojima se čovjek-sloboda (sa svojim fundamentalnim apsurdom) može izgubiti predajući se potpuno njihovu unutarnjem pulziranju, stvarajući ga i stvarajući time sebe osmišljenoga — spašenoga. Dok se u prvoj koncepciji sinteza umjetnosti i revolucije pretvara u institucionalizirani *objektni entitet* dotle se ona ovdje ukazuje kao *apstraktni totalitet* čije se parcijalne transcendencije uvijek vraćaju u ishodišni sklad: usprkos svoj kontroverznosti konkretnog kretanja totalitet je uvijek *tu,* a to znači da je čovjek spašen: on nije totalizacija, već totalitet. Prva koncepcija u svom *čistom* obliku vodi strukturiranoj teologiji, druga koncepcija u svom *čistom* obliku baca čovjeka k mitu. Jedna je lice, a druga naličje njihove zajedničke strukture: apsoluta. Iz toga međutim ne izlazi da vraćanje čovjeka njemu samome kao slobodi-totalizaciji može značiti *jedino* pad u čisti pragmatizam; to znači: rješavanje — na podlozi fundamentalnog apsurda — *nasilnog konkretnog* otuđenja; za našu civilizaciju: rješavanje klasnog otuđenja čovjeka u najširem smislu te riječi. I ništa više, ali i ništa manje. Ne i Spas, ali ne i podnošenje Kuge.

Stvarati umjetnost i revoluciju u okviru prve koncepcije znači živjeti u transparentnom sistemu propisa, stvarati revoluciju i umjetnost u okviru druge koncepcije znači živjeti u toplini bogatstva jednog totaliteta koji se stalno obnavlja. Analiza stila nam, na primjer, pokazuje da su ključne riječi i jednih i drugih *riječi upućivanja.* Pristaše prve koncepcije upotrebljavaju te riječi upućivanja poput imperativa: ti su »treba«, »mora«, »traži«, »prihvaća«, »odbacuje« itd. ispaljeni kao neki meci iz mitraljeza ili su pak vješto izdvojeni kako bi nakon periode

djelovali poput Upozorenja. Pristaše su druge koncepcije daleko od tog imperativnog tona, ali oni će upotrijebiti svu svoju vještinu da bi nas uputili prema svom totalitetu i da bi nam omogućili da se u njega zagnjurimo i neposredno doživimo njegovu punoću. Kad Krleža govori o tome da čovjek ljepotama nadvladava sebe, da su tajne ljepota u tome što mogu naša uzbuđenja prenijeti kroz vjekove — onda on želi da mi tu tezu naprosto opipamo kao neki konkretni predmet: otuda brojne slike — od vizije fra Angelica do frizura egipatskih dama. Kad Jovan Popović međutim govori o umjetnosti i revoluciji, onda je to sjekira koju je on spreman u svakom času spustiti i na svoju glavu ako to bude potrebno (čitaj: ako se to bude od njega tražilo). Kad Marko Ristić govori o revoluciji poezije i poeziji revolucije, onda je to govor ljubavnika koji potvrđuje svoju ljubav. Oni se isključuju u svemu osim u svom fundamentalnom stavu: Čovjek je moguć. I: u strasti potvrđivanja, u strasti predavanja. Naime, ne treba brkati odnos individuuma prema bitku s bitkom samim. To doduše otvara krupan teoretski problem: da li karakter bitka djeluje na egzistencijalni odnos i, ako djeluje, u kojoj mjeri. Ali mi to *ovdje* ostavljamo po strani i konstatiramo da i kod jednih i kod drugih nalazimo osim težnje za smisaonim totalnim odgovorom, osim predavanja apsolutu, i strasnu privrženost pronađenom odgovoru: svojoj viziji. Naravno, nisu sudionici te diskusije uvijek ostajali na jednom te istom stavu: mi ne analiziramo njihove individualne evolucije, već ispitujemo stavove u sukobu. Evolucija Ristića je na primjer drugačija od one Edvarda Kardelja. Ipak, reći ću da mi se Đilasova evolucija ukazuje kao razvoj jedne svijesti koja je prošla kroz obje ove strukture (objektni entitet — apstraktni totalitet: Čovjek je moguć) da bi se zaustavila u najnovijoj strukturi koja je samo jedna varijanta deteologiziranog marksizma: čovjek je bitno *nesavršeno* biće. Na žalost, Đilas misli da je time otkrio nešto novo — u njegovu razvoju ta struktura svijesti doduše jeste novost — a zapravo on svojom tezom o nesavršenom čovjeku samo kuca na *otvorena* vrata. Dodat ću još i misao da mi se čini da je Krleža od svih oduvijek bio najbliže konceptu čovjeka kao slobode. Strast za apsolutom kod njega je ravna strasti za slobodom. Njegovo mi se djelo u cjelini iskazuje kao neprekidni sudar i smjena tih dviju bazičnih struktura čovjeka: slobode i boga. Svi su njegovi likovi primarno obuzeti ovim pitanjem: gdje je smisao. Kod njega ćemo i u ovoj diskusiji naići na najbrojnije pukotine u inače skladnoj sintezi umjetnosti i revolucije. Nas međutim *ovdje* ne zanimaju odstupanja (o njima će, naravno, biti riječi: njih će otkriti konkretna analiza), već nas zanimaju opće orijentacije kao infrastrukture svih konkretnosti. *Sada* nam je bilo stalo do toga da te infrastrukture izlučimo i odredimo ne pitajući se u kojoj su *mjeri* ili kojoj *»čistoći«* one izražene u pojedinom stavu.

Naša nas je analiza dovela do ovog zaključka: sukob na književnoj ljevici odvija se na podlozi fundamentalne strukture apsoluta: na podlozi *sinteze* umjetnosti i revolucije *shvaćene* kao apsolut; iz *odnosa* prema toj strukturi izrasta *kontroverza* jer se fundamentalna struktura rastvara na dva međusobno isključujuća *stava:* stav objektivnog entiteta i stav apstraktnog totaliteta.

Sada nam preostaje da zacrtamo kako se ta struktura sukoba eksteriorizira. To neće biti analiza njenih mogućih eksteriorizacija, već analiza jedne od njenih realnih eksteriorizacija koja može poslužiti i jednoj eventualnoj budućoj logičkoj eksplikaciji mogućih eksteriorizacija te strukture. Etape te konkretne historijske eksteriorizacije imenovat ćemo literarnim terminima, što, naravno, nikako ne znači da time ostajemo

u okviru literature. Raspra se međutim cijelo vrijeme pretežno koncentrirala na literarne probleme te se zato i moglo činiti kao da se ipak možda radi samo o nekim usko literarnim pitanjima. Evo tih etapa:

1) etapa »socijalne literature« (1928—1934)

2) etapa »novog realizma« (1935—1941)

3) etapa »socijalističkog realizma« (1945—1948)

4) etapa »novih orijentacija«: slom »književne ljevice« (1949—1952)

Iz ovakva koncipiranja historije sukoba na književnoj ljevici jasno proizlazi da se za nas sukob na književnoj ljevici ne reducira na okršaje Krleže s ABC-om ili »Pečata« s »Književnim sveskama«. To je jedna *cjelina* u kojoj se strukture izvode u potpunosti: u *jednoj* historiji one ostvaruju svoje latentne moduse i svoju »dramatizaciju«: početak i kraj. Ili obratno: jedna se konkretna historija kreće tako da *stvara* strukture koje će se odrediti i razriješiti unutar te historije. Jedinstvo logičkog i historijskog razvijanja.

Etape sukoba

I Etapa »socijalne literature« (1928—1934)

Ta je etapa prošla kroz tri faze:

a) prva grupiranja i izrastanje stavova; kritika nadrealizma; nicanje (1931) i konstituiranje fronta protiv Krleže (1932); četiri grupacije:

— nadrealisti: *Pozicija nadrealizma* (»23. decembra 1930«) — 10. I 1931;

— »kartel socijalne literature«: grupa oko »Stožera«, »Kritike«, »Nove literature«, »Literature«, »Kulture« (Galogaža, Jovan Popović, Pavle Bihalji-I. Merin, Oto Bihalji-Merin, B.H.M.—A.B.C.—Bogumil Herman, Keršovani, Zogović, Đilas, Tiljak i drugi);

— »simulanti socijalne literature«: grupa oko »Socijalne misli« (Adžija, Štedimlija, Magdić, Kus-Nikolajev i drugi)

— djelomično samostalna pozicija Vase Bogdanova i posve samostalni stav Miroslava Krleže.

b) koncentriranje snaga »socijalne literature«, sukob s nadrealizmom i Krležom (1932, 1933): Galogaža *Za likvidaciju nadrealizma* (Literatura, br. 2/1932) — Milan Dedinac, Koča Popović i Marko Ristić *Nerazumevanje dialektike* (»Nadrealizam danas i ovde«, br. 3, 1932) — Krleža *Podravski motivi* (1933) — ABC—Herman *Quo vadis Krleža* (Kultura, br. 4, 1933).

c) teoretska i praktična likvidacija socijalne literature, obrazlaganje stava »autentičnog književnog i društvenog angažmana«: »Danas« (1934).

Etapa socijalne literature pada u presudne godine modernog doba, u jednu od prekretnica dvadesetog stoljeća. U Jugoslaviji to je razdoblje omeđeno s dva atentata: Beograd 1928 — Marseille 1934: doba diktature. KPJ je znatno oslabljena, brojni kadrovi su pobijeni ili bačeni na robiju. Mnoge osnovne ćelije prestaju s radom, a rukovodstvo se nalazi u inozemstvu. Partiju potresa borba frakcija. Diktatura se koristi svim sredstvima da bi slomila ljevicu i posebno KPJ. Onemogućeno je svako otvoreno revolucionarno djelovanje. Otuda dva tipa akcije: ilegalna i prikrivena. Literatura postaje sredstvo konkretne borbe.

Ali sva je dalja orijentacija KPJ, njena generalna politika i strategija, pa čak i taktika, zavisila od stava Kominterne prema svjetskoj situaciji, a zapravo je sve *u krajnjoj liniji* zavisilo od razvoja Boljševičke partije. Tu proces ide u pravcu staljinističkog koncepta revolucije i partije: staljinizacija Lenjinovih teza. Od 1930, kad je održan 16. kongres SKP(b) i kad su članovi Sekretarijata bili Staljin, Kirov, Kaganovič, Ždanov, do godine 1934, kad je održan 17. kongres SKP(b), izvršen je snažan korak prema staljinizaciji partije i čitavog sovjetskog društva. Trockistička opozicija — već pregažena na 14. kongresu 1925 — sada je zbrisana, a slavni je lider Oktobra sramotno protjeran iz Rusije da bi mu zatim bilo oduzeto i sovjetsko državljanstvo (1932). 17. kongres dolazi nakon prve Pjatiljetke (1929—1933) — kolektivizacija, izgradnja teške industrije, centralističko planiranje, podržavljivanje niza sektora društva, itd. — i on okrunjuje politiku određenu na 16. kongresu. 17-ti je kongres s pravom nazvan »kongresom pobjednika« i na njemu su izvršili samokritiku i Buharin i Rikov i Tomski i Zinovjev i Kamenjev. Staljin postaje apsolutni arbitar i lider, a svaka opozicija smatrana je antirevolucionarnim činom. Opozicija međutim nije slomljena, ona naslućuje kuda mogu voditi birokratizam i dogmatizam. Ubojstvo Kirova bit će Staljinu savršen pretekst i već se 1934 — netom nakon 17. kongresa — otvara put u *totalnu* staljinizaciju svih sovjetskih struktura: Ustav, procesi, »Historija SKP(b)«.

U ostalom dijelu svijeta dva presudna događaja: kriza: Roosevelt i Hitler. Kriza je otkrila slabost imperijalističke faze kapitalizma, ali i odlučnost kapitalizma da se preorijentira, da izmijeni veliki broj svojih dosadanjih struktura i da spasi svoju bit. Godina 1933. u tom je pogledu odlučujuća: Roosevelt — New Deal — neokapitalizam; Hitler — državni kapitalizam — fašizam. Pobjeda Hitlera i fašizacija niza evropskih nacija imala je mnogo većeg utjecaja na ideološka i literarna kretanja negoli začeci američkog neokapitalizma. Roosevelt i čitav »zapadni« neokapitalizam uklapaju se u svoju tradiciju i posebno u svoju kulturnu prošlost. Hitler se međutim otvoreno, besprimjerno i *radosno* deklarira kao smrt sveg dosadanjeg kulturnog razvoja čovječanstva: kao poziv na izgradnju »nove mladosti« koja treba da zgazi ovu trulu, staračku, dekadentnu civilizaciju. Taj je element fašizma privukao i određen broj intelektualaca koji su *iznutra* TOTALNO negirali svoju kulturu mrzeći je i odbacujući je *kompletno:* apstraktni negativitet Célinea i drugih. Tom su apstraktnom negativitetu bili blizi i nadrealisti, ali u tom su času oni stupili u obranu te omrznute kulture i te civilizacije koja im se tako gadila: 14. VI 1940. Marko Ristić će zapisati:

> »Huni su u Parizu. Gdje je to bilo, kad je to bilo da su nadrealisti dozivali barbare »de venir camper sur nos places«! Evo ih! Evo im! Evo nam! Bili smo ludi. Godinama sam proklinjao ovaj svet, ovaj »stari svet« nad čijom bolešću sad tako usplahireno, tako bolno bdim: je li smrtna? (»Na rubu rata«, 1962).

Čovječanstvo, Kultura, Literatura našli su se direktno ugroženima: pisac je bio stavljen pred lomače knjiga i pred govor pušaka.

U svim je tim zbivanjima teza o autonomiji literature morala pretrpjeti ozbiljne korekcije: literatura je u dnu svog srca osjetila vlastitu ništavnost. Pitanje: kako sačuvati svoju bit i istovremeno razbiti svoju izolaciju — bilo je »pitanje dana«. Sinteza umjetnosti i revolucije postala je preduvjet literarne kreacije. Svaki je to pisac rješavao prema

svojim mogućnostima i svojim snagama; rijetki su izbjegli toj »atmosferi« koja je iznenadno, ali tako jasno otkrivala antinomije artističke svijesti. Dva su se pokušaja stvaranja sinteze umjetnosti i revolucije nametnula kao dominantna u svjetskim okvirima: RAPP i nadrealizam. Evolucija i jednog i drugog pokušaja imala je vrlo snažnog utjecaja na sukob na književnoj ljevici u ovoj etapi.

Krajem dvadesetih godina, u jeku »velikog preloma« i prvog Petogodišnjeg plana, formirana je u Sovjetskom Savezu *Ruska asocijacija proleterskih pisaca (RAPP)*. RAPP je značio negaciju teza grupe »Serapionova braća«, »suputnika« Revolucije: Luntz, Fedin, Leonov, Kaverin, itd. U doba NEP-a »Serapionova braća« bijahu estetska orijentacija koja je odlučno odbacivala mogućnost sinteze umjetnosti i revolucije i borila se za autonomiju umjetnosti shvaćajući umjetnost kao posebnu stvaralačku dimenziju čovjeka i života, kao stvaralaštvo koje sebi dostaje jer je sebi svrha: »Umjetnost je realna poput samog života, ona mora biti lišena cilja i smisla. Ona postoji jer ne može a da ne postoji« (Luntz).

RAPP (kojem između ostalih pripadaju i Fadjejev i Šolohov; Majakovski je 1930. izvršio samoubojstvo) opovrgava totalno i sistematski ovakvo shvaćanje umjetnosti. U Sovjetskom Savezu započela je jedna velika bitka (Pjatiljetka) od koje zavisi opstanak Revolucije: umjetnost mora da služi toj stvari: to je »jedini problem koji zanima literaturu«. Kao što je novom partijskom linijom Revolucija svedena na konkretnu političku pragmatiku, tako je ovdje Literatura svedena na determiniranom literarnom metodom. Konceptu revolucije adekvatan je ovaj koncept literature: to je skladna sinteza umjetnosti i revolucije: princip te revolucije i te literature je uski dogmatski utilitarizam i pragmatizam.

Poslije 6. kongresa (1928) Kominterna sve više postaje transmisija politike SKP(b) i polako gubi svoju samostalnost. Jedan takav front lijevih pisaca svijeta međutim još ne postoji. RAPP ga želi stvoriti i svoj koncept nametnuti kao dominantni koncept svjetske proleterske literature. Organizaciona okosnica preko koje RAPP pokušava provesti tu svoju ambiciju već postoji: 1925. osnovan je u Moskvi »Međunarodni biro za vezu« s revolucionarnim piscima svijeta, a 1927. organizirana je prva konferencija »Međunarodne organizacije revolucionarnih pisaca« (MORP): stvoren je »Međunarodni biro revolucionarne literature« (MBRL). Taj je biro pod utjecajem RAPP-a pripremio *1930. u Harkovu Drugu Konferenciju* Međunarodne organizacije revolucionarnih pisaca (6—15. studeni 1930). Ta konferencija precizira takozvanu *»harkovsku liniju«*, koja je varijanta RAPP-ovske koncepcije umjetnosti i revolucije: umjetnost u službi jedne političke pragmatike. Konferencija je donijela nekoliko rezolucija koje prožima duh uske i stroge tendencioznosti. Ističe se značenje asimiliranja dijalektičkog materijalizma i mogućnost razvoja proleterske književnosti i u kapitalizmu. Upozorava se da književnost treba biti prožeta velikom bitkom proletarijata i da se ne treba libiti svih tema koje proletarijatu mogu pomoći u njegovu mukotrpnom napredovanju k pobjedi. Književnost u službi revolucionarnih masa i njenih preciznih i konkretnih potreba; književnost nije ništa drugo do odsječak opće fronte proleterske borbe — evo principa koji neće samo dominirati organizacijama lijevih pisaca i linijom koju te organizacije sprovode ili sugeriraju, već će prodrijeti u odlučujuće slojeve sovjetskog društva, u svijest novih kadrova. KNJIŽEVNOST JE TU DA NAM POMOGNE! SVI ZAJEDNO U BORBI ZA PJATILJETKU! Tek je u strukturi jedne takve svijesti shvatljiv ovakav apel koji je

piscima SSSR-a uputio 1931. Centralni komitet saveza sovjetskih željezničara:

»Pisci, pjesnici i dramatičari!

Centralni komitet saveza željeničara obraća se na vas sa predlogom da vaš talenat i vaše sposobnosti iskoristite u borbi za uzorne lokomotive, za besprikorno sprovođenje socijalističkg transporta i za savjesno računovodstvo u željezničkom saobraćaju.

Žigošite jetkim stihovima, oštrom prozom i satiričkim komedijama sve što smeta ili ugrožava transport. Veličajte u stihovima, dramama i pripovijestima ono što je najbolje u socijalističkoj utakmici.

Ne štedite sa vašim oštrim oružjem ni rad sindikalnih organizacija, ako otkazuju u kulturnim i socijalnim pitanjima, koja se tiču dobrobiti željezničkih radnika.«

(Citirano iz »Književnika«, br. 9, rujan 1931, str. 383.)

Ne citiram ovaj apel da bismo se smijali, već ga citiram da bismo shvatili ozbiljnost *ove* sinteze umjetnosti i revolucije, sinteze koja će ostati neoboriva *tendencija* tako dugo dok traje otuđenje. Ovo je, naravno, groteska, ali dovoljno je da mjesto pojma »željezničari« zamislimo onu sliku koju je otprilike nekako u isto vrijeme gledao Pierre Herbart: misija u kojoj se kao mlad intelektualac tada nalazio kretala je na sjever Indokine, a stotine hiljada gladnih istovremeno spuštale su se na jug ne bi li se spasile: dok budu umirale, gledat će bijelce kako jedu u pitoresknim restoranima; ali već su na putu umirali kao muhe, a misija je morala na sjever: ili će stati, ili će voziti preko još toplih leševa a možda i živih umirućih ljudi. Krenuli su dalje. Po dolasku kući Pierre Herbart će prijeći totalno na stranu »željezničara«. Kad *ova* sinteza umjetnosti i revolucije ne bi direktno upućivala na svu strahotu otuđenja, onda ne bi postojala nikakva antinomična provalija unutar koncepta autonomije umjetnosti: čovjek bi se smireno vratio starom apsolutu: ljepoti.

Dvije godine dominirala je harkovska linija unutar RAPP-a i MORP-a da bi odlukom CK SKP(b) od 23. travnja 1932. bila revidirana: rasturen je RAPP, jer su »okviri proleterskih književnih umjetničkih udruženja postali suviše uski i ometaju ozbiljan razvoj umjetničkog stvaranja«. Činilo se da će »lijevi književni front« dobiti na širini i da će se sinteza revolucije i umjetnosti kretati u drugačijem pravcu negoli vizija revolucije viđene iz aspekta staljinističke monolitnosti. To je bio ili privid ili taktički potez. U svakom slučaju, u naredne dvije godine koncepcija »proleterske literature« se širi i harkovska ili RAPP-ovska linija biva sve više potiskivana. Ona se međutim i dalje osjećala u međunarodnom »lijevom frontu« te će kao »linija« biti oborena tek na *Prvom kongresu Saveza sovjetskih pisaca održanom u Moskvi kolovoza 1934.* Tu je istaknuta *teza o »socijalističkom realizmu«*. Taj naziv — kao i ona fraza o »inženjerima duša« — doduše pripada Staljinu, ali najrazrađeniju analizu socijalističkog realizma u ovom »moskovskom smislu« dao je Buharin. Govorima Buharina i Malrauxa socijalistički realizam nije shvaćen kao dogma, već kao stvaralačka metoda koja treba da mobilizira umjetnikovu slobodu, a ne da je sputa. Buharin je pledirao za sanjarenje. Malraux za produbljenje psihološkog: za pronalazak. Gorki je govorio o mitskoj romantici, a Babelj se pobunio protiv banalnosti kao protiv kontrarevolucije. Sinteza umjetnosti i revolucije na ovom je Kongresu izvučena iz okvira uskog pragmatizma i ona je davala nade da će se na tome dalje raditi te da će se proleterski artistički

angažman dići na nivo totaliteta čovjeka. Ali već su iste godine te nade bile pokopane. Ždanov je 1934. vrlo jasno izjavio da literatura u SSSR-u ne može a da ne bude tendenciozna: ona treba da bude partijna i da podržava liniju Partije. Godinu dana nakon toga Aragon će na Međunarodnom kongresu pisaca za obranu kulture u Parizu, lipnja 1935, maksimalno suziti pojam socijalističkog realizma i približiti ga nekadašnjoj harkovskoj pragmatici. To će se preciziranje teorije socijalističkog realizma kao ideološke dogmatike dovršiti na Minskom plenumu Saveza sovjetskih književnika, održanom početkom 1936. Time je krug započet RAPP-om zatvoren a nova kretanja odvijat će se na toj — sada solidnoj — bazi: socijalistički realizam postao je temeljna sinteza umjetnosti i revolucije, sinteza u kojoj je staljinistička vizija revolucije dobila svoju punu potvrdu i svoj najjasniji izraz.

Sve je ovo bilo potrebno iznijeti da bi se vidjelo u kojem se okviru odvija diskusija u prvoj etapi. Naime, posve je jasno da je pojava socijalne literature vezana za RAPP i harkovsku liniju. Međutim, ipak je pogrešno nastanak i razvoj socijalne literature u Jugoslaviji tumačiti isključivo RAPP-ovskim i harkovskim pragmatizmom. To je samo *prvi faktor* pojave socijalne literature. Jer, nema nikave sumnje da su se pripadnici jugoslavenske socijalne literature oslanjali na tu liniju i da su iz nje crpili neke svoje glavne teze. Uostalom, jedna od harkovskih rezolucija bila je posvećena »pitanju proleterske i revolucionarne književnosti u balkanskim zemljama«, a u njoj se isticalo da je na Balkanu »književno kretanje jedina arena političke borbe«. RAPP-ovski utjecaj vidljiv je i u koncepciji *očuvanja* literature unutar revolucionarnog angažmana: tendenciozna književnost mora ostati *književnost*. To jest: linija krajnjeg »ljevičarenja« ili »proleterske ikonoklastije« (koja se prije RAPP-a tu i tamo javljala) u socijalnoj je literaturi odbačena a priori. Detaljne analize sigurno će pronaći i direktnih utjecaja harkovske linije na, recimo, Galogažu, Jovana Popovića, Hermana, ali to ipak neće nikako značiti da je RAPP i harkovska linija jedini i dominantni faktor stvaranja fenomena nazvanog jugoslavenska socijalna literatura. *Drugi* važan *faktor* pojave socijalne literature — a možda i glavni faktor, koliko se god to činilo paradoksalno — jest upravo budući ogorčeni protivnik te literature: Miroslav Krleža. Krleža i Cesarec — pogotovo iz agresivno-borbene faze »Plamena«, ali i iz prodorno-analitičke faze »Književne republike« — bijahu za nove književnike s »jugoslavenskog proleterskog književnog fronta« primjer kako se treba boriti s otvorenom i prikrivenom desnicom a za istinsku obranu potlačenog i izrabljivanog.

»U našoj zemlji bio je to Miroslav Krleža koji je, prvi, u Plamenu i Književnoj Republici, ukazao na apsurdnost jedne od socijalnog života odeljene, večno lepe, same iz sebe izniknute, partenogenetske umetnosti. (...) U zemlji senilnog k. u. k. idiotizma, u zemlji španjolskog ceremonijala i feudalne hijerarhije, u Monarhiji gde su pripitomljeni pesnici — »ševige civiljsten« — devotno pevali sonete i pisali metafizičke rasprave o nagodbi, morao se konačno pojaviti neko ko će razvaliti taj svileni umetničko-filigranski španjolski zid, iza koga se nacerila sva krvava zbilja jednog masovnog klanja. Ne manje vapila je za tim čovekom zemlja, u kojoj oni gore večno pevaju osana »oslobođenju«, a oni dole se kao izgladnele zveri šuljaju po apsanama i po nekim bednim periferijama života, zemlje, čiji je pseudodemokratski sofizam prevazišao tragični pol cinizma i postao — groteskan.

Miroslav Krleža jednim je delom ispunio tu prazninu. Jedak kao iperit (otrovni gas koji prodire i kroz kožu), učinak njegove polemike jeste poražan. Njegove studije o hrvatskom malograđaninu, njegove minijaturne kulturne satire jesu nedostiživе u svojoj vrsti. Književna Republika ostaviće našem vremenu dostojan spomenik.« (T. K. Fodor: *Kabaret jugoslavenskih revija* — »Literatura«, br. 1, decembar *1928*, str. 25).

Pripadnike socijalne literature oduvijek je zadivljavala predanost, patos, kritička oštrina, hrabrost dotada *jedinih* izrazito lijevih književnika. Socijalna literatura se oslanja na trasu koju su *oni* zacrtali. Sukob će početi onda kad će je oni pokušati tako suziti da od nje gotovo ništa i ne bi ostalo. Na *treći* je *faktor* upozorila harkovska rezolucija, ali ga naročito ističe Bogdanov i neki drugi »pečatovci« kad analiziraju genezu sukoba. Radi se o specifičnim političkim prilikama u Jugoslaviji za vrijeme diktature. Bogdanov i ostali simplificiraju fenomen socijalne literature tumačeći ga kao vješto iskorištenu konjunkturu od promućurnih a nedarovitih pisaca. Iz tog aspekta sukob neminovno postaje sukob između talentiranih pisaca i megalomanskih mediokriteta koji sebe smatraju prorocima revolucije. Stvar međutim nije baš tako jednostavna. Diktatura je kompletno izmijenila uvjete revolucionarnog rada i stvorila posve specifičnu situaciju, i to posebno za idejni i propagandni rad. Došlo je do zabrane lijeve štampe, direktna idejna i politička borba je onemogućena. Književnost postaje efikasno sredstvo borbe, ona preuzima na sebe i *one* zadatke koji su prije pripadali drugim oblicima i sredstvima akcije. Književnost je na taj način morala vršiti i ono što *nije* njen posao, ali u ovom slučaju ona je bila *jedina* koja je taj posao mogla vršiti. Tu kontradikciju (tj. vlastitu relativnost) socijalna literatura nije vidjela, već je sebe uzela kao jednu apsolutno opravdanu sintezu umjetnosti i revolucije, kao kvintensenciju literature, a ne kao ono što je bila: literatura koja to *nije* jer se odrekla svoje biti u ime biti čovjeka — u ime revolucije.

Drugi pokušaj stvaranja sinteze umjetnosti i revolucije došao je iz Pariza i on će biti suprotan RAPP-ovskoj orijentaciji: *nadrealizam u službi revolucije*. Te su se dvije tendencije isključivale te nije nimalo slučajno što sukob na književnoj ljevici počinje sukobom harkovske linije, koju zastupaju Stevan Galogaža i Pavle Bihalji-I. Merin, i nadrealističke linije, koju brane Milan Dedinac, Koča Popović i Marko Ristić. Obrazlažući svoj stav prema »Podravskim motivima« i prema tezama socijalne literature, Ristić je temeljito obrazložio unutarnje dijalektičko kretanje pjesnika do revolucije, a time i pokazao osnovne faze kroz koje je prošao nadrealistički pokret do sinteze umjetnosti i revolucije, sinteze izražene u naslovu časopisa pokrenutog 1930: »Le surréalisme au service de la révolution«. Stavljajući se u službu revolucije, a to je u ovom slučaju značilo u službu Kominterne, nadrealisti su vjerovali da ne napuštaju vjernost poeziji, nego da služeći revoluciji potvrđuju poeziju, a služeći poeziji služe revoluciji. Ali revolucija nije apstrakcija, već skup i serija zadataka koji traže da budu pretvoreni u stvarnost. Da li služeći poeziji oni služe tim zadacima? Evo pitanja koje je iskrslo Aragonovim odlaskom u SSSR iste godine (1930) i njegovim individualnim učlanjenjem u Međunarodnu organizaciju revolucionarnih pisaca. Dvije će godine trajati ta »kriza« i imat će razne faze: *1931.* Aragon *Nadrealizam i revolucionarno postajanje:* nadrealizam može očuvati svoju bit i aktivno se uključiti u komunističku revoluciju podređujući se naredbama Kominterne; *1932.* Aragonov »Crveni front« na nadrealističkom sudu; Aragon proglašava Bretonovu *Bijedu poezije* antirevolucionarnom. Kriza će završiti rascjepom nadrealističke grupe: Aragon će se staviti u službu sinteze umjetnosti i revolucije, koja će kulminirati u teoriji socijalističkog realizma, a Breton će nastojati očuvati čistoću i integritet nadrealističkog poetskog eksperimenta (tj. nesvodivu nezavisnost poetske meditacije), ali istovremeno će i dalje pokušavati taj princip spojiti sa služenjem revoluciji. To će i njega i grupu koja je ostala vjerna nadrealističkoj

revoluciji već 1933. odvojiti od KPF i Kominterne, da bi 1935. došlo do potpunog prekida: *U vrijeme kad su nadrealisti imali pravo* (kolovoz 1935), *Politička pozicija nadrealizma* (1935). Vrlo brzo taj će proces odvesti Bretona k Trockom: 1938. F.I.A.R.I.

Srpski nadrealisti kompletno će osuditi Aragona 1932. i odobriti Bretonov stav (*Nadrealizam danas i ovde*, 1932, br. 3, juni). To će biti i kraj nadrealističkog pokreta: jedni će napustiti poeziju i otići u akciju (Koča Popović), drugi će — priklanjajući se političkoj revolucionarnoj akciji — doći (upravo preko nje) do koncepta socijalističkog realizma i negacije nadrealizma (Đorđe Jovanović). To neće ići bez trzavica: objašnjenje Dušana Matića i Koče Popovića Dedinčeve poeme *Jedan čovek na prozoru* (»Naša stvarnost«, 1937); treći će ostati vjerni poeziji i revoluciji u nadrealističkom smislu: različiti putovi Ristića, Dedinca i Daviča.

Godine 1932. sukob između jugoslavenske socijalne literature i beogradske nadrealističke — još uvijek kompaktne — grupe uvod je u dalje teške okršaje. Kulminaciju će sukob doživjeti Hermanovim napadom na *Podravske motive* u Tiljkovoj »Kulturi« 1933. A godina 1934. bit će godina potpunog poraza socijalne literature. Ona prije svega gubi svoj oslon izvana: rasturanje RAPP-a, slom harkovske linije, Prvi kongres Saveza sovjetskih pisaca. S druge strane, socijalna literatura ostaje 1934. bez časopisa (ako izuzmemo nesigurni »Književnik«). I na kraju, »Danas« prelazi u ofenzivu: to je Kosovo.

Ali evo paradoksa koji će brzo Jovanu Popoviću i njegovim suradnicima — što se osjećaju kao Neosvećeno Kosovo — pružiti novu šansu. Pobjeda »Danas«-a bila je pobjeda *one vizije* revolucije (i umjetnosti) *koja* je *već* doživjela poraz *u centru* revolucije: u CK SKP(b)-u. Krleža i Ristić zamišljaju revoluciju (implicite) kao permanentno oslobođenje energije čovjeka, kao stvaralačku participaciju masa na svim područjima života. Oni su protiv sistema dogmi bilo gdje, pa i u književnosti i u političkoj praksi. Oni ne govore o konkretnim revolucionarnim akcijama, ali, precizirajući odnos između umjetnosti i revolucije, oni implicitno pokazuju da je revolucija nesvodiva na objektni entitet, pa bio i tako moćan kao SKP(b) i Kominterna: ukazujući na primitivnu agresivnost i na tendenciju dogmatskog totalitarizma *estetičara* socijalne literature, oni ukazuju što bi mogla biti *revolucija* u ovakvu spoju umjetnosti i revolucije. Ovaj estetski i idejni pritisak koji je socijalna literatura vršila bio je izraz vizije revolucije jakobinsko-staljinističkog tipa, a otpor koji su mu dali Krleža i suradnici bio je izraz vizije revolucije kreativnog čovječanstva. Govoreći s pozicije *Historije SKP(b)*, Kardelj je doista imao pravo kad je »Danas« ocijenio kao prvo okupljanje revizionizma. Treba ipak uočiti činjenicu da se sukob na književnoj ljevici u ovoj etapi vodi otvoreno i posve slobodno: to je razlog da je ova etapa u mnogom pogledu bogata argumentima.

S paradoksom, dakle, ulazimo u drugu etapu. U prvoj je etapi pobijedila linija koja je bila vjerna *ishodištu i biti* i umjetnosti i revolucije: permanentno mijenjanje struktura, ostvarivanje Čovjeka već za vrijeme tog mijenjanja. Ona je međutim mogla pobijediti jer je jugoslavenska situacija bila takva da se akcija svela *pretežno* na raspravu o revoluciji. A tu je stav apstraktnog totaliteta neoboriv. Kad revolucija postane direktan zahtjev dana i konkretna akcija, onda će ta vizija revolucije i umjetnosti morati doživjeti poraz jer je bila posve neadekvatna konkretnoj revolucionarnoj situaciji: ova je zahtijevala upravo onakvu viziju umjetnosti i revolucije kakvu je ona sada bacila na koljena! Ta je vizija umjetnosti i revolucije, nadalje, sebe smatrala Istinom i zato u svojoj

pobjedi nije vidjela *i* poraz. Ona je taj poraz samo naslućivala. To pokazuju radovi Krleže i Ristića u prvoj fazi druge etape: kako sačuvati čistom *svoju* dosadašnju viziju umjetnosti (i revolucije) i *biti u* konkretnoj praksi, *u* direktnom zadatku vremena? Iz tog pitanja izrasta stanovit njihov *kompromis*. Ali se konkretni revolucionarni proces i njegova adekvatna organizacija tim kompromisom neće zadovoljiti.

II Etapa »novog realizma« (1935—1941)

U etapi »novog realizma« možemo uočiti četiri faze:

a) faza dalje razrade teze o »autentičnom umjetničkom i društvenom angažmanu« (1935—1936): Krleža: *O tendenciji u umjetnosti* (Radničko-seljački kalendar), Ristić: *Predgovor za nekoliko nenapisanih romana* (Almanah savremenih problema); to je i faza renesanse socijalne literature pod imenom »novog realizma«: »Savremeni pregledi« (jednim dijelom), »Književni savremenik«: Đorđe Jovanović: *Književnost i novi realizam*, Milovan Đilas: *Problemi naše književnosti;*

b) faza učvršćenja novog realizma; budući da front novog realizma još nije monolitan, ta nam faza izgleda i kao faza djelomičnog kompromisa; no u svojoj osnovi to je faza stvarne pripreme za odlučujuću bitku: koncepcija novog realizma i Staljinova dijalektičkog materijalizma postaje sve kruća i preciznija: sve je jasnija linija odbacivanja »gnjile«, dekadentne nerealističke književnosti i neopozitivizma koji sebe smatra dijalektičkom filozofijom; »Kultura«, »Naša stvarnost«: *1937, 1938;* posebno stoji »ARS 37«;

c) faza postavljanja nepomirljivih frontova koji vode definitivnom obračunu; partija kao jedina materijalna revolucionarna snaga izabire staljinistički koncept umjetnosti i revolucije: svi su dosadanji rezultati socijalne literature i novog realizma povezani i organizirani u monolitan sistem; sukob stavova iz prve etape ovdje se umnogome pretvara u sukob između elementarnog prava na mišljenje i staljinističke fideistike; sukob između Descartesa i Dogme; jedna se vizija umjetnosti i revolucije iskazala kao anakronistički san a druga kao efikasna realna snaga mijenjanja postojećeg; i jedna i druga strana ogorčeno brani svoje pozicije, ali rezultat je poznat: amputacija: »Pečat« — »Umetnost i kritika«, »Mlada kultura«, »Izraz«, »Književne sveske«: *1939, 1940;*

d) faza energičnog sprovođenja amputacije: »Srp i čekić«: poziv na budnost protiv antipartijskih elemenata: *1940, 1941.*

Dakako, bitka se vodila *ovdje*, ali je ona zapravo odlučena *drugdje*. Poslije likvidacije Gorkića KPJ je postavljena pred izbor: ili boljševizacija ili rasturanje. Ona je zanosno i predano izabrala boljševizaciju jer je to bila šansa da spasi sebe, klasu, narod. Tim više što joj se na čelu našla apsolutno izuzetna ličnost, ličnost rijetkih organizacionih sposobnosti, upornosti, čvrstoće, volje, znanja i neobične lucidnosti. To su godine pretvaranja KPJ iz partije frakcija u partiju staljinističkog tipa, u kadrovsku partiju s monolitnim jedinstvom misli i akcije. Historija je pokazala da je ovaj izbor bio spas revolucije i naroda Jugoslavije. To nije bio neki apsolutni izbor, već kao svaki izbor: izbor u situaciji. A situaciju nije odredila KPJ, već SKP(b). Razvoj od »kongresa pobjednika« (1934) do »kongresa glorifikacije« (1939) postavio je sve komunističke i ljevičarske snage u svijetu pred fenomen staljinizma. Ne u smislu počinjenih zločina već u smislu koncepcije revolucije, vizije proletarijata

1 čovjeka uopće. Protiv te se vizije u tim godinama odredila i fiksirala samo jedna nova revolucionarna orijentacija: trockizam. Staljinizam ni tu — relativno slabu — negaciju nije mogao podnijeti. To pokazuje Španjolska i ubojstvo Trockog. Njegov je imperativ bio: sačuvati čistoću i monolitnost po svaku cijenu. Staljinizam je velikom dijelu svijeta dao strukturu na podlozi koje su se jedino mogla odvijati revolucionarna gibanja. To je vrijedilo ne samo za Sovjetski Savez već i za Jugoslaviju. I — naravno — ne samo za Jugoslaviju. Buharin je to dobro vidio i tu je korijen njegove vjernosti toj viziji revolucije. Trocki tu revoluciju odbacuje kao termidorsku reakciju, kao kontrarevoluciju, ali time sebe osuđuje na izolacionizam: bio je to izbor, pa prema tome i nada da će se iz tog izolacionizma jednom roditi široki revolucionarni pokret. Nakon španjolske katastrofe i münchenske kapitulacije bilo je jasno da je svjetski sukob pred vratima. Apsolutna pokornost jednom centru Revolucije iskazuje se naročito u onoj fazi u kojoj je Staljin pripremao pakt s Hitlerom. Bilo je jasno da će i najčvršći postavljati sebi pitanja (Cesarec). Bilo je jasno da će brojni kadrovi (a posebno intelektualci) dovesti u pitanje staljinistički koncept revolucije ili ga negirati. Znalo se da Nizan i Ristić (Na rubu rata, Forum, 1962) neće biti osamljeni i da će svaki povući konzekvence prema svojim mogućnostima. Zato se u tim godinama SKP(b) i Kominterna pretvaraju u savršeni mehanizam izgrađen na vjeri i apsolutnom pokoravanju. Time je jedna vizija revolucije došla do svoje kulminacione točke, do svoje čistoće. Taj je proces bio totalan proces, pa je prema tome i umjetnost njime totalno zahvaćena. »Otvaranje« na Prvom kongresu Saveza sovjetskih pisaca (1934) pokazalo se kao efemerna pojava, u to vrijeme još izvan glavne linije razvoja. Minski plenum Saveza sovjetskih književnika s početka 1936, na kojem je izvršen obračun s Buharinom, Pasternakom i nekim drugim sovjetskim piscima, pariški Međunarodni kongres pisaca za obranu kulture lipnja 1935, s Aragonovim dominantnim govorom *Povratak realnosti* (sa skandalom Breton-Erenburg i samoubojstvom René Crevela) — označuju vrlo jasno da se socijalističkorealistička sinteza umjetnosti i revolucije potpuno poklapa sa staljinističkom sintezom revolucije i totaliteta čovjeka. Ubrzo će to biti samo jedna te ista dogma koja će do Staljinove smrti neprekidno jačati i poprimiti naprosto nevjerojatne razmjere. Tu će sintezu umjetnosti i revolucije (koju je »najsjajnije« branio Aragon: *Za jedan socijalistički realizam*) negirati najpotpunije Breton. Godine 1935. Breton i njegova nadrealistička grupa prekidaju s KPF, a uskoro dolazi do približavanja Trockom te će 1938. Breton zajedno s Diegom Riverom i Trockim stvoriti F.I.A.R.I. (Fédération internationale de l'art révolutionnaire indépendant). Bretonova vizija jedinstva revolucije i umjetnosti bit će uz staljinističku viziju jedina realna artistička i revolucionarna snaga do početka rata. Trebat će čekati pojavu Camusa i »Temps Modernes«-a (Sartre i Merleau-Ponty) da bi se postavio jedan novi pokušaj jedinstva umjetničkog i revolucionarnog angažmana.

Evo historijskog okvira sukoba na književnoj ljevici u ovoj etapi. Ako to ispustimo iz vida, onda ništa nismo razumjeli. U Krležinoj bijesnoj dekortikaciji Zogovićeve novele »Jedan dan na selu« mi ne vidimo samo Krležino gađenje nad kičom, glupošću i pretencioznošću već njegovo gađenje nad vizijom umjetnosti i revolucije koja je nešto takvo mogla sugerirati i roditi. Kad se Đilasu bljuje od Krležinih formulacija historije, SSSR-a, života Boljševičke partije, preštampavanja 1939. onoga što je o Buharinu govorio 1936, kad mu se crni pred očima pošto je pročitao Krležine »nejasne formulacije« o Trockom — onda to nije samo

osobna antipatija prema jednoj misli koja se misleći bogati, već je to ogorčenje nad jednom vizijom cjeline čovjeka, nad jednim stavom prema umjetnosti i revoluciji koji negira Njegov stav koji je tako pregnantno izražen u »Historiji SKP(b)«, »Pitanjima lenjinizma« i optužbi i *obrani* na procesima. To je sudar dviju isključivosti. I jedni i drugi znali su da se radi o obrani *i* umjetnosti *i* revolucije. Ali dok su »sveskaši« to otvoreno isticali i pokazivali kako je protivnikov stav suprotan njihovoj (staljinističkoj) viziji revolucije i umjetnosti, dotle su »pečatovci« nastojali pod svaku cijenu ostati na jednom ograničenom terenu tvrdeći da se ne žele pačati u politiku, da nisu protiv linije partije. Stav »sveskaša« je stav ljudi čiste savjesti: oni imaju svojih Deset zapovijedi spletenih u prekrasno prozračan sistem (»Dijalektički i historijski materijalizam«), oni znaju da se samo na taj zid trebaju osloniti i da će tada biti u pravu. Participirajući na tom Duhu, oni su Partija: Revolucija. I svjesni su toga da je u *tom* entitetu u kojem žive *sve* povezano: to je savršeni sklad općeg, posebnog i pojedinačnog. Ne može netko biti za pakt Hitler-Staljin, a ne biti za »novi realizam«: to je jedno te isto. Oni su duboko prožeti osnovnom idejom staljinizma: cjelina je identitet: to je eleatski apsolut: pokoravanje mora biti totalno i u svemu. A evo kakva je situacija »pečatovaca«: oni su *protiv* te vizije čovjeka, umjetnosti i revolucije, ali znaju da je ta vizija *sada* jedina revolucionarna snaga *na Balkanu*. Tu je razlog njihova ambigviteta: oni odbijaju nešto što prihvaćaju. Naime, oni razbijaju princip protivničke vizije — cjelina je identitet — i »trojanskim konjem« umjetnosti unose u taj monolitni blok elemente svoje vizije ne bi li tako otvorili proces *prema* svojoj viziji. Oni nisu Krkleci i Majeri. Oni su revolucionari i žele to ostati. Oni se dakle pitaju: što da se radi u ovom procesu staljinizacije totaliteta umjetnosti i revolucije? Oni su sve čitali i sve znaju. Moglo bi se čak reći da za njih Gideov »Povratak« nije bio iznenađenje. Oni tih dana zapravo i ništa drugo ne rade nego gutaju i gutaju knjige, novine, časopise — a vijesti koje dolaze sve su strašnije i strašnije. Oni su na rubu pameti. Oni su dodirnuli dno. Ali oni moraju da se odrede: oni moraju izabrati između Buharina i Trockoga. *Ili* će ostati u okviru jednog sistema vrijednosti koji će prihvatiti kao revoluciju bez obzira na to što ga je Staljin doveo do dogme, *ili* će odbaciti taj sistem vrijednosti kao Termidor i na njegovim razvalinama, a u skladu sa svojom prošlom vizijom (vizijom koja se oslanja na Marxa i Lenjina, umnogome), izgraditi novi kompletni sistem vrijednosti koji će istaći kao Revoluciju.

Međutim, oni ne mogu biti ni jedno ni drugo: ni Buharin ni Trocki.

Buharin naravno zna da su priznanja koja su mu priredili izmišljena i lažna. No, on zna da izvan ove vrijednosti koja ga osuđuje nema vrijednosti. Izvan revolucije (a druge nema osim *ove*) postoji samo »potpuna tamna praznina«: on ovu revoluciju želi potvrditi jer je ona *njegov* sistem vrijednosti, a to što ona njega odbacuje irelevantno je za revolucionarno kretanje. Buharin je sav podređen principu koji ga opovrgava i ubija; on se ne želi pitati o tom principu, jer ako ga obori — ostaje ništavilo. Osuđujući sebe, on još može služiti revoluciji: on još može nadživjeti sebe u revoluciji. Tu dijalektiku samoosude Radek je doveo do savršenstva, Buharin joj je dao tragiku jer je odbio sud da bi se zatim optužio pred Revolucijom. Buharin je subjektivitet podredio jednom objektnom entitetu koji je postavio kao apsolut: »ja« pristaje da bude objekt Drugoga (Vrijednosti, Revolucije, Partije — Staljina). Kao objektu njemu drugo ne preostaje nego da se ponaša kao objekt — nije

on u centru, već je u centru Drugi. Drugi je Subjekt koji njega pretvara u objekt.

Trocki je isto tako konzekventan. On je došao do magistralne teze o izdaji revolucije: Staljin je termidorska reakcija. Da bi se služilo revoluciji, treba taj sistem vrijednosti i principa srušiti i suprotstaviti mu koherentan i globalan sistem koji će nasuprot ovoj izdaji i kontrarevoluciji biti revolucija. To je obaranje Drugog i njegovo pretvaranje u objekt: Drugi je izgubio moć nad »ja« jer je taj subjektivitet odbio da bude njegov predmet postavljajući se u odnosu na Drugog kao Drugi-Subjekt.

Protivnici novog realizma ne mogu poput Buharina pretvoriti sebe u objekt jer je Drugi (jedan sistem vrijednosti) u bitnome suprotan njihovoj transcendenciji svijeta, njihovoj sintezi umjetnosti i revolucije, njihovoj, da tako kažem, intimi, njihovu načinu disanja i doživljavanja: oni po svojoj »prirodi« ne mogu biti objekt *tog* Drugog. Ali oni isto tako ne mogu sebe postaviti kao subjekt koji će Drugog svesti na stanje objekta jer znaju da taj izbor ne bi vodio nekom izolacionizmu s eventualnom nadom razvoja u realnu društvenu snagu, već totalnom udaljavanju od revolucije: u njihovoj situaciji revolucija *je* nova (staljinistička) KPJ i ništa drugo.

U tom procijepu njihov nam se izbor ukazuje kao kompromis, neobično plodan i efikasan. Iznad svega kao originalan način razotkrivanja staljinizma. Oni će se ponašati kao da se revolucija uopće nije pretvorila u kompaktan, neprobojan, monolitan sistem u kojem sve komponente moraju biti, pod svaku cijenu, apsolutno usklađene. Ponašat će se prema eleatskom totalitetu kao da je heraklitovsko kretanje. Oni će djelovati kao da *Historije SKP(b)* nema, kao da procesa nije bilo, kao da NKVD nije od 1936. do 1938. pročistio Sovjetski Savez za jedno tri milijuna ljudi (prema procjeni Moše Pijade u govoru od 6. VIII 1951), kao da se Horvatin, Cvijić i drugovi i dalje javljaju, kao da je marksizam daleko od dogme, kao da ne postoje institucionalizirani trustovi mozgova — jednom riječju, oni će se ponašati kao da revolucija nije staljinizirana, već kao da je adekvatna upravo njihovoj viziji i sintezi artističkih i revolucionarnih preobražaja.

[Kad smo već kod procjene Moše Pijade, onda treba dodati da prema svim tim procjenama treba biti oprezan. Pijade je ovo izrekao u jeku jugoslavenskog pretvaranja Drugog u objekt. Te procjene jako variraju i teško je označiti neku aproksimativno točnu brojku. Pijade govori o tri milijuna, neki tu cifru dižu čak do osam do deset milijuna (na primjer Vajsberg-Cibulski). Sama je cifra zapravo nebitna jer je i u najmanjim procjenama golema. Mi danas znamo da je to bio nevjerojatan univerzum likvidacija i logora: Solženicin.

U tim se godinama — kada govori Pijade — jugoslavenska negacija staljinizma najviše približila onoj koju je izrekao Trocki tridesetih godina: teza o državnom kapitalizmu, teza o SSSR-u kao o imperijalističkoj velesili, teza o kastinskom društvenom uređenju, teza o birokraciji, teza o eksploataciji drugih naroda, teza o neopragmatizmu i dogmatici — vidi: Đilasove analize sovjetskog društvenog uređenja, Vukmanovićeve analize sovjetske politike u Grčkoj, Pijadine analize vanjske politike SSSR-a, Kardeljevu analizu ustanka u Berlinu, Krležino objašnjenje o tome kako stoje stvari, itd.]

Izbor »pečatovaca« je dakle ovaj: oni neće reći da je ono što napadaju i protiv čega ratuju staljinistički koncept umjetnosti i revolucije, već

će reći da je to gomila primitivizma, gluposti, neznanja, arogancije, dogmatike, megalomanije, barbarstva. Ali budući da ta gomila primitivne dogme i barbarske arogancije *jest* izraz staljinističke vizije čovjeka, to oni, udarajući tobože po nekim književnicima i teoretičarima, faktički udaraju po temeljima jednog cjelovitog shvaćanja svijeta kojem shvaćanju u centru stoji Staljinova misao. Taj je njihov izbor revolucionaran čin: oni ne dovode u pitanje njihovo ostajanje u okviru *ove* revolucije, ali pokušavaju učiniti sve što je u njihovoj moći da spase što se spasiti dade: oni razbijaju hermetički skladni totalitet, taj monolitni blok organizacije i misli jer vjeruju da će takvim djelovanjem revoluciju *jačati*, a ne slabiti. Oni nastoje probiti neprobojni oklop ne bi li doprli do duha i srca pokreta i u njemu očuvali bit svakog ljudskog pothvata: plemenitu sumnju, djelovanje kroz stalnu upitanost, tjeskobno razmišljanje, tragično osjećanje položaja čovjeka u svijetu i svemiru, premještanje Čovjeka iz »sretne budućnosti« u sadašnji proces mijenjanja. Njihov je izbor zato potpuno u skladu s njihovom prošlošću, oni brane jednu viziju umjetnosti i revolucije koja je njihov apsolut, kojoj oni potpuno pripadaju i izvan koje njima nema života: unutar *ove* revolucije oni *nju* žele spasiti. Ovaj njihov izbor promatram kao praksu koja se realizirala u polemici i ne pitam se je li taj njihov izbor bio temeljita i dokraja promišljena taktika, ili spontana reakcija, ili i jedno i drugo. To *ja* ne mogu znati. To je stvar *njihove* analize te prošlosti. Ali za moju analizu to je gotovo nevažno. Ja pratim njihovu akciju i ocjenjujem što je ona značila u danoj situaciji. Isto je tako teško znati je li u Partiji koja je »prozrela« ovaj »prikriveni revizionizam« bilo ljudi koji su vidjeli da je ova negacija staljinizma ispravna, ali su istovremeno smatrali da se toj negaciji ne treba prikloniti jer ona samo slabi revoluciju. Ja dakle ne znam je li 1939/40/41. bilo u KPJ Togliatija koji su smatrali da još nije čas (kao što to za Togliatija nije bila četrdesetosma) da se piše testament, već da treba ostati *unutra* i djelovati tako da bi jednog dana napisani testament bio maksimalno koristan. I to je stvar uspomena, dnevnika i analiza onih koji su bili neposredni sudionici odluka i amputacije. Neki su na žalost mrtvi a da nikakvih svjedočanstava od njih nemamo; mislim posebno na Pijadu, Maslešu, Cesarca. Isto je tako teško znati jesu li neke sumnje obuzimale ljude koji su djelovali na liniji likvidacije »pečatovske revizije« smatrajući da ona slabi revoluciju i da je treba dokrajčiti. To je stvar njihovih razmatranja, ali i tu su brojni sudionici mrtvi. Jedno je historijska činjenica: staljinistička KPJ nije bila skup naivnih aktivista koje je tobožnja »pečatovska« briga za estetsku kvalitetu mogla prevariti. Uzaludne su bile Bogdanovljeve i Krležine (toliko puta ponovljene) tvrdnje da se u napadu na »Pečat« radi o uroti mediokriteta koji žele biti suci na području o kojem nemaju pojma. KPJ se morala odlučiti: ili će pristati na negaciju osnovnog principa Staljinove koncepcije revolucije i totaliteta čovjeka (cjelina je identitet), ili će težiti maksimalnom idejnom, organizacionom, kadrovskom, političkom jedinstvu koje ne može dopustiti nikakve kompromise i odstupanja. Kako je došlo do odluke, ne znam: arhivi i ljudi o tom mukom muče. Možda je i moglo doći do nekog privremenog rješenja, to će se moći procijeniti tek kad budemo imali sve informacije. Ako je i bilo nekoliko tendencija, onda treba reći da je pobijedila ona koja je smatrala da KPJ ne može podnijeti luksuz pesimizma, gnjileži, »fideizma«, kritizerstva, »salonskog komunizma«, revizionizma blizog trockizmu, maskiranog rovarenja, ukratko: luksuz nekih »proizvoljnih meditacija i kombinacija«. Drugim riječima: luksuz »malograđanskog intelektualca« koji

ne zna da su »boljševici ljudi posebnog kova«. *Tu* je *početak* nepovjerenja jugoslavenske Partije prema ljevičarskom intelektualcu uopće. U SKP(b) taj je proces reduciranja intelektualca na oruđe revolucije već bio završen: svaki pokušaj da se intelektualac vrati sebi i postane ono što po svojoj biti jest (totalna upitanost, dekartovska sumnja, razmišljanje koje se ne zaustavlja na principima jedne strukture, već upravo o tim principima misli, itd.) — završit će u Sibiru ili pred zidom. Pravo na Kritiku i Misao već je potpuno za sebe prisvojila Organizacija revolucije ili Revolucionarna avangarda, odredivši točno raspone i mogućnosti svake ljestvice piramide. U jugoslavenskoj će se partiji proces ograničavanja intelektualca — ili točnije: određivanja njegova lovišta — *dovršiti* u idućoj etapi, tj. u etapi »socijalističkog realizma«. Proces oslobađanja od staljinističke sinteze umjetnosti i revolucije bit će ravnomjerno simetričan procesu oslobađanja sumnje u »trulog« intelektualca koji za razliku od »vojnika revolucije« stalno nešto »burgija« i »muti«. A 1939/40. rat je bio na vratima — KPJ je trebala postati bataljon na Volokolamskom drumu. Historija je tražila vojnu jedinicu besprimjerna morala i apsolutno jedinstvene misli. U toj je viziji revolucije i u tom je času historije amputacija postala neminovna.

Sinteza umjetnosti i revolucije koju smo nazvali apstraktni totalitet bila je tim činom bačena izvan historije. Vidjeli smo da je ona (poslije svoje pobjede 1934) pokušala da na neki način nadiđe svoju neadekvatnost i slabost, svoju »apstraktnost«, vidjeli smo da je ona težila konkretizaciji, sudarila se međutim s vizijom revolucije i umjetnosti koja je bila imperijalistički agresivna. Kompromis tu nije bio moguć. Narodnooslobodilačka borba dala je puno pravo izabranoj liniji: Kosovo je bilo osvećeno na besprimjerno sjajan način. Ali u pobjedi 1940/41. bilo je nečeg tjeskobnog: ta je pobjeda bila opijenost vlastitom istinitošću. Više nisu govorili ljudi koji razmišljaju, već proroci. Ta je pobjeda boravila u samoj sebi uživajući u svom identitetu. Nigdje ni jedne pukotine, posvuda svjetlo. Ali svjetlo koje ne zna za tamu blizu je mraku. Ta je pobjeda sebe postavila kao istinu i historiju i nije mogla slutiti koliko je ona *i* poraz. Na kraju ove etape mi smo ponovo pred jednom sintezom umjetnosti i revolucije koja je nesposobna da vidi svoju relativnost. *Ni* pobjeda na kraju prve etape *ni* ova pobjeda nisu bile pobjede koje nose *i* gorak ukus nedohvaćenog. Ali, kako smo rekli, pobjeda »Danas«-a implicirala je ipak pitanje o daljem kretanju prema nečem što ona nije. *Ova* je pobjeda međutim statična i ništa je ne bi moglo pokolebati osim onoga što se dogodilo: zaklala je samu sebe. Ovdje, u Jugoslaviji. Inače ona i dalje živi: u Mađarskoj 1956, u Češkoj 1968, u progonjanju Pasternaka, Sinjavskog, Solženicina.

III Etapa »socijalističkog realizma« (1945—1948)

Dok je Aragon slobodno upotrebljavao termin socijalistički realizam i do 1940, dotle su se pristaše socijalističkog realizma u Jugoslaviji morali iz niza razloga zadovoljiti eufemizmom »novi realizam«. Ali narodi Jugoslavije učinili su besprimjeran historijski čin: revolucija i oslobodilački rat prvi put su ovu zemlju učinili Subjektom. Tu će biti kvasac daljeg kretanja. Međutim, iako su oslobođenje i oslobodilački rat otkrili dotada nezamislive energije na Balkanu, ipak je godina 1945. *kanonizirala* pobjedu sinteze umjetnosti i revolucije iz 1940/1941. »Novi realizam« postao je od partijskog zahtjeva državno-partijska doktrina: socijalistički realizam.

Teško je u ovoj etapi, koja je trajala svega četiri godine, uočiti neke odvojene faze koje bi se karakterizirale izrazitim specifičnostima. Te su četiri godine kompaktna cjelina. Princip koji je pobijedio 1940/41. i učvrstio se za vrijeme revolucije jedini je princip koji postoji. Sve što se u tim godinama zbivalo — zbivalo se na podlozi tog principa. Ali ta se teorija umjetnosti i revolucije sada sukobila s cjelinom društvenog i ljudskog kretanja, a ne samo s različitostima koje su proizlazile iz života partije. Borba za jedinstveni idejni koncept sada je bila mnogo teža i kompliciranija jer je »lijeva književna fronta« bila jedina fronta, pa je u nju trebalo uvesti i pod nju podvesti cjelokupan književni život. Osnovna je teza poznata još s 18. kongresa SKP(b): revolucija je i dalje u opasnosti, neprijatelj se koristi svim sredstvima da potkopa pobjedonosnu revoluciju, jedno od njegovih *najomiljenijih* sredstava jeste rastvaranje jedinstvene partijske teoretske strukture na nepovezane parcijalnosti u kojima cilj više nije tako jasan kao što je jasna »zvijezda Danica na vedrome nebu«. Imperativ idejne čistoće revolucije nikada nije u toj etapi dolazio u pitanje, to je »zjenica« svjetskog proleterskog pokreta. Zapravo, radi se o jednom te istom jedinstvu: jedinstvenoj organizacionoj shemi, jedinstvenoj birokratiziranoj društvenoj piramidi odgovara jedinstvena idejna struktura. Svi se događaji u Jugoslaviji tada zbivaju u znaku tog imperativa: teze Todora Pavlova i Ždanova nisu ni časa dovedene u pitanje, a da ne spominjemo radove Vođe i Učitelja. Međunarodna scena koja služi kao pozadina književnim zbivanjima u Jugoslaviji jako se suzila: sve je okrenuto jednom suncu, tako da burne književne godine zapadne Evrope, a posebno njena centra — Pariza — ostaju bez odjeka na dogradnju i usavršavanje sinteze umjetnosti i revolucije. Camus, Sartre, Koestler, Merleau-Ponty, Breton, Malraux, Gide i njihovi stavovi u tim godinama preciziranja novog tipa književnog i revolucionarnog angažmana daleki su jugoslavenskim književnicima, koji su pozvani da se i u teoriji i u praksi odrede prema »partijnosti« u literaturi, to znači: prema općoj viziji revolucije i čovjeka. A ta im je zapravo već unaprijed dana: cinizam je u tom što se poziva na izbor, a izbora zapravo i nema. Jedina domaća tradicija na koju se socijalističkorealistička sinteza umjetnosti i revolucije oslanja jesu »Književne sveske«: to je prelijevanje »novog realizma« u »socijalistički realizam«. A da se — na primjer — pratio Sartreov i Malrauxov razvoj i da se živjelo otvoreno prema cjelokupnoj lijevoj tradiciji, tada bi se uočilo da Marko Ristić nekim svojim tezama iz »Predgovora za nekoliko nenapisanih romana« anticipira Sartreov književni angažman, a da je Krleža nizom misli iz »Podravskih motiva« bliz Malrauxu. Ali sve je to bilo bačeno u najdonje krugove pakla. Možda i ne *odmah* poslije rata. Prvi poslijeratni dani u »komunističkom bloku« iskazuju se kao jedan sitni »trenutak odmrzavanja«. Danas sve izgleda kao da je taj trenutak bio samo »trenutak predaha« za još jaču staljinizaciju koja počinje naznakama hladnog rata, a izražava se u Ždanovljevu referatu o časopisima »Zvijezda« i »Lenjingrad«, u njegovim tezama o muzici, itd. Danas se želi minimalizirati atmosfera koja je — neminovno — pratila staljinističku strukturu našeg društva i naše misli. Ističe se da ipak nije bilo progona, grubih »uvjeravanja«, kažnjavanja, da nije bilo nekih specijalnih direktivnih ili plenumskih partijskih »ukaza«, da su se u književnoj praksi u to vrijeme pojavila djela koja spadaju među najvrednija djela naših literatura. A zaboravlja se da je ipak cijeli sistem tendirao idejnom ukrućivanju života, svođenju punoće istraživanja (i umjetničkog i teoretskog) na formule i sheme. Minimaliziranje je međutim ra-

zumljivo: faza anegdotskog spoznavanja još nije *u potpunosti* nadiđena u kritičkoj misli koja se nikada ničega ne treba da plaši i stidi jer je transcendencija: okrenutost k budućnosti. Umjesto da je historija sagledana kao kontradiktorno (a to znači: tragično i ograničeno, kontroverzno i nesigurno) kretanje u kojem se jedan finalitet *može* preobrnuti u svoju suprotnost, ona je sagledana kao niz patriotskih i ružičastih pričica. Socijalistički realizam bio je *moćna* dogma koja se prividno ticala samo umjetnosti i kulture. Ta je dogma određivala zadatke i djelokrug umjetnosti, ona ju je *i sadržajno i formalno* definirala. Ona je umjetnost ukinula kao *samostalno* istraživanje (koje ne može i ne smije poznati nikakvih granica) pretvorivši je *u specifičnu transmisiju Ideje*. Umjetnost je specifično oruđe kao što je to, recimo, i studentska organizacija: to su prijenosni točkovi i remenja preko kojih STUPAMO u »carstvo slobode«, k Čovjeku. Vidimo odmah da ta koncepcija umjetnosti nije nikakva uska estetska teorija, već da ona implicite — a često i eksplicite — govori o SEBI ADEKVATNOJ koncepciji revolucije. Kao što je socijalistički realizam značio *osiromašivanje* umjetničkih posibiliteta (pa u krajnjoj liniji i zaustavljanje čovjekove artističke moći), tako je on značio i osiromašivanje revolucionarnih preobražaja svodeći ih na Poznato i na Uzor. Cijeli se život pretvara u jednu jedinstvenu Didaktiku. Rodio se jedan poseban tip čovjeka: socijalistički svećenik (naravno, bez paskalovske dimenzije egzistencijalne tjeskobe). Čovjek se *na svim terenima* (to znači u cjelokupnoj praksi, a ne samo u artističkoj djelatnosti) našao okružen Dopuštenim i Nedopuštenim, Zadatim i Zabranjenim. Ta je socijalističkorealistička sinteza umjetnosti i revolucije zatvorila horizonte i revoluciji i umjetnosti: i revolucionarno i artističko kretanje svelo se na savladavanje *prepreka* koje sprečavaju da se ostvari ono što u konceptu, u tezi, u Ideji već postoji. A nije se postavljalo pitanje: nije li revolucionarno i artističko kretanje *takvo istraživanje* koje za vrijeme svog kretanja dovodi u pitanje i sebe i svoj koncept, mijenja taj koncept i traži nove horizonte, nove vidike, nove vizije. Revolucija i umjetnost su u tezi socijalističkog realizma pretvorene u *napor u poznatom*, a ne u napor u nepoznatom, u produbljivanje krajnjeg, a ne u ispitivanje i postavljanje beskrajnog. Analiza koncepta socijalističkog realizma ponovno potvrđuje našu misao da je sinteza umjetnosti i revolucije jedina misao-vodilja koja nam omogućuje dubinsko i temeljno shvaćanje ovih procesa na književnoj ljevici.

Etapa socijalističkog realizma sigurno je najsiromašnija mišlju i duhom u ovih dvadeset i pet godina o kojima je riječ. Ali je sigurno najbogatija administrativnim ingerencijama (više nevidljivim no vidljivim: agit-propi, itd.: čitav sistem rada: pogledajte novine iz tog doba) u život kulture koju se pod svaku cijenu htjelo uskladiti s jednim konceptom revolucije i umjetnosti koji je iz godine u godinu postajao sve uži i sve siromašniji. Upravo u tom smislu čini mi se da ipak postoje — barem u obrisima — dvije faze:

a) faza konsolidacije novog kulturnog i književnog života na ruševinama starih struktura: raznolikost pokušaja: relativno bogatstvo ostvarenja; Krležina težnja da se o prijeđenom putu progovori nešablonski i široko; potreba za tradicijom; ton eksplikacije; *1945, 1946:* Krleža *Književnost danas* — Referat Ive Andrića na Prvom kongresu Saveza književnika Jugoslavije — Zogović *O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas;*

b) faza nasilne ideologizacije cjelokupnog života, pa i umjetnosti: ton vrijeđanja, falsifikati i arogantna naduvenost; i iznad svega odvratni

paternalizam i didaktika: *1947, 1948:* Čedomir Minderović *O neposrednim zadacima naše književnosti i naših književnih radnika* — Radovan Zogović *Primjer kako ne treba praviti »Primjere iz književnosti«* — Marin Franičević *O nekim negativnim pojavama u našoj savremenoj književnosti* — Barković i Dončević: Diskusija oko »14 dana«.

Što je pritisak na život i stvarnost postajao veći, što se efikasnije nastojalo *sve* podvesti pod jednu sintezu — to je nada u jedan drugačiji koncept umjetnosti (a to znači *i* revolucije) bila sve manja. I kad se činilo da je socijalističkorealistička vizija umjetnosti i revolucije definitivno pobijedila, onda se nije znalo da ona u sebi nosi svoj karcinom. Malo pomalo u vrhu jugoslavenske revolucije postajalo je jasno da *ova* revolucija nije Revolucija. Proces te spoznaje išao je polako, a bit će potreban sudar s *čistoćom ove* revolucije, s njenim centrom, da bi došlo do preispitivanja *svega*. Centar ove revolucije htio je uništiti jugoslavensku revoluciju kao Subjekta. Time bi *glavna* tekovina herojskog napora jugoslavenskih naroda bila zbrisana. Opet bismo postali ono što smo oduvijek bili: objekt. Da ne kažem: kolonija. Bezgranična, potpuna, zanosna podrška partijskih *masa* i narodnih *masa* Titu godine 1948. bila je znak da su narodi Jugoslavije točno osjetili što im prijeti. Znali su da su ugroženi u svom najdubljem biću. To je bila obrana sebe kao ravnopravnog faktora. Jedan se subjekt, koji tek što se konstituirao, nije više htio odreći svog prava da bude subjekt: jugoslavenski su narodi u tom času bili spremni na *sve* kako bi obranili pravo da svijet transcendiraju i konstituiraju kako oni to žele i shvaćaju. Vizija revolucije i umjetnosti — vizija totaliteta čovjeka — koja ih je htjela uništiti nije po svojoj »prirodi« mogla podnijeti Subjekt nasuprot sebi. Ona je bila spremna na *sve* kako bi ga uništila. Kompromis nije bio moguć.

U tim će se danima otvoriti nova etapa na književnoj ljevici: etapa »novih orijentacija« i sloma »književne ljevice«. Ta će etapa biti i posljednji pokušaj da se dođe do sinteze u starom, totalnom smislu. Dvadesetpetogodišnji sukob na književnoj ljevici završit će *slomom* toga pokušaja. Odnos između revolucije i umjetnosti neće se više odvijati na staroj fundamentalnoj strukturi apsolutne sinteze tih dvaju entiteta. »Književna ljevica« u smislu *ove* diskusije prestat će postojati.

IV Etapa »novih orijentacija«: slom »književne ljevice« (1949—1952)

Rezolucija Informbiroa od lipnja 1948. nije praško proljeće iz 1968. To nije bila ni eksplozija radosti oslobođenja ni vjerovanje da je došao čas pravog revolucionarnog stvaralaštva. To je bio trenutak zaprepaštenja i uvjerenja da se radi o krivim informacijama i o zabludi. A zatim ubrzo: slom jednog mita. Istina se otkrila kao Laž. U svim ljestvicama partijske piramide, kod brojnih kadrova (katkada najodanijih) koji su »živjeli« s revolucijom kao s apsolutom desio se sasvim logičan obrat: od vjerovanja u skepsu: nije li i ovo što nam se sada prodaje kao istina zapravo neka nova laž? Budućnost nove revolucije koja je nicala na razvalinama svoje staljinističke prošlosti zavisila je od njene monolitnosti. A ona još nije znala za drugu monolitnost osim za onu na kojoj je dotada bila izgrađena: monolitnost vjere i discipline. Vjera je bila uzdrmana; da bi se uzdržala disciplina, bila je potrebna sistemska budnost i »čišćenje« od svega sumnjivog. Lijepi eufemizam na koji me i sada tjera bojazan da ne upotrijebim pravu riječ: revolucionarni teror. *Ta* je ori-

jentacija zapravo produženje stare staljinističke linije, ali u novom obliku: protiv staljinizma izvana jugoslavenska se revolucija branila jednim trenutačno vrlo efikasnim sredstvom: staljinističkim metodama kohezije i jedinstva. Revolucija je sužavana na provjerene kadrove, a ovi su se pretežno nalazili u političkoj policiji. Da je slijedila samo *tu* liniju, jugoslavenska revolucija sigurno ne bi pobijedila i ne bi postala ono što je postala. Kad bude prošao njen trenutak, ta se orijentacija (koja je postala izvanredno snažna društvena sila) neće sama likvidirati kao preživjela, već će se postaviti kao jedini i pravi nastavak Revolucije. Ona će neminovno doći u sukob s novim konceptom revolucije, a kada taj novi koncept bude pobijedio, ona neće prezati od pokušaja državnog udara. Linija staljinističke obrane od staljinizma — ili: linija terora protiv terora — nije mogla voditi ničemu novome.

Ali *istodobno* je *odmah* zacrtan i novi put: revolucija ne pripada nikakvoj partijskoj avangardi ili državi, već klasi i narodu: revolucija je stvaralaštvo totaliteta jednog društva, jedne kulture, jedne civilizacije. Poduzet je *odmah* niz mjera koje su upravljanje državom prenijele ili prenosile u bazu, na ljude koji stvaraju materijalna i duhovna dobra: u mnogim oblastima *odmah* je ukinut monopolizam grupica i foruma. Argumenti i razum dobivali su prednost nad silom i povjerenjem. I što je najvažnije: braneći naš nacionalni opstanak, Partija nije mogla pred narodima braniti nešto što je bilo slično onome što nas je htjelo zbrisati s lica zemlje. Negacija sovjetskog staljinizma nužno se pretvarala u negaciju jugoslavenskog staljinizma. A ta je negacija morala *odmah* biti i *praktične* prirode. Negirajući sovjetsku birokratiziranu revoluciju, KPJ je morala negirati i samu sebe: dosadašnja koncepcija revolucije polako ustupa mjesto novoj viziji koja će malo pomalo postajati i stvarnost.

Jednom riječju: ova posljednja etapa sukoba na književnoj ljevici odvija se na podlozi jedne kontradiktorne društvene i duhovne strukture, koju smo ovdje samo skicirali, a koju bismo sada mogli zaključiti konfrontacijom dvaju simbola: Dosjei UDB-e — Radnički savjeti.

Sinteza umjetnosti i revolucije izražena u teoriji socijalističkog realizma nije samom Rezolucijom Informbiroa dovedena u pitanje. U prvo vrijeme, dok se još vjerovalo da je sukob efemerne prirode, nitko nije dirao u sistem postojećih dogmi. Dapače, činilo se da će se inzistiranjem na čistoći stavova moći iskazati vlastita pravovjernost. Primjer: »Izvještaj o agitaciono-propagandnom radu« podnesen V kongresu KPJ 1948: potvrđene teze »Književnih svezaka«. Sovjetski tenkovi na jugoslavenskim granicama, teška oskudica, neimaština i bijeda kao posljedice sovjetske blokade, mizerna dijalektička skolastika argumentiranja i optuživanja (Mošu Pijade je najviše iznenadio niski nivo Staljinovih pisama; baš kao nas danas niski nivo »Književnih svezaka«), vješala u Pešti, Pragu, Sofiji, Bukureštu, Tirani, odsustvo svake misli i duha u polemici — sve je to brzo pridonijelo da shvatimo kako je taj socijalizam neprijatelj slobode, stvaralaštva, humanizma. Apsolutni uzor bio je oboren. Ali to nije automatski značilo i obaranje principa na kojima je staljinistički socijalizam počivao. Vjerovalo se da su principi čisti, a da je sovjetska praksa samo devijacija nečeg ispravnog. Tek kad je počelo rušenje tih principa, dolazi i do negacije jugoslavenskog staljinizma.

Svi *odlučni* potezi bili su povučeni u vrhu jugoslavenske revolucije: u CK KPJ, Šegedin je moguć poslije Kardelja: »O našoj kritici« poslije govora u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti. To je još jedan dokaz *oprezne* destaljinizacije. Ipak, onaj društveni korpus koji zovemo socijalističkom humanističkom inteligencijom odigrao je u tim godinama (1949—1952) značajnu ulogu u procesu samospoznavanja vlastite staljinističke biti. On još nije takav faktor u jugoslavenskom društvu kakav će kasnije postati, ali on je često stvari dovodio do ekstrema i time tražio rješavanja. Svi su se književnici u Jugoslaviji morali na ovaj ili onaj način postaviti prema teoriji socijalističkog realizma. Uočavamo tri orijentacije koje su proizašle iz odnosa prema teoriji socijalističkog realizma poslije 1948. Ponovno će svaka od tih orijentacija značiti ne samo jednu viziju umjetnosti nego i jednu viziju revolucije.

Prvu orijentaciju mogli bismo nazvati *orijentacijom maksimalnog očuvanja*. Pristaše su te orijentacije u to doba još vrlo brojni i imaju moćna uporišta, iako su svjesni da se koncept socijalističkog realizma ne može održati u svom dogmatskom vidu. Od 1949. do 1952, od *O radu sa mladim piscima* Riste Tošovića, od nekih članaka u »Izvoru« (1949, 1950) do nekih članaka u »Književnim novinama« i u »Vjesniku« proteže se linija koja umjetnosti određuje konkretne zadatke i dijeli poduke, a to znači linija koja revoluciju svodi na neposredni prakticitet, što u konkretnom često znači na opravdavanje prakse kao nužnosti. Ta je orijentacija naročito gruba prema prodoru mladih u književnost (i društvo uopće): širina, gnušanje nad dogmom, spontanost, nepriznavanje autoriteta »smrdjelo« je po »nepartijnosti«. Ta orijentacija ne može pristati na neku koegzistenciju pokušaja i traženja, ona je isključiva. Što je najgore, ona je neobrazovana i ponajviše primitivna, a pod svaku cijenu želi dijeliti lekcije: ona od »klasičnog« socijalističkog realizma zadržava osnovni princip: sveznajuća je, dakle — teroristička. Ta orijentacija ni danas nije mrtva, što ne znači da su joj nosioci jedni te isti ljudi ili jedne te iste društvene snage. Mnogi njeni branioci iz 1950, 1951. postali su kasnije njeni najogorčeniji protivnici. Ali taj tip sinteze umjetnosti i revolucije ne može umrijeti dok traje otuđenje: on je, naime, *između ostalog* i izraz — da tako kažem — PLEMENITOG NESTRPLJENJA: što nas se tiču ljubavni ili moralni jadi izgubljenog intelektualca (kako bi rekao Jovan Popović 1933. ili jedan od diskutanata u »Odeonu« 1968) dok godišnje umire tri milijuna ljudi od gladi! Umjetnost treba biti u službi *ove*, sadašnje, konkretne revolucionarne akcije.

Drugu bismo orijentaciju mogli nazvati *orijentacijom dezagregacije sinteze*. Ona će poslije 1952. postati dominantnom. To je orijentacija razbijanja sinteze umjetnosti i revolucije kao nekog nužnog modusa njihova postojanja i smisla. Ona vodi dualitetu, koji može imati razne oblike: od smirenog i lagodnog promatranja »podjele« zadataka i sfera do tjeskobnog uočavanja neopravdanog postojanja jedne bez druge. Ona revoluciji oduzima njen integracionistički, sintetizirajući karakter i svodi je na determiniranu društvenu akciju koja treba da ukine jednu formu eksploatacije. Revolucija ne može imati utjecaja na razvoj umjetnosti, umjetnost treba sama da traži svoje putove u skladu sa svojom tradicijom i strukturom. Ukratko, to je orijentacija autonomije umjetnosti. Ona u ovom periodu počinje borbom za »slobodu artističkog izraza i estetskih pravaca«. Ona se još ne usuđuje jasno izreći stav indiferentnosti prema zadacima revolucije. Ta je orijentacija osobito izrazita 1951, 1952, a nalazimo je pretežno u publikacijama »mladih« i »modernista«: »Beseda« (1951), »Svedočanstva« (1952), »Literatura«, »Galerija«, »Tribina«, »Krugovi« (1952). Njen se osnovni stav sastoji u isticanju integriteta umjetnosti koji nacionalne granice samo specificiraju. Otuda zahtjev: treba biti unutar jedinstvenog razvoja tog cjelovitog entiteta i njegovih struktura: Umjetnosti. Konkretno: bez obzira na revolucije i društvene poretke umjetnost je jedna i zato — što prije k Evropi!

Treću bismo orijentaciju mogli nazvati *orijentacijom očajničkog pokušaja da se spasi sinteza umjetnosti i revolucije*. Ta orijentacija polazi od stava da je umjetnost bez revolucije besmislena, da je revolucija bez umjetnosti nepotpuna. Ona smatra da je moguć autentični estetski socijalistički angažman. Dobro poznaje svoje glavne protivnike jer poznaje *svoju* prošlost: ona odbacuje *i* pragmatističku sintezu umjetnosti i revolucije *i* razbijanje te sinteze. Prvu smatra izdajom biti same sinteze a drugu praznom igrom sjena. Tu orijentaciju možemo uočiti u liniji koja ide od Davičova govora *Poezija i otpori* (1949) u Udruženju književnika Srbije i Šegedinova referata *O našoj kritici* na Drugom (zagrebačkom) kongresu Saveza književnika Jugoslavije (26—28. XII 1949) do Krležina govora (5. X 1952) na Trećem kongresu Saveza književnika Jugoslavije. Ta se orijentacija oslanja na *svoju* tradiciju, koju bismo mogli nazvati »pečatovskom«. Ona koncipira sintezu umjetnosti i revolucije najšire. Šegedin doduše 1949. govori o partijnosti literature, a i Krleža na istom tom Kongresu tu misao ponavlja. Ali Šegedin *tada* govori na način kako se jedino moglo početi govoriti o ograničenosti socijalističkog realizma, a njegove bitne teze razbijaju utilitarno shvaćenu partijnost. Krleža u Ljubljani brani larpurlartizam protiv katoličke i nacionalne utilitarnosti Drugog Carstva i protiv ždanovljevsko-fadjejevsko-aragonovsko-gerasimovskog socijalističkog realizma koji služi momentalnoj partijskoj liniji (vješalima u Pešti), *ali on ni tada nije za orijentaciju autonomnog razvoja umjetnosti* kao što to nije bio ni prije 30 godina: ta orijentacija sama po sebi *za nas* nema dublje svrhe, ona našoj civilizaciji opljačkanih nacija ne može ništa reći, ona objektivno za nas znači *desnu* orijentaciju jer postoji mogućnost jednog nadilaženja larpurlara u *istinskoj* socijalističkoj tendenciji, u *pravoj* sintezi umjetnosti i revolucije. Orijentacija autonomije umjetnosti nije Umjetnost i pred njom ne treba drhtati, ona je jedna od ljudskih mogućnosti koja se iskazala jalovom i koju treba pobijediti Znanjem, Radom, Talentom, Strašću, Ukusom, Privrženošću svojoj revoluciji, svojem tlu. Iz te spoznaje izvire Krležina vizija nove umjetničke renesanse jugoslavenskih naroda; i obratno: pod utjecajem te vizije Krleža negira integritet i autonomiju Umjetnosti kao jedne nedjeljive cjeline:

»Ako se može govoriti o lijevom ili desnom programu, mi smo tendenciozno za lijevo ostvarenje ovih umjetničkih objektivacija. Da se to ne može ostvariti na način žanr-slikarstva po ukusu iz druge polovine devetnaestog stoljeća, na način diletantske kvaziprogramatske lirike kao što je njeguju Tihonov i Riljski, da se to ne može odraziti fauvistički ili po ukusu konstruktivnog i imaginističkog ili apstraktnog slikarstva ili poezije kakva se jalovo njeguje na Zapadu već više od pedeset godina, to je izvan sumnje. Kandinski je već godine 1913 bio bespredmetan, a pogotovo iz naše perspektive balkanskih ratova i austrijske likvidacije. Da nam desna, likovnokontrarevolucionarna gerasimovština i ždanovština s idealističkom spoznajnom teorijom Todora Pavlova kod tog napora ne može biti od koristi, i to je izvan svake sumnje. Onoga trenutka, kada se jave kod nas umjetnici, koji će svojim darom, svojim znanjem i svojim ukusom umjeti da te »objektivne motive naše lijeve stvarnosti — subjektivno odraze«, rodit će se naša vlastita Umjetnost. Ukoliko se kod nas razvije socijalistički kulturni medij, svijestan svoje bogate prošlosti i svijestan svoje kulturne misije u današnjem evropskom prostoru i vremenu, naša Umjetnost pojavit će se neminovno.« (Govor na Kongresu književnika u Ljubljani — Krleža ga je pročitao 5. X 1952.)

Vidljivo je da nas ovaj koncept sinteze umjetnosti i revolucije vraća apstraktnom totalitetu: on samo precizira vjernost Umjetnosti *i* Revoluciji, ali ne određuje konkretnije njihov sadržaj. On znači tvrđenje da Umjetnost i Revolucija postoje kao Smisao, a zatim *poziva* na rad i

stvaralaštvo *unutar* tog smisla. Umjetničko djelo je tek ono djelo koje na stvaralački način sintetizira ljepotu i revoluciju. Revolucionarno je djelo tek ono djelo koje na stvaralački način uključuje totalitet čovjeka u svoju neposrednu praksu. Ostavljajući sva ostala određenja tih entiteta otvorenima, ta sinteza umjetnosti i revolucije ostaje nedefiniranom, apstraktnom, subjektivnom, te time omogućuje široki prostor manevriranja unutar sinteze. Upravo je zbog toga ona *preširoka* za koncepciju konkretnog artističkog i revolucionarnog angažmana i *preuska* za koncepciju autonomije umjetničkog i revolucionarnog stvaralaštva. Sve se te tri koncepcije međusobno isključuju i istovremeno traju kao odgovori na način rješavanja klasnog otuđenja čovjeka. Oni su tri moguća izbora koja (kao svaki izbor) mogu biti dignuta na nivo apsoluta, ali mogu biti i primljena kao relativne mogućnosti čovjeka. Ova druga solucija pretpostavlja koncepciju čovjeka kao totalizacije, a ne kao totaliteta. Međutim, u našoj se praksi ove tri koncepcije i dalje otkrivaju kao težnje za apsolutnim rješavanjem problema odnosa umjetnosti i revolucije. One još uvijek ne vide da odnos umjetnosti i revolucije zapravo počiva na fundamentalnoj antinomiji, tj. na njihovoj nerješivosti dok traje revolucija, dok traje otuđenje.

U Ljubljani Krleža još nije otkrio onaj najdublji izvor svoje borbe na dvije fronte: protiv plitkog utilitarizma i protiv apsolutne autonomije umjetnosti. Međutim, kad iduće dvije godine (1953, 1954) budu pokazale da je jugoslavenska umjetnost u svom dominantnom dijelu izabrala put prihvaćanja umjetnosti kao nedjeljivog totaliteta, kao apsolutnog jedinstvenog integriteta bez obzira na podneblja gdje čovjek živi i bez obzira na uvjete pod kojima radi i kad u taj izbor autonomije umjetnosti nije bila uključena bretonovska i sartreovska spoznaja ograničenosti umjetnosti bez revolucije, već vraćanje na nekadanju smirenu svijest o vlastitom apsolutnom smislu — tada će Krleža spojiti spoznaje iz *Hrvatske književne laži* sa spoznajama o ograničenosti moderne umjetnosti i dokraja otvoriti svoju staru magistralnu tezu koju zovem Fanonovom vizijom jugoslavenske kulture. Na Plenumu Saveza književnika Jugoslavije 1954. Krleža će prije svega ponovo dovesti u pitanje kompletnu modernu umjetnost (nisu li ti bogovi lažni bogovi?) i zatim utvrditi: slijediti zapadnjačke uzore znači raspadati se prije života, znači: egzistirati kao IMITACIJA. Evo dakle pitanja u kojem i je i »rani« i »kasni« Krleža: kako se izvući iz onoga što jesmo: IMITACIJA I PERIFERIJA? Njegov je odgovor sličan odgovoru Frantza Fanona: ako prestanemo biti objekt i postanemo subjekt, ako prestanemo biti periferija i postanemo centar, ako se vratimo nama samima bez obzira na bogove koji su nas formirali. Ta totalna negacija Evrope i njenih modernih fetiša jeste zapravo totalna afirmacija POTLAČENOG I ODBAČENOG: u tom dolaženju do sebe RAZVLAŠTENI mora IŽIVJETI I PROŽIVJETI totalno odbacivanje Drugog koji ga je do sada relegirao u podbiće, u drugorazredno biće. To je *prvi moment* te dijalektike. Ako njega ne proživi, drugorazredna kultura neće sebe nikada konstituirati kao subjekt. Ona će ostati imitacija. To je najdublja Krležina spoznaja i to je struktura iz koje proizlazi njegova negacija moderne umjetnosti i njegova sinteza umjetnosti i revolucije.

Sve tri orijentacije žive su do danas. Krležinu je viziju međutim (u raznim varijantama) slijedio vrlo mali broj pisaca i umjetnika. Neko se vrijeme činilo da je orijentacija »umjetnost u službi konkretne revolucionarne akcije« — mrtva. Posljednjih godina ona se u novom vidu ponovo javlja. A konstantno je bila prisutna u raznim varijantama »po-

litičke beletristike«, mahom okrenute protiv nekih konkretnih aspekata jugoslavenskog revolucionarnog kretanja: ali konkretna negacija *uvijek* implicira i svoju viziju globalnog razvoja. Ipak, nema nikakve sumnje da je jugoslavenska umjetnost i kultura u svom apsolutno pretežnom dijelu odbacila sintezu umjetnosti i revolucije kao *razlog* smisla i jedne i druge. Lijeva književnost u prijašnjem značenju prestala je postojati. Traženja se odvijaju u okviru autonomne sfere umjetnosti: pojmovi »lijevo« i »desno« tu su drugačiji nego u revolucionarnoj akciji. To nikako ne znači da su ta traženja izvan stvarnosti, ali to znači da su ona *unutar* jedne stvarnosti koja se ne pita za drugu stvarnost, već samo za svoju stvarnost. A ta je stvarnost — Umjetnost — jedna: na njoj treba participirati, nju razvijati, nju živjeti, u njoj ići u »lijevo«. Historija je pokazala da se dosada nijedna vizija tipa Krleža—Fanon nije realizirala kao umjetnička praksa. Pitam se je li ona uopće moguća. Nije li to zapravo samo divna i tužna utopija prokletnika na zemlji? Moderni artistički bogovi i dalje žive u nepomućenom sjaju a periferne kulture (usprkos svim traženjima i originalnostima, usprkos svim darovitostima i trudu, usprkos svim nacionalnim i personalnim varijantama) ostaju ono što jesu: planeti. Plenum iz 1954. s dramatičnim Krležinim istupom daleko je iza nas. Ponovo imamo *sve* što ima Evropa. U drugorazrednoj kvaliteti.

VRIJEDNOST I ZNAČENJE LIJEVIH ČASOPISA I NOVINA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI ČETRDESETIH GODINA

Miroslav Vaupotić

Ovo je koreferat, mala varijacija na veliku podtemu ovog simpozija *»Lijeva misao i idejne dileme pred drugi svjetski rat«* i kao takav, on je neophodno ograničen i obujmom i pretenzijama.[1] On naravno ostaje u sjeni glavnog referata o »Sukobu na književnoj ljevici« dra Stanka Lasića, koji je analitičko-teorijska »fundamentalna« raspra i prosudba uzdignuta na plan (barem) težnje k apsolutu, k sintezi, k totalitetu pristupa metodološki oblikovan strukturalističko-antropološki. Ovaj moj doprinos, varijacija »na poznatu temu«, relativno ipak i do ovog savjetovanja tabuiranu, nezgodnu, dosta *heretičku,* nema tih nastrojenja i težnja, on je nešto opširnija dopuna, informativno-problemskih tvrdnji u sintetskom obliku, tek nabačenih teza izvučenih i iznijetih iz dugogodišnjih dokumentacijsko-arhivskih i literarnohistorijskih istraživanja razdoblja »između dva rata«, napose proučavanja književnih časopisa i periodika u južnoslavenskim književnostima, posebice hrvatskoj, kao i mojih vlastitih priloga osvjetljavanju književnih i publicističkih likova i portreta dioskura naše lijeve knjige Miroslava Krleže i Augusta Cesarca.[2]

Naslov ove moje intervencije — *Vrijednost i značenje lijevih časopisa i novina i ostalih publikacija u hrvatskoj književnosti četrdesetih godina* — jasno označava da će u velikoj antinomiji-sintagmi revolucija-umjetnost, politika-književnost, u ovom tekstu akcent biti nešto više istaknut na drugi dio, na umjetnost, bolje rečeno još uže samo na književnost, ali nemogućnost čistih razgraničenja uopće, a kamoli u tako delikatnoj i bitnoj temi naše novovjeke ne samo književne već i politički-znanstvene lijeve prethistorije, simbolično rečeno, jasni su svakomu znalcu te građe, a kamoli marksistima.

---

[1] Kraći tekst ovog opsežnijeg koreferata pročitan je na simpoziju *»Borba za socijalističko sveučilište«* 8. siječnja 1970. održanom u organizaciji Sveučilišnog komiteta Saveza komunista Zagrebačkog sveučilišta. Tiskan je i kraći sažetak koreferata u obliku teza. Inače tekst se mora promatrati kao nadopuna mom opsežnom studijskom pregledu *»Časopisi 1914—1963«* u *Panorami hrvatske književnosti XX vijeka*, Stvarnost, Zagreb, 1965, str. 769—853.

[2] Spominjem samo najvažnije radove te vrste na koje se nadovezuje i ovaj prilog: Fragmenti studije: *Hrvatski književni časopisi od 1914—1963*, objavljeni prije Panorame u »Zadarskoj reviji« br. 2 1962, »Razlogu« br. 5—6 i 9 1962, te br. 10 1963, u »Zadarskoj reviji« br. 2 i 3 1964. Poglavlje *Sumrak i kraj građanskih časopisa (1939—1945)* iz »Zadarske revije« br. 3, 1964. na str. 236—239 nije pretiskano u »Panorami«. Od brojnih radova o Krleži navodim samo dva relevantna za ovu temu: *»Socijalni smisao Krležina djela«* »Naše teme«, br. 5, 1963. i *Krležini književni časopisi*, »Republika« br. 7—8, 1963, a obje studije pretiskane su ponovno u knjigu *Krležin zbornik*, Naprijed, Zagreb, 1964, str. 19—35 i 341—364. O Cesarcu opet samo dva eseja: *August Cesarec zaštitnik čovjeka i sin domovine*, »Naše teme« 1963, br. 12 i *A. Cesarec, urednik i suradnik časopisa i novina*, »Studentski list« 1963, br. 10.

Usprkos brojnim napisima o pojedinim književnicima i publicistima našeg predratnog »lijevog fronta« u našoj sadašnjoj književnoj i političkoj historiografiji o toj temi, ako je suzimo na stvarni ili takozvani *»sukob na ljevici«*, nemamo suviše znanstvenih pa ni opširnijih publicističkih radova. Tek u novije vrijeme neki mlađi istraživači, kao dr I. Babić, Z. Posavac i T. Šercar[3] krenuše smionije u ovu zanimljivu i još nepotpuno istraženu temu estetskih i idejnih kontroverzi sukoba Krleže i »pečatovaca« te dogmatičara raznolikih vrsta, od predstavnika »socijalne literature« do ideologa »Književnih svezaka«.

Problemi, kontroverze, sumnje i nedoumice nastaju, već od nekog najbanalnijeg pitanja, pa tako i meni kao povjesničaru književnosti i posebice istraživaču književnih časopisa, jedno od prvih pitanja i nakon dvadesetgodišnjeg bavljenja tom materijom jest upitno, problemsko: a što su, i koji su to zapravo, u književnosti specifično određeni lijevi ili desni časopisi. Naravno pragmatičko, sociološko-političko objašnjenje i sam sâm fiksirao u spomenutoj studiji[4] otprilike ovako kako sažeto prepričavam. Lijevi ili napredni časopisi su oni koje su vodili revolucionari pojedinci (Krleža i Cesarec npr.) ili socijalistički, te komunistički usmjerene grupe, a kasnije od 1930, oni časopisi koji su bili pod direktnim ili indirektnim rukovodstvom KPJ i oni koji su na planu općeg antifašističkog »narodog fronta« podupirali ili promicali napredne i socijalno revolucionarne ideje. Međutim ovaj relativno zadovoljavajući odgovor vrijedi u sferi sociološko-ideološkog aspekta i pristupa književnosti i književnim časopisima, ali za estetsku, imanentnu značajku književnih djela nema ipak primarnu, trajnu i bitnu vrijednost, jer i najpovršnijim pogledom u (da se ograničim na jedan primjer) dva tadašnja časopisa koji izlažahu u isto vrijeme, liberalni *»Savremenik«*, organ DKH i lijevi blizak KPJ *»Književni Savremenik-Kultura«* (1936—1938), kao kritičar književnosti i analitičar literature (čak i kao obični čitalac s književnim ukusom) vidim da su izraziti književni tekstovi u prvom »Savremeniku« na višoj književnoj razini, u prosjeku estetski bolji nego oni u drugom listu, premda je sigurno drugi »lijevi« i napredan a prvi prilično idejno neodređen i eklektički. Ta dilema i antinomije koje su neprekidno prisutne pri konkretnim verifikacijama književnih djela i njihova vrednovanja i odvajanja onih subjektivnih umjetničkih vizija od puke, makar i plemenite političke pragmatike trajno su utkane u glasnim razmišljanjima — o odnosu književnosti i ideologija — svih nas koji proučavamo to razdoblje, a slične misli obuzimaju nas i kad promatramo na svoj način odnos ideja i umjetničkog i na »desnoj« strani naše ideološke međuratne lepeze. Ali potrebno je ograničiti temu ovog priloga na jedan uži zahvat, pa to i činim slijedećim sužavanjem na nekoliko manjih usputnih dojmova i općenitih zaključaka izvedenih i tek površno ilustriranih podacima iz razdoblja 1935—1940, iz naše tadašnje lijeve političke i književne periodike.

U hrvatskoj književnosti »između dva rata« nema boljih i izrazitijih primjera one izuzetne simbolično-stvarne povezanosti pisca i ideja, čovjeka — *zoon politikona* i umjetnika, estete — *zoon graphicona* negoli u djelu i življenju začetnika naše lijeve književnosti Krleže i Cesarca. Iako je o tom aspektu njihova djelovanja pod maksimom od Krleže kasnije

[3] Evo općih bibliografskih podataka: dr Ivan Babić, *Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslavenskih marksista*, 1931—1941, »Putovi revolucije« 1965, br. 5, a još recentniji radovi su: Zlatko Posavec, *Estetika M. Krleže*, »Kolo«, br. 7, 1968, zatim polemički dijalog T. Šercara i Z. Posavca na istu temu u »Kolu« br. 4 1969, i konačno prije ovog simpozija prvi dio instruktivne deskriptivne rasudbe T. Šercara: *Osvrt na literaturu o takozvanom sukobu na ljevici* (I) »Kolo« br. 11, 1969.

[4] *Panorama XX stoljeća*, 1965, str. 774.

izrečenom »Usud čovjeka jest politika«[5] već dosta rečeno, neki manje poznati primjeri produbit će naša saznanja i osvijetliti tezu koju sada želim istaći. Usprkos svim napadima, neopravdanim i ponekim klevetničkim na njegovu književnu i idejnu fizionomiju, usprkos osudi njegovih »skretanja« koja je započela bučnije pojavom članka ABC-a (Bogomir Herman) 1933, do Todora Pavlova i ostalih u »Književnim sveskama« (1940) i premda je u svojim najdubljim tekstovima tog doba (»Balade Petrice Kerempuha«, »Na rubu pameti«) prije svega umjetnik-vizionar, Krleža nikada nije izbjegavao i neposrednu političku djelatnost. Spomenut ću samo njegovu aktivnost u okviru partijskih internih diskusija oko stvaranja Narodnog fronta i jedinstvene radničke stranke 1935. Tada je on napisao lucidne izvanredne zapise ne samo kao književni tekst već i kao politički spis *Teze za jednu diskusiju iz g. 1935* i poslao Centralnom komitetu KPJ koji ih je »a limine« odbacio,[6] premda su dvije-tri godine kasnije koncepcije o približavanju komunista seljačkim masama i predstavnicima HSS-a, a ne sindikalistima »socijalne demokracije« (zapravo one iste misli koje je Krleža naglašavao u svom spisu) bile oduševljeno prihvaćene. Međutim on se nije zbog toga pasivizirao, uvrijeđen, već je u listu inicijativnog odbora Stranke radnog naroda u Zagrebu *»Novi list«* u jesen 1937. objavio dva izrazita politička feljtona od kojih je prvi *Gosin Haramina o sporazumu* izuzetna politička burleska, primjer briljantne baš političke publicistike partijske *par excellence*, u kome je raskrinkao socijaldemokratskog vođu Haraminu, slugana beogradskih unitarista, indirektnom metodom pisanja u njegovu stilu i ekspliciranjem njegovih ideja. Tim praktičnim uzorkom političke akcije potvrđivao je svoje teoretske teze iz 1935, a u drugom *Pomenulo se — ne povratilo se* dao je kratku, najduhovitiju krležijanski ubojitu, antiparlamentarnu kozeriju i pamflet o vidovdanskoj skupštinskoj komediji, ali taj je članak bio odmah zaplijenjen.[7] U istom listu objavio je i dvije političke satire-parodije u obliku pjesme: *Zalajala kuja povrh Slunja* i *Plač Majke Jevrope*.[8] Tek nakon »političkih osuda« iz »Književnih svezaka« (1940) Krleža je samozatajno zašutio sve do poslije oslobođenja (1945). Ali njegov vitalni interes za političke vizije i revolucionarne preobrazbe društva nikada nije nestao, što svjedoče brojni odlomci njegovih dnevničkih zapisa iz krvavije drugog svjetskog rata, tog za njega veoma teškog razdoblja kada je, kako piše Šentija[9] *»erazmovski vidio«* da se bez *»pobune ne može«*, ali on ne sudjeluje u tom »revolucionarnom vihoru«, između ostalog i zbog nesporazuma i sukoba osobne prirode.

Što htjedoh iz ovog bibliografskog ekskurza otkriti? Ništa posebno; samo da još jednom istaknem kako je Krleža svojom političkom publicistikom, usprkos svim optužbama i napadima na njega od strane lijevih pisaca u razdoblju od 1933—1940. i dalje, djelovao kao vojnik revolucije na svoj osobeni način, premda mu to kao izuzetnom stvaraocu i piscu nije bila primarna svrha i on je samo kao *»čisti«* književnik autor *Balada*

[5] O Krleži i Cesarcu kao političarima pisao sam u »Globusu« 1959 — *Poruka prije 40 godina — A. Cesarec*, br. 261, 13. 3. 1959; *Usud čovjeka jest politika* (M. Krleža), br. 269, 8. 5. 1959.

[6] O tome problemu opširnije pišu Ivan Jelić i Mladen Iveković u svojim zapisima o političkoj aktivnosti u KPJ toga razdoblja. Ivan Jelić: *Osnovni problemi stvaranja Narodne fronte u Jugoslaviji do 1941. godine*, »Putovi revolucije«, br. 7—8, 1966, napose na str. 78, Mladen Iveković: *Četrdeset godina* u »Zbornik sjećanja«, knj. 2, str. 204—205.

[7] Ponovno je pretiskan u okviru političke studije M. Krleža: *O parlamentarizmu i demokraciji danas*, »Republika« 1953. br. 6, i zatim prenijet u drugo izdanje knjige »Deset krvavih godina«, Zagreb, 1957, str. 430—433.

[8] Obje pjesme objavljene su anonimno. Prva *Zalajala kuja povrh Slunja* u »Novom listu« br. 7, od 21. studenog 1937, str. 3.

[9] Josip Šentija: *Četiri Krležine teme*, »Naše teme«, 1963, br. 5, str. 589.

i *Banketa u Blitvi* zasluživao daleko ozbiljniju i dublju pažnju i poštovanje lijeve političke i kritičke misli jer, to mi danas bjelodano znamo, njegovo se djelo mora promatrati u totalitetu njegova revolucionarna puta i dosljednoj slobodnoj heretičkoj »lijevoj« koncepciji potpuno izvan dogma i direktiva trenutačnog partijskog oportuniteta.

Ako je Krleža, što proizlazi iz bitnog smisla njegova djela, *trajni heretik izvan dogme,* njegov prijatelj i suborac iz mladih dana »Plamena« i »Književne republike« August Cesarec može se označiti kao *»heretik« u okviru dogmatske pragmatike* napose u četrdesetim godinama nakon povratka iz SSSR-a. I dok je Krleža u tim trenucima staljinske monolitnosti partijskih ideologa i na planu kulture u oštroj konfrontaciji, polemički istaknuvši svoje pravo umjetnika na neovisnost, »pečatovski« proglasivši svoju estetsku nezavisnost od vulgarizacija »novog realizma«, Cesarec je svoju osobnu inventivnu crtu tog političkog trenutka 1939—1940. ispoljavao drugojačije. On je instinktom umjetnika i socijalista osjetio da se u malom nacionalno ugroženom hrvatskom narodu ne može biti istinski revolucionar samo na verbalnim zaklinjanjima svjetskoj ulozi socijalizma i Kominterni, te odanosti »jedinoj zemlji socijalizma«, nego se »lijevi« pisci moraju boriti i za prihvaćanje i preuzimanje političke i kulturne vlastite nacionalne tradicije. Dosljedan je i svijetao put Cesarca, jednog od pokretača federalističke koncepcije u diskusiji o nacionalnom pitanju u KPJ još 1923.[10] Partija je tada, i sve preko tridesetih godina pa i do naših dana imala uvijek u dijelu svojih istaknutih članova uzorite nasljednike duha »simomarkovićevštine«, desnu »unitarističku« frakciju, slične ideologe neshvaćanja narodnosnog elementa i uloge nacije u klasnom pokretu. Onda 1939—1940. Cesarec se ogorčeno borio u polemikama s lažnim baštinicima pravaške slobodarske vizije hrvatstva Kvaternika i Starčevića »frankovcima«, pa je i teorijske postavke svojih publicističkih, ekonomsko-historiografskih studija o pravaštvu konkretno primijenio u dramskoj biografiji *Sina domovine* Eugena Kvaternika u na žalost jedinoj povijesnoj drami »lijevog pokreta«.

Za dalju sudbinu *lijevog pokreta* u nas Hrvata udio Krleže i Cesarca u tim godinama, Krležin estetski, vizionarski nonkonformizam i Cesarčevo nacionalno-didaktično mesijanstvo, koje je i završilo martirijem žrtvovanja sebe čovjeka za »sovjetsku Hrvatsku«, imali su veće značenje nego što se misli (o tome se na žalost nije dovoljno pisalo i do danas), a šteta je što u našem lijevom pokretu tada nije bilo više stvarnog praktičnog rezultata tih nastojanja, iako je principijelna ispravna titovska linija partije u nacionalnom pitanju bila i uspješni putokaz rasplamsavanju i štovanju nacionalnog u narodnooslobodilačkoj borbi. Mi danas ponovno osjećamo i na svoj specifični način nadahnjujemo se njihovim ispravnim i svijetlim primjerima.

Cesarec nije direktno sudjelovao u estetsko-idejnim *sukobima na ljevici* (makar je bio vjerni suradnik protukrležijanskog »Izraza«), a vjerojatno je s tugom pratio bjesomučne duele Prica—Krleža, i druge. On nije kapitulantski ušutio, već je 1939. uz već spominjane studije povijesno-političke, napisao i nekoliko članaka o ulozi književnosti u suvremenu društvu. Manje je poznato da je on bio vjerni suradnik »Naših novina« čiji je urednik bio Božidar Adžija, a između ostalih suradnika nalazimo i imena dra Vladimira Bakarića, Mladena Ivekovića (inicijali *m*). U njima je Cesarec objavio vjerojatno oko desetak članaka, od kojih

[10] O tom problemu pisao sam u spominjanom članku *August Cesarec zaštitnik čovjeka i sin domovine,* »Naše teme«, 1963, br. 12, napose na str. 2024—2025.

je u monografiji dra Vice Zaninovića bibliografski označen samo jedan, a još tri članka su spomenuta kao vjerojatno Cesarčevi.[11] Čudno je da nitko do sada nije primijetio članak potpisan sa V. Kor. (pseudonim Cesarčev Vuk Korneli). Međutim ta faktografska digresija je samo usputna; htjedoh istaći kako je još puno praznina u proučavanju naše lijeve publicistike (a što sada radi Institut za historiju radničkog pokreta?).

Želio sam naglasiti nešto drugo. U dva od tih članaka — *Umjetnost kao oružje* i *Umjetničko stvaranje u današnjoj situaciji* — Cesarec iznosi svoje estetske poglede, a oni koliko god u nekim tezama bili nasuprot Krležinima uprošćeni, prema njegovim silovitim pasažima iz *Dijalektičkog antibarbarusa,* agitski pojednostavnjeni, a posebno u njegovoj glorifikaciji sovjetske umjetnosti plemenito naivni, ipak nisu »čista« dogmatska skolastika, već izraz osobnog stava. Cesarec pledira za tendencioznost imanentnu djelu, a ne vanjsku, propagandističku nakalemljenu »na komandu, na zapovijed«. Evo nekoliko njegovih misli:

»Ako se umjetnost stavlja neposredno i svjesno u službu politike i političke propagande, u takvim slučajevima jedva još možemo govoriti o umjetnosti, nego samo o primjeni umjetničkih sredstava u političke svrhe. Svim tim pojavama može se suprotstaviti samo zahtjev za slobodom umjetničkog stvaranja. Jedino u okviru sloboda (građanskih i političkih) može se i umjetnost slobodno razvijati.«

Cesarec ovako nastavlja u drugom članku:

»Situacija za istinsko umjetničko stvaranje sve je teža, sve se više ugušuje slobodna riječ... Ta, ograničenja slobode ugrožavaju svekoliko umjetničko stvaranje«, itd.

Naravno, Cesarec idealno misli da u »prvoj zemlji socijalizma« teče »med i mlijeko«, on ne zna za tragiku Babelja, Piljnjaka, Olješe i drugih, on sva ograničenja i zloupotrebe vidi samo na drugoj strani, fašističkoj, ali ipak on se u trenutku očaja pita patetično kao naslućujući teškoće sudbine umjetnika i pisca: »Hoće li sve teže prilike konačno ipak ugušiti istinsku umjetnost?«

U hrvatskoj književnosti toga razdoblja imamo na žalost, moramo iskreno i otvoreno reći, jedan nezgodni fenomen, koji je štetio i društvenu ugledu »lijevih« ideja, da se, izuzimajući Krležu, Cesarca i još neke »socijalne pisce« (Kikić) i tada najmlađe »pečatovce« (Šegedin, Matković, Marinković), u lijevim časopisima u Zagrebu (»Kultura« 1938, »Izraz« 1939—1941) napose na planu beletristike (tu izuzimam dobre političke publiciste: Keršovani napose 1940. nakon povratka s robije u »Izrazu«) pojavljuju slabiji prilozi nego u tzv. »građanskim« časopisima. Suradnici izrazitih »lijevih« časopisa, počesto vrlo pošteni i dobronamjerni ljudi, bijahu diletanti bez kulture, prigodničari ili puki fotografi, »socijalni reporteri«, a kvalitetniji pisci okupljahu se izvan lijevih krugova i zbog toga što je ipak opći kurs primjene sovjetskih uzora (članci

[11] Ovdje samo kao vjerojatnu moguću bibliografiju A. Cesarca u »Našim novinama«, 1939, prilažem popis atribuiranih članaka A. Cesarcu, od kojih su četiri sigurno njegova a i ostali vjerojatno, sudeći prema temama i stilu.
a) *K položaju u Španjolskoj,* br. 1, 26. 3. 1939
b) C: *Umjetnost kao oružje,* br. 2, 1. 4. 1939
c) *Vincereis, pero no convincereis (Unamuno),* br. 3, 8. 4. 1939
d) *Umjetničko stvaranje u današnjoj situaciji,* br. 4, 15. 4. 1939
e) *Povodom pregovora za englesko-sovjetski sporazum,* br. 5, 22. 4. 1939
f) *Poljska na raskršću,* br. 7, 6. 5. 1939
g) *Historija u svijetlu historičara X* (»Stav Hrvatskog naroda«) br. 11, 19. 5. 1939
h) *Događaji na Baltiku,* br. 15, 21. 10. 1939
i) V. Kor (Vuk Korneli): *Za neutralnost i mir,* br. 17, 4. 11. 1939
j) *Neutralnost,* br. 18, 11. 11. 1939
k) *Finska i rat,* br. 21, 2. 12. 1939
l) *Interesiranje za Finsku,* br. 23, 15. 12. 1939.

T. Pavlova) ili povratak na tradicije realizma XIX stoljeća u pogledima nekih naprednih ideologa (Zogovićevo veličanje Njegoša i Đure Jakšića, Plamenčeve vulgarne sociološke raspre o srpskim realistima kao uzoru) bio odbojan za skupinu hrvatskih pisaca koji su težili širim modernim i životvornim evropskim horizontima ili njegovanju stvaralačkih kontinuiteta vlastite tradicije na novijoj vertikali: *Matoš—Ujević—A. B. Šimić*. Ovi pisci, uz Miroslava Krležu i neke druge, bijahu uzori i idoli mlađih pisaca okupljenih oko »Savremenika« (S. Šimić, Luka Perković, I. G. Kovačić, I. Kozarčanin, V. Kaleb, D. Ivanišević). Ti spomenuti »savremenikovci« i »krležijanci« iz »Pečata«, uz starije S. Kolara, Stjepana Mihalića, Novaka Simića, Cesarića, Tadijanovića davali su ton suvremenoj hrvatskoj književnosti, a ne suradnici »Književnog Savremenika«, »Kulture«, »Izraza«, ili Durmanovog »Književnika« koji u dobu od 1935—1939. gubi na književnoj kvaliteti prethodnog razdoblja (1928—1933) kada je bio uz »Hrvatsku reviju« izraziti list hrvatskog narodnog i socijalnog književnog okupljanja, te se pretvorio u uži, publicističko-društvovni časopis po političkim pogledima bliži samostalnim demokratima Pribićevića, a ne izrazitoj ljevici, kakve je pretenzije imao 1933—1934, sa literarno minornim suradnicima kao što su ovi: Josip Pavičić, I. Frol, Jakov Sekulić, V. Mađarević, Galogaža, Z. Štambuk, M. Jurković i ostali.

Ako se u tom izrazito *književnom* aspektu promotri značenje »lijevih« časopisa i njima srodnih povremenih antifašističkih publikacija i glasila, od kojih neki i nisu bili izrazitije pod zaštitom i kontrolom partijskih teoretičara i ideologa, onda su neosporno antifašistički »Savremenik« pod uredništvom Stanislava Šimića i Luke Perkovića »demokrata slobodara« s kritičkim oštricama i prema hitlerizmu i staljinizmu književno značajniji nego publicistička »Kultura« ili poučno-znanstveni »Znanost i život« O. Price i B. Adžije[12]. A i među očitijim lijevim časopisima, ponavljam u književnom smislu, imali su više širine u prikupljanju suradnika (kao »Pečat« i prije »Ars 1937«) »Savremeni pogledi« Josipa Berkovića (Slavonski Brod 1935—36) negoli politički rigorozniji, ali estetski nefleksibilni *»Izraz«*.

Izuzetnu društvenu, napose političku i znanstveno-prosvjetnu ulogu »Izraza« nitko ne negira. Antifašistička kretanja i strujanja postojala su i izvan »službene« narodno-frontovske linije i partijske direktive, tako i u »Danima i ljudima« (1936) Ranka Marinkovića, I. Dončevića i B. Ivakića, u »Književnim horizontima« L. Žimbreka, časopisu dosta kritiziranom, ali nikada objektivnije vrednovanom, što on još očekuje, u izvrsnom časopisu za likovnu problematiku *»Ars«*, te u specifičnom naprednom listu lijeve muslimanske inteligencije hrvatski orijentirane *»Putokaz«* Hasana Kikića u kome su surađivali brojni publicisti te književnici Skender Kulenović, Rizo Ramić, Safet Krupić, Rasim Filipović (između ostalih).

Simpatični »provincijski« list lijeve orijentacije izlazio je u Kninu »Naši dani« (1938), koji je uređivao Marin Franičević a u njemu se javljahu prvim zapaženijim radovima Petar Šegedin i Šime Vučetić te već poznatiji Grgur Karlovčan.

Proširujući svoja časopisna istraživanja baš povodom ovog simpozija pregledao sam i »lijeve« omladinske i studentske listove toga razdoblja. Sažeto i letimično može se iz njihova sadržaja izvući zaključak

[12] U »Savremeniku« Šimić piše o nobelovcu antifašisti u hitlerovskim logorima Ossietzkom, o Majerholdu i Stanislavskom, o Brechtu, prevodi esej G. Lukacsa; piše i o Gorkom, ali ironizira staljinsku verziju socijalističkog realizma kao i drugi suradnik »Savremenika« Vladimir Vuković.

sličan onome koji je izrečen na prethodnim stranicama ovog koreferata. »Lijevi« omladinski listovi, osim »Glasa omladine« (1935—1937) koji su uređivali Vlado Mađarević i kraće vrijeme Vladimir Vitasović, gdje je bilo više književnih radova i stalna književna rubrika na dvije strane, nisu posvećivali dovoljno pažnje literaturi i umjetnosti uopće. I »Mirovni glas« (Split, 1936—37) pa »Novi student« (Zagreb 1935—1939, prvi urednik Stanko Dvoržak), »Studentski list« (1940), »Napred« (Split, 1939) i još neki efemerniji listići osnovno su težište (što je i bilo politički ispravno i u intencijama partije a i staleško-organizacijski potrebnije) postavili na političko-nacionalnu borbu za demokratske slobode, djelovali su u intenzivnoj antifašističkoj akciji promicanja pacifističkih ideja protiv rata, u rješavanju ekonomsko-socijalnih pitanja životne egzistencije omladine i naravno u neophodnim polemičkim, ideološkim obračunima s reakcionarnim elementima na sveučilištu i javnom životu. Ipak, dio tih listova posvećen kulturi usprkos svim tim nužnijim primarnijim omladinskim obavezama, bio je premalen s obzirom na to koliko je književnost mogla koristiti i idejnoj borbi. Doduše *čisti* književni podmladak stvarao se u dva, tada već tradicionalna, dugogodišnja književna lista za mlade »Mladost« jugoslavenske unitarističke orijentacije i »Omladina« umjereno nacionalističko-hrvatskim smjerom vođenog glasila pododbora MH u Zagrebu, a i listići hrvatskih nacionalista posvećivali su veću pažnju privlačenju (demagoškom doduše) književnih poletaraca nego listovi lijeve orijentacije. Uz »Omladinu« vrijedan je pozornosti i časopis »Plava Revija« (1940 počeo izlaziti) koji je u književnom dijelu bio moderniji i usmjeren čak prema »dekadentnijim« strujanjima u Evropi, a nije zastupao samo tradicionalne i klerikalne poglede kao drugi desni listovi. Kritičko-publicistički dio *lijevih listova* uvijek je bio jače i uspješnije vođen, za razliku od pretjeranog literariziranja desnih, ali im nije uspijevalo stvoriti brojniju i jaču ekipu kvalitetnijih literarnih suradnika.

Ako uzmemo za primjer »Novi student« primijetit ćemo da su književni prilozi sasvim beznačajni, a kritički napisi uvijek bolji, dok je u kasnijim godištima likovna kritika na većoj visini, i kvalitetom i tematskim krugom interesa, a ima i poneki kulturnohistorijski članak i iz književnosti (o Ilirskom pokretu, o Modernoj), korisni članci o arhitekturi i sl. Od poznatijih imena otkrivamo samo dvojicu: Ranka Marinkovića i Safeta Krupića, dva autora, koji su najbolje svoje tadanje književno-kritičarske radove objavili u »Arsu«. Iz serije anonimnih članaka zanimljivih političkih tema u »Novom studentu« provirili su kao izuzetak njihove duhovite i ogorčene kritičke individualnosti. Osobeno su pisani tekstovi Safeta Krupića: *Naša kulturna sfera, Freud i kultura,* te Marinkovićeva analiza *Patoloških pojava na književnoj mladici*, a vjerojatno je iz njegova pera i članak *Matoševa ostavština*[13]. Ali već u »Studentskom listu« 1940. o literaturi nema vrijednih izvornih tekstova, već se, kao i u drugim lijevim časopisima, uglavnom prevode članci Maksima Gorkog, npr. *O književnosti,* gdje je dominantna misao: »Građansko je društvo potpuno izgubilo sposobnost da stvara na području vrijednosti«, što je svakako nevjerojatna floskula s obzirom na razvoj moderne književnosti od tridesetih godina do danas, njezin polivalentni i raznoliki procvat, koji ne zavisi ipak u svom imanentnom toku niti od lijevih ni desnih pragmatika. Samo staljinsko kanoniziranje jednostranog Maja-

[13] Članci Safeta Krupića sigurni u »Novom studentu«: *Naša kulturna sfera* br. 7—8, god. II, 24. 1. 1936, S. K.: *Freud i kultura* (ulomak), god. II, br. 11, 10. 6. 1936.
Članak Ranka Marinkovića (R. M.): *Patološke pojave na književnoj mladici,* god IV, br. 1, 6. 4. 1938, str. 4—6. Možda je njegov i članak *Matoševa ostavština,* god V, br. 1, 27. 10. 1938. Ili je autor Stanko Dvoržak(?).

kovskog, uporno pretiskavanje dobrih socioloških analiza Uljanova-Lenjina o Lavu Tolstoju, glorifikacija narodne pjesme, folklora i Njegoša slabiji su literarni putokazi i književno neinteresantni za nova moderna kretanja i u lijevim literarnim krugovima nedovoljni. Tako je u Krležinom *Antibarbarusu* ukazivanje na neka imena makar politički nezgodno, a Ristićeva je obrana prava na nadrealističko eksperimentiranje književno-estetski relevantnija nego samo ubitačno populariziranje reportaža Segala i Iljina, novela u glatkovljevskom stilu, napor domaćih populističkih, socijalnih feljtonista i crtičara Jakova Sekulića, Mate Lovraka i Josipa Pavičića, ispod razine literarnog kao i simpatične tematske naivnosti »socijalnih optužbi« Mirka Ognjena i Mirka Jelenčića (pseudonimi Vlade Mađarevića i Želimira Gumhaltera), najpoznatijih suradnika u »Glasu omladine« naprama književnoj zrelosti i vrsnoći imena u »Pečatu« (Davičo, M. Ristić). Ili na planu teorije u »Almanahu savremenih problema« 1936, kapitalni Ristićev *Predgovor za nekoliko nenapisanih romana,* izuzetni esej o Picassu istog autora u »Arsu« ili od teoretskih prevedenih tekstova oni u »Arsu«, npr. N. B-na (Buharina) *O poeziji,* te vjerojatno prvi puta u Jugoslaviji estetski napis Jana Mukařovskog, preteče strukturalizma: *Estetska funkcija, norma i vrijednost kao socijalni fakti,* apsolutno su vredniji u odnosu prema propagandnim člancima u nekim drugim lijevim listovima.

Htio bih ovaj put posebno istaći ulogu »Arsa 37«, časopisa koji je također bio potpomagan od partije i nekih njezinih predstavnika, sa njegova četiri veoma bogata i sadržajna broja. Iako kao što napisah prvenstveno časopis za likovnu problematiku (napisi K. Hegedušića, Lj. Babića, A. Galina, tj. G. Gamulina, Z. Vojnovića (Ars), Z. Munk, zapis I. Generalića o tomu kako je počeo slikati, prijevodi Cassoua i Le Corbusiera) i za hrvatsku književnost on je značajan zbog afirmiranja književnog, esejističkog i publicističkog imena Safeta Krupića, pisca nepravedno zapostavljenog u našoj lijevoj publicistici što se na žalost i danas ogleda u nekoliko vidova. Historičar lijevih, socijalnih literata i marksista iz Bosne i Hercegovine Rizo Ramić nije ga uvrstio u svoju hrestomatiju »Na putevima slobode«. Ipak Rizo Ramić objavio je o njemu zapis u »Izrazu«, V, br. 8—9 1961, str. 197—201, ali šteta što ga nije uvrstio i u knjigu s ostalim revolucionarima. Samo mu spominje ime među kritičarima Šime Vučetić u svom pregledu hrvatske književnosti od 1914—1941, nema ga u brojnim pregledima marksističkih publicista a ovaj student i profesor filozofije ubijen u Jasenovcu izostavljen je sa ploče palih boraca u NOB-i i revoluciji zagrebačkog filozofskog fakulteta potpuno neopravdano. U »Arsu« on je objavio nekoliko zanimljivih i za ono vrijeme nekonvencionalnih tekstova: *Problemi umjetničke kritike, Andre Gide, Mi danas i Erazmo Rotterdamski,* u kojima je pokazao zamjernu erudiciju i sklonost k znanstveno-estetskoj publicistici višeg nivoa, a u »Arsu« ponovno se javlja i Ranko Marinković nadahnutim i duhovitim esejističkim croquisima: *Kaj s Kerempuhove žice, Iks u poeziji, Od Vraza do Delorka,* a i obrana nadrealizma kao stvaralačke avanture u članku Š. Vukanovića (Pseudonim Š. Vučetića): *O sudbini beogradskog nadrealizma* ukazuje na drugačiji individualniji i stvaralačko-kritički pristup tom pokretu, a ne onaj likvidatorski isključivi socijalnih teoretičara Galogaže i Pavla Bihaljija-Merina.

Neosporno je da djelovanje »Arsa« zaslužuje da bude proučeno kao posebni nekonvencionalni fenomen u obitelji »lijevih časopisa«. Ali o tome — drugom prilikom!

Listovi »Pregled« i »Odjek« (1934) i »Književnik« M. Durmana od 1935. do prestanka izlaženja tipični su listovi razdoblja narodnog fronta, to znači populistički, popularno znanstveni po funkciji, teme iz nauke, socijalno-ekonomske reportaže, sindikalna publicistika bitniji su u njima od književnosti, ali oni ne ulaze opširnije u brojne kontroverze i raskol na ljevici, čak ih ponekim člancima umiruju i ne potpiruju vatru[14].

Koliko su situacije u našim časopisima tada bile fluidne dokazuje primjer da Ognjen Prica u svojoj kritici »Književnika«, 1938. u »Znanosti i životu« zamjera Durmanu što »Književnik«, premda »književni mjesečnik« nema među svojim suradnicima »najvećeg živog hrvatskog pisca« M. Krležu, iako će samo nekoliko mjeseci kasnije bjesomučno polemički navaliti na Krležu. A o tom najvećem hrvatskom književniku nijedan lijevi publicist i kritičar u godinama 1936—1940. nije napisao u svojim časopisima ni jedan, ne temeljitiji prikaz desetak njegovih novih knjiga koje su tih godina izlazile, nego nije donio često puta ni najobičnije najave[15]. O Krleži su smiono, analitički ili sa simpatijama popularizirajući njegovo opsežno književno djelo u tom vremenu pisali pisci izvan direktne ideološke skupine na lijevoj liniji, simpatizeri i nezavisni pisci izvan lijevih i desnih čvršće fiksiranih idejnih kretanja[16].

Ne želim »sukob na ljevici« suziti samo na problem talenta, »hrvatskog jala« i zavisti, ali da u odnosu »socijalnih literata« i lijevih publicista prema Krleži i Ristiću ima mnogo od svega toga neosporno je. To je nizom konkretnih podataka u historijatu *Političke i moralne strane lijeve hajke na Krležu* u svojoj knjizi s tim naslovom 1940, pokazao Vaso Bogdanov, premda je inzistirajući samo na tim postulatima pogrešio, a to je djelomično i slabost te zanimljive i instruktivne kronike »sukoba na ljevici«.

Književna nadmoć i umjetnički širi dijapazon »pečatovaca« i »krležijanaca«, prema neznatnim književnim vrijednostima a i ostvarenjima u »Izrazu« danas je već poznata činjenica naše novije književnosti i književne povijesti. Ona je proistekla iz nekoliko bitnih čimbenika. Prvo: kontinuitet književnih kvalitetnih priloga i autora u Krležinim časopisima od »Plamena« 1919. do »Pečata« 1939. izvan sumnje je. Krleža kao urednik i sam izuzetni književni stvaralac posvećivao je književnom, uže estetskom području pri uređivanju časopisa doličan prostor, ne zapostavljajući nikad ni političku, društvenu, problemsku komponentu. Sjetimo se samo da su se u »Plamenu« javili prvim književnim radovima tada najmlađi Perković i Feldman ili već poznatiji Ujević, A. B. Šimić i Krklec, u »Književnoj republici« (1923—1927), antologijski je predstavljen pjesnk Dobriša Cesarić, u »Danas«-u 1934. snažan umjetnički aktivitet M. Krleže osigurao je suradnju dvojice značajnih a estetski tako različitih srpskih kritičara Marka Ristića i Milana Bogdanovića u njihovoj punoj stvaralačkoj snazi i dometima, a 1939. u »Pečatu« svoju punu književnu afirmaciju postigli su dotada široj čitalačkoj publici ma-

---

[14] Tako npr. u »Pregledu« (1934) br. 2 od 23. maja ima članak potpisan incijalom Sn a s naslovom *Dosta je polemike* u kojoj se traži da se prekine polemika i prestane hajka na Krležu koju vode ABC i Durmanov »Književnik«.

[15] Jedini izuzetak su kratka bilješka Elija Fincija o romanu *Na rubu pameti* u nepoznatom sindikalnom listiću »Zadružna zastava«, 1939, br. 6. i članak slikara Vilima Svečnjaka: *Marginalija uz Krležin roman Banket u Blitvi* u »Izrazu« br. 2, 1939, dok ga grupa protivnika Krležinih nije još preuzela pod svoju kontrolu.

[16] Prije svega Ivo Ladika u knjizi *Krleža kao lirik,* str. 115, Zagreb, 1940, zatim »pečatovci« Vinko Šonjara: *Smisao estetske diskusije oko Pečata,* Zagreb, 1940, str. 62, pa već spominjani Vaso Bogdanov. Nadalje slijede zapaženi članci Stanislava Šimića: *Politika istine,* »Savremenik«, 1940, br. 9—10, knjiga II (o romanu *Na rubu pameti,* Kovačić Ivan Goran: *Najslobodoumnije Krležino djelo* — o romanu *Na rubu pameti*), »Novosti«, 1941, br. 47, Julije Benešić: *Miroslav Krleža,* »Novosti«, 1941, br. 54, a osim toga Selaković, Z. Kulundžić, Josip Berković i drugi napose u Sloveniji Bratko Kreft.

nje poznati Marijan Matković, Ranko Marinković grotesknim osobenim prozama *Sunčana je Dalmacija* i Petar Kružić (Petar Šegedin) svojim meditativnim putopisima. I ostali suradnici »Pečata« bijahu pisci probrani, određene književne kvalitete, suptilni mlađi lirik Viktor Vida (javio se i esejima u »Arsu«), već poznati pjesnici Ivanišević i Cesarić, najpoznatiji srpski pjesnici proizašli iz plodnih tekovina nadrealističkog pokreta, »Radičević modernizma« Dedinac te raskošni kovač srpske leksike pjesnik izvornog ljubavnog kanconijera *Hana* Oskar Davičo. Osim mlađih kritičara M. Selakovića i Vida Ribara (pseudonim Vladimira Švalbe) tu su još stalni Krležini časopisni suradnici Slavko Batušić, Ljubo Babić, K. Hegedušić i Mate Balota (Mijo Mirković) te Hasan Kikić svojim na žalost predsmrtnim prozama iz bosanske kasabe *Lole i hrsuzi*.

Nasuprot tomu šaroliku, individualiziranu spektru suradnika, »Izraz« inače u početku stadija izlaženja 1939. nešto više posvećujući pozornosti beletristici, donio je jednu prozu H. Kikića i M. Matić-Halle te Skendera Kulenovića, ali tijekom 1940. glavnina priloga bijahu političke, znanstveno-ekonomske studije i društvena publicistika u kojoj su uz zanimljive priloge o gospodarstvu i poljoprivredi dra V. Bakarića glavni vanjskopolitički komentatori bili Božidar Adžija i August Cesarec (koji je doduše objavio i jednu novelu *»Pečat«* i putopis o Marselju) a društvenu, povijesnu i književno-kritičku i filmsku rubriku vodio je neumorni svestrani Otokar Keršovani, koji je 1940—41. u tom časopisu pokazao nevjerojatnu »enciklopedičnost« ali na žalost to je bio samo »labuđi pjev« rasnog publicista koga će zajedno s prijateljima Pricom i Adžijom te »protivnicima pečatovcima« Richtmanom i Korskym progutati noć fašističkoustaške strahovlade.

Sve što je u »Izrazu« potpisano s pseudonimima: V. Dragin, V. Bezjak, Ivan Marković te Junius i inicijalima V D, V. B., J, O, K, D, I M i još nekoliko anonimnih napisa publicistička su djelatnost Keršovanija. Kazališne kritike s pseudonimom B. Jakić, također pripisivane njemu, pisao je međutim Drago Ivanišević, a književnu kroniku iz svijeta, zanimljivu i informativnu vodili su Marijan Jurković i, rjeđe, Josip Tabak. Međutim književno-povijesne studije bijahu iz uskog kruga samo o ruskoj klasičnoj i sovjetskoj književnosti. Popularni napisi Stjepana Kranjčevića o braći Radić i ruskoj kulturi, dosadne bezizražajne studije ideologa »teorije odraza« Todora Pavlova o Majakovskom shvaćenom samo kao staljinističkom propagandnom spomeniku i propagatoru revolucije, a ne kao osebujnom viruletnom pjesniku, korisni ali ipak isuviše u tadašnjim listovima »lijevih« skupina od studentskih publikacija preko »Kulture« do »Izraza« preštampavani članci Maksima Gorkog i Iljiča Lenjina o pitanjima književnosti i kulture uopće, odviše su uzak i shematični repertoar književno-teoretskih djela. U isto su vrijeme, recimo u »Savremeniku« S. Šimića i Perkovića 1938. i Ilije Jakovljevića 1940, prevođeni teoretski eseji i rasprave marksista B. Balasza, A. Polgara, G. Lukacsa, B. Brechta, te antifašističkih pisaca T. Manna, Františeka K. Šalde, zatim istaknutih estetičara A. Tilghera, A. Huxleya, A. Thibaudeta, filozofa F. Nietzschea i drugih!

Preuzak je bio sadržajni repertoar izrazitih »lijevih« časopisa i u literarno-kritičkom smislu, mislim u odnosu na časopise Krležine i onih nezavisnih kritičara izvan čvrstih idejnih bilo desnih ili lijevih stremljenja koje kritičar Šime Vučetić dobro naziva »slobodarima« (I. G. Kovačić, I. Kozarčanin, S. Šimić, L. Perković, rano preminuli J. Bogner, J. Berković).

Potrebno je ovdje zbog kontrapunktnog osvjetljavanja književne atmosfere i situacije u hrvatskoj književnosti neposredno pred drugi svjetski rat istaći da je nasuprot relativno manjoj zastupljenosti čistih književnih tekstova u studentskim listovima »ljevice« na suprotnoj »desnoj«, nacionalističkoklerikalnoj strani bilo nešto drugačije. Oslanjanje na prošlost i književne tradicije hrvatske literature užeg domoljubnog i u izražajnom smislu nešto starinskijeg izričaja uzrokovalo je i pojavu literarnih klubova, s imenima naših velikana prošlosti, »August Šenoa« i »Vjenceslav Novak« npr., dok su i najmlađi predstavnici književnog pomlatka djelovali i u »Omladini« koja je idejno bila negdje u građanskoj sredini između, slikovito rečeno, dvaju idejnih ekstrema »lijevog« i »desnog«, nastavljajući na tekovine hrvatske međuratne lirike od matoševaca do zavičajne poezije doma i rodne grude. U izrazitim političkim listovima sveučilištarne desnice također nije bilo izrazitih književnih priloga kao ni na »ljevici«, tako da se književno stvaralaštvo više poslije uz »Omladinu« ispoljavalo u »Almanasima hrvatskih sveučilištaraca« te u prvom, određenijem književnom časopisu sveučilišne desnice »Plavoj reviji« (1940—1943). Međutim u tom časopisu lako je lučiti dvije skupine: izrazite političke publiciste i gorljive ideologe ustaštva (R. Latković, F. Trbuha, V. Rieger, Nevistić) od mlađih kritičara i pjesnika, mnogih danas u vjetrometinama sraza ideja i generacija izgubljenih za književnost ili emigranata u inozemstvu koji su u redove nacionalističkih skupina htjeli unijeti novije književno-estetske vrijednosti iz francuske, ili španjolske i uopće zapadnih književnosti (Z. Katalenić, D. Panjkota, V. Miličević, K. Bakarčić) nasuprot onima koji su književno djelo Mile Budaka, nastavljača hrvatskog realizma, uzdizali ne samo kao idejni uzor već i kao estetski apsolut hrvatske književnosti nasuprot gigantu ljevice M. Krleži.

Ipak ovdje se moraju izreći opet neke gorke konstatacije. Stanovite insuficijencije i slabosti »lijevog pokreta« u Hrvata na planu književnosti pred drugi svjetski rat, očite iz ovog dosadašnjeg izlaganja, moraju se još drastičnije naglašavati. U svim časopisima i novinskim glasilima izrazito »lijevim«, kao što već napisah, nije bilo dovoljno pažnje u širini odnosa prema izuzetnom liku Miroslava Krleže, koga su čak »taktički« prisvajali ne idejno, već literarno i njemu inače mnogi suprotni književnici iz drugih »tabora«, paradoksalno osjećajući njegovu estetsku violentnost i moć pisanja snažnije i trajnije negoli kolege s ljevice. Ne samo bibliografsko-tematska ekspertiza, već i opći estetski, kritički pogled na časopise južnoslavenske i hrvatske ljevice u četrdesetim godinama pokazuje nekoliko izrazitih slabosti (ograničavam se i nadalje na isključivo književnu problematiku!). U časopisima »Književni Savremenik«, i nastavak mu »Kultura« (Zagreb, 1936—1938) »Znanost i život«, »Izraz«, »Naša stvarnost« (1936—1939, Beograd), »Umetnost i kritika« (1939) i »Mlada kultura« (1940), hrvatska književnost isuviše je mizerno zastupljena. Većina književnih priloga, i suvremenih i onih kritičkih napose iz prošlosti jugoslavenskih naroda, iz književnog naslijeđa u njima posvećena je Vuku Karadžiću, Njegošu, Jakšiću, Petru Kočiću, Skerliću, Branislavu Nušiću (cijeli broj »Naše stvarnosti«).

Krleža je u »Novom listu« (1937) u članku *Uz Vukovu stopedesetgodišnjicu*[17] opravdano jetko i alergično reagirao na tu atrofičnu zaboravljivost i isključivost »lijevih« jasnovidaca koji su talambasima slavili

[17] Članak veoma kratak izašao je anonimno: *Uz Vukovu stopedesetgodišnjicu* »Novi list«, br. 6, str. 4, Zagreb, 14 studenog 1937. Potvrda autorstva *Bibliografija djela Miroslava Krleže*, sastavio Davor Kapetanić, Zagreb, 1963, Zbornik *Miroslav Krleža*, str. 662.

izuzetnost Vukove pojave u povijesti »jugoslovenskog« naroda ovim mislima:

»Slavi se Vukova stopedesetgodišnjica, a prešućuje se da su glagoljaši trista četirista godina prije Vuka već pisali narodnim govorom. Od Marulića do Kačića Miošića napisana je nekoliko stoljeća prije Vuka čitava jedna književnost čistim narodnim govorom.«

Ili dalje: »Vuk nikako nije prvi koji je došao na misao da treba pisati tako kako narod govori«; ili još polemički oštrije: »To je nametljivo blebetanje oko podnožja Vukovog spomenika i isprazno mlaćenje prazne slame.«

U tom kontekstu logična je pojava i Krležinih *Balada*, njegova obrana kajkavskog književnog izričaja, kritika Iliraca i njegov u »Pečatu« 1939. ponovno produbljeni književni program hrvatske tradicije i drevne književne riječi od Marulića i Držića, još dalje od latinista Šižgorića i Česmičkog do Katančića i Miklioušića.

Ako se osvrnemo na suvremenu literaturu osim simpatične obrane i poziva lijevim piscima i kritičarima da prihvate pjesništvo Tina Ujevića od strane bivših nadrealista Oskara Daviča i Đorđa Jovanovića, glavna imena novovjeke hrvatske književnosti artistički usmjerena radije su prihvaćali kao svoje barjake i znamene čak i desni studentski omladinski krugovi (npr. kult A. G. Matoša i Cihlara Nehajeva; u Šibeniku je 1940. izlazio i časopis »Matoš«) negoli lijevi. Tu je uloga naoko neodređenih ili idejno neizrazitih efemernijih listova u hrvatskoj književnosti četrdesetih godina, ako gledamo iz današnje naše perspektive vrijedna, jer je štafetna palica matoševsko-ujevićevske tradicije čuvana i njegovana ne samo u već spomenutom »Savremeniku«, organu DKH, već i u, recimo, »Književnim horizontima« Ladislava Žimbreka »Književnom glasu« R. Simeona, i drugim još manje poznatim periodicima koji svi skupa sačinjavaju složenu mozaikalnu panoramu novijih hrvatskih časopisa.

Zaključimo! Evo nekoliko teza iz konkretnih analiza. U presudbama književnih djela četrdesetih godina, u iscrpnoj ekspertizi hrvatske i južnoslavenskih književnosti u cjelini i u proučavanju časopisa ima još dosta »praznih površina«, posla i za buduće književne i političke povjesničare isuviše, a ovaj je koreferat u kontekstu prijašnjih autorovih istraživanja samo sintetsko izvlačenje na svjetlo nekih oštrijih teza iz dugogodišnjih »faktografskih« izučavanja povijesti naših časopisa. Dakle na kraju »igrom riječi« naglasimo potrebu nekih određenijih sažimanja, prema tomu *rezimirajmo* ili *remizirajmo*, pruživši svakomu, prema vlastitom mišljenju, ono što otprilike objektivno zaslužuje.

»Sukob na ljevici« (1933—1940. u užem smislu periodizacijski središnje razdoblje toga spora) samo je jedan osobeni zajednički pojavni i misaoni splet zbivanja u novijim društvenim i estetskim kretanjima, ne samo u okviru rasta socijalističkog, jugoslavenskog pokreta i njegovih ideja već i neosporno izraziti književno-teoretski i politički fenomen u svim književnostima naših naroda (posebno u srpskoj i hrvatskoj). Njegov završni čin pred drugi svjetski rat, osuda »idejnog« znanstvenog i političkog »revizionizma« »pečatovaca« Krleže, Richtmana i Podhorskog, Ristića i Bogdanova i drugih od partijskih ideologa u političko-teoretskom zborniku »Književne sveske« (1940) pragmatička je neumitna nužda revolucionarne borbe i privremene nadmoći politike nad umjetnošću. Jer u okviru određenog političkog pokreta i monolitne ideologije u pripremi oružanog ustanka, revolucionarnog i ilegalnog rada

nepotrebni bijahu plemenita stvaralačka »skepsa« i individualističke estetske koncepcije.

»Sukob na ljevici« možda je danas iz naših mirnijih (ali možda i burnijih) antidogmatskih retrospektiva slobodne stvaralačke humanističke koncepcije »socijalizma s ljudskim likom« (posuđujem čehoslovačku terminologiju) nepotrebna zabluda burnog prelaznog vremena u »noći fašizma«, u zoru novih narodnooslobodilačkih i klasnih stremljenja, nepotrebna intelektualna »sitna« digresija u velikom žrvnju rata, okupacijskog inferna i revolucionarnih preobrazbi Jugoslavije u istinsku novu federativnu socijalističku zajednicu naroda i narodnosti. Ali i ovaj »sukob na ljevici« usprkos brojnim nezgodnim popratnim pojavama i zaista neopravdanim optužbama i podizanjima nekih estetskih kontroverzi na stupanj i opasnog »političkog« zastranjivanja pokazao je neke svijetle perspektive idejnih i estetičnih kretanja koji su na područjima umjetnosti tek privremeno ugušeni, a nastavljeni i u praksi potvrđeni u sudbonosnim danima našeg otpora diktatu Kominforma u godinama 1948—1952, kada je na planu oživotvorenja istinske slobode umjetničkog i znanstvenog stvaralaštva u nas došlo do izmirenja ili bolje rečeno tihe prećutne pobjede nespektakularne, ali trajno temeljito izvojevane bitke »pečatovaca« i Miroslava Krleže. Nekako simbolički 1949—1950. Kardeljevim govorom u Slovenskoj akademiji znanosti i umjetnosti o slobodi nauke i Krležinim i Šegedinovim referatima o umjetničkom stvaranju, oslobođenom i očovječenom »ljudskom smislu« istrgnutom iz okova dogmi; došlo je do *»remiziranja«* ali i *trijumfa hereze nad dogmom na planu stvaralaštva.* Napredna lijeva literatura ne smije biti tek puko pragmatičko sredstvo uskogrudne političke »platforme« već dubinska stvaralačka vertikala koju spontano provodi individualnim kreativnim procesom sam pisac u svom djelu, u neponovljivom pojedinačnom ostvarenju »umjetnosti riječi«, a ne u općem kanonu nekog normativnog »socijalističkog realizma« koji se mijenja tek u okviru zasada dnevne političke taktike.

U 1941, oružana revolucionarna borba bila je potvrda i pobjeda osnovne lijeve koncepcije humaniteta i društvene analize kretanja rukovodstva KPJ, ona je izvukla iz korijena nepodopština u prošloj Jugoslaviji pravilne uzroke i znala iz svojih djelovanja u lijevim časopisima četrdesetih godina pronaći osnovne sociološko-klasne i nacionalno-političke pristupe, otkriti i u revoluciji ih stvaralački također primjenjivati. U buci oružja umjetnost se privremeno povukla (teoretski mislim suvremeniji krležijanski koncepti, koji su je na »ljevici« kretali naprijed). Međutim, praktično književno stvaralaštvo u okvirima robovanja i »desnim« i »lijevim« normama trajalo je sve vrijeme rata, okupacije i revolucije i poslijeratnog razdoblja kao praktični krvotok koji se ne može nikakvim zabranama i ograničenjima zaustaviti, samo je moguće maticu stvaralaštva utišati, gušiti, ali potpuno prekinuti nikako i nikada ni u kojem društvenom ili političkom pokretu ili sustavu vrijednosti. Jer sloboda i nesloboda od početaka stvaranja osobenih »estetskih intenziteta« (Krleža) u doba pećinskih crteža traje do današnjice atomistike i kibernetike.

Iz prethodnijih, podrobnijih ispitivanja možemo izreći još nekoliko neophodnih zaključnih sažetaka. Prije svega očitu činjenicu usprkos plemenitom i idealiziranom članku A. Cesarca *Umjetnost kao oružje,* umjetnost kao specifično oružje oplemenjivanja čovjeka nije u svom humanističkom i estetskom vidu dovoljno korišćeno i popularizirano na »lijevom frontu«. Politička i ideološka, te društveno-ekonomska publicistika i promicanje evidentnih znanstvenih istina bila je u lijevim časopisima i sve-

učilišnim glasilima važnija i značajnija nego prihvaćanje i shvaćanje umjetnosti kao možda i za »praktične« ideologije ipak nekako isuviše heretičko i direktno neprimjenljivo sredstvo. Zato su krupna imena »lijevog pokreta« u nas tih godina bili publicisti i političari: Adžija, Bakarić, Prica, Masleša, Keršovani, Cesarec (ne kao književnik već kao publicist), a ne pisci i umjetnici, a od pisaca nametali su se eksponenti »beogradske grupe« lijevih pisaca iz socijalne literature, politički deklarativniji kao Čedomir Minderović, Jovan Popović i Radovan Zogović a ne stvarni književnici po unutrašnjoj vokaciji i »heretičke« stvaralačke ličnosti, osobeni i tvrdoglavi pojedinci kao Miroslav Krleža, Davičo, Ristić, Juš Kozak, Bratko Kreft i drugi, da ostanemo samo na terenu »lijevih« strujanja u časopisima.

Drugo: kao što sam već dokazao, tradicija hrvatske, narodnosne književne i kulturne posebnosti nije u dovoljnoj mjeri bila poznata i cijenjena pa prema tome ni u prilično *»unitarističkoj«* varijanti na kulturnom frontu lijevih strujanja u Jugoslaviji pred drugi svjetski rat korištena i popularizirana, a to je stvaralo nepotrebne »književne vakuume« i »bijeg« književnika od zasada i pogleda vulganiziranog shvaćanja umjetnosti u indiferentni tabor pasivnih promatrača ili čak i u reakcionarna uporišta. Smetnja slabijem odazivu pisaca »lijevom frotu« literature bila je i uskogrudna orijentacija samo na uzore iz Sovjetskog Saveza dok su napredna i moderna kretanja u Zapadnoj Evropi i Americi tako relativno plodna u tridesetim godinama, ponovno uključena u vidokrug naše novije književnosti tek poslije 1950. godine pojavom prve nove generacije mladih pisaca poslije oslobođenja zemlje.

Ne može se poreći, ipak, da su dvije komponente bile povoljnije primane i na ljevici (i to populistički pristup seljacima-piscima i dijalektalnoj književnosti na kajkavskom i čakavskom jezičnom mediju) i bile korištene od »lijevih« strujanja, a napose ovaj potonji izuzetni isključivi hrvatski nacionalni fenomen: *dijalektalna književnost,* koja se rascvala i u toku NOB-e (M. Franičević: *Govorenje Mikule Trudnega)* i sve do naših dana. Društveno i estetsko značenje pojave tradicionalnog barda hrvatske moderne Nazora i mlađeg mu suputnika Gorana u redovima ratnika revolucionara neprijeporni je lančani most između trajnih starijih i novijih vrijednosti hrvatske literature tih godina i povoljno je odjeknuo na širenju duhovnog pokreta u revoluciji i većem razumijevanju za književnost u brojnim slojevima nove čitalačke publike iz redova učesnika narodnooslobodilačke borbe i ujedno opomena da su nacionalni korijeni neophodni temeljci svake opće-revolucionarne i socijalne djelatnosti.

U hrvatskoj književnosti četrdesetih godina brojnost i raznovrsnost časopisa lijevih snaga izvanredna je pojava stvaranja preduvjeta za djelotvorniju društveno idejnu i vojnu akciju. Suradnja u njima brojnih književnika iz svih krajeva Jugoslavije, pripadnika svih naroda dokazuje širinu slobodoljubivog pristupa i tolerancije uredništva i organizatora tih časopisa. Ali sljepilo za neke znatne hrvatske književno-povijesne kontinuitete i »sektaški« i neljubazni odnos prema Krleži i njegovu književnu krugu odigrali su u našoj bližoj prošlosti i nepotrebnu niječnu ulogu, što treba priznati, i tako su nehotice sužavali onu neophodnu etičko-estetsku podršku i doprinos brojnih talentiranih književnika koju su mogli imati, a po svojim društvenim revolucionarnim pogledima ti pisci zasluživali su tu pažnju usprkos »protivljenju« nekih ograničenih praktičara lijevog pokreta.

Za književnost kao osobeni oblik izražavanja umjetničke istine i vizije svijeta relevantno je tražiti, a to je vječna poduka i aksiom sine qua non svake umjetnosti, stvarne književne vrijednosti i dostignuća u osebujnim osobnostima i njihovim »estetskim« herezama i odvajanjima od općeg, stereotipnog i prosječnog, a ne dogmatski inzistirati ni na »lijevom« socrealističkom kanonu političkog odražavanja stvarnosti, kao ni ropski slijediti neki »desni« malograđansko-tradicionalistički klerikalni utilitarizam koji bijahu dvije društvovno i idejno dominantne zablude »književne politike« četrdesetih godina.

Završit ću ovaj koreferat posvećen temi »Lijeva misao i idejne dileme pred drugi svjetski rat« mišlju poznatom, ali vječno aktualnom od autora najčešće spominjanog u ovom članku, naime Miroslava Krleže, jednog od glavnih aktera sukoba na ljevici, koju je on napisao u *Uvodnoj riječi za časopis Danas 1952* (koji tada nije izašao):[18] »Pjesničke ispovijesti ako su izgovorene iz ličnog uvjerenja svjedočanstva su stvarnija i vjerodostojnija i za poznavanje moralne i socijalne klime pojedinih društvenih stanja nerazmjerno pouzdanija od mnogobrojnih političkih i ideoloških teorija uvjerenih kako je svrha književnosti da bude propagandističko sredstvo za postizavanje praktičnih ciljeva.«

Ova misao ujedno je i bitni provodni motiv i dublji smisao i svrha i ovog koreferata.

[18] *Uvodna riječ za časopis Danas 1952,* »Forum«, 1962, br. 5, str. 776.

IZBOR UNUTAR TOTALITETA

Grgo Gamulin

Tako nam dilema, koja se osjeća usred tog navodnog proturječja, izgleda danas, a u tom je obliku zacijelo postojala i onda, u predratnim godinama, u četvrtom desetljeću koje smo politički više ili manje svjesno živjeli; ali mi tu dilemu tada nismo vidjeli. Trebalo je za to imati neku udaljenu, vanpovijesnu poziciju, a mi smo naprotiv bili u konkretnoj povijesti, do očiju i iznad očiju ukopani u svakidašnjicu s jednim globalnim izborom koji je sve subsumirao i nije dopuštao problematizaciju ni pažljiviji izbor u pojedinostima. Bilo je to takvo razdoblje povijesti. Naprosto: nije bilo iskustava koja bi nas digla na višu ravninu, a nismo se mogli ni udaljiti do udaljenosti dovoljne da bismo mogli sagledati, ne samo povijesno značenje moskovskih procesa, nego čak ni ono sovjetsko-njemačkog pakta i diobe Poljske — činjenice pune strahovite moralne očitosti[1]. U tom prizemlju bili smo u svom paklu. Nije taj pakao bio samo naš, ali bio je osobno to strašniji što je stupanj svjesnosti bio viši; *zato je na području književnosti i nauke vidljivost bila veća.* Ali kad nam dilema, izražena i u naslovu, danas već izgleda posve jasna i ako je zaista želimo historizirati, nema nikakva razloga ne priznati, barem u pojedinostima, mogućnost izbora, pa i d r u g a č i j i izbor (M. Krleže u pitanjima umjetnosti ili Z. Richtmana u prirodnim znanostima). Zbog čega i radi čega bismo to *morali* učiniti? Radi povijesne objektivnosti, dakle radi znanstvene istine? Možda ni to nije samo »akademsko pitanje«, ali budućnost je ono što nas danas tišti, i radi objektivnosti i radi izbora (mogućnosti izbora) u toj neposrednoj budućnosti nužno je *gledati unatrag*, i retrospektivno utvrditi: koje su mogućnosti izbora u onom vremenu postojale: u književnosti, u filozofiji, pa (jer tko će danas odobriti *onaj* izbor odnosa prema Poljskoj i *ono* ignoriranje

---

[1] *»Mi smo tu bili jedna čista provincija i ono što smo dali mi kao marksisti, to su bila društvena istraživanja na bazi metodologije kojom smo tada raspolagali, društvena istraživanja na pitanjima razvitka Jugoslavije, njenih perspektiva u smislu društvenog preobražaja. Mislim da smo tu nešto dali. I ako uzmemo da smo bili sami nepismenjaci, sami studenti koji su svršili jedno obrazovanje relativno provincijsko — govorim o društvenim naukama — i da smo morali studirati Marxa na raznim tajnovitim mjestima, u različitim studentskim klubovima, a ne na katedrama, ipak smo dali izvjesnu osnovicu za razvoj partijske politike.« (V. Bakarić, Spremali smo se da budemo partija naših nacija i tražili svoj put. — Riječ u diskusiji na simpoziju »Borba za socijalističko sveučilište«, »Vjesnik«,* 10. I 1970). — To je zaista bila naša ljudska situacija tih godina, a bila je zapravo još gora: jer treba tim riječima dodati stalne progone, siromaštvo i vječnu nestabilnost fizičke egzistencije; a drug Bakarić nije to ni naveo kao opravdanje, nego kao sliku historijske istine i objašnjenje naše relativnosti. Lijepo je te skromne riječi čuti iz usta protagoniste (ondašnjeg i današnjeg) i kamo sreće da ih češće čujemo. Možda je to relativiziranje i pretjerano, tj. sigurno je pretjerano, ali da je svijest o tome već onda u najmanjoj mjeri postojala, apsolutizacija bi bila isključena i mnoge bismo jade bili izbjegli. Nekadašnje i današnje.

mnogobrojnih upozoravanja i goleme opasnosti i žrtve invazije?) čak i u politici? Upravo radi historizacije naše ocjene potrebne su analize i korekture, da bi orijentacija *danas* bila točnija i efikasnija — kad su već i metoda i tehnika izbora rada mnogo slobodnije i suptilnije; zahvaljujući postignutom iskustvu, onome koje se odrazilo i ostvarilo u slobodi unutar avangarde i oko nje.

Ostavimo na čas po strani pitanje je li u 4. desetljeću onako određen i čvrst oblik totalizacije bio neophodan ili nije, ali zanimljivo je što se mi toga više ne možemo ni podsjetiti: u tolikoj smo mjeri drugi i drugačiji da nam to (ta razlika) ni do svijesti ne može doprijeti. A jedva da smo do sada i opazili kako tu prošlost, i nas u njoj, više ne možemo ni zamisliti, niti možemo shvatiti: kako je to bio velik stupanj našeg vlastitog uopćenja i otuđenja, i kako je autocenzura bila sveobuhvatna; o institucionaliziranoj cenzuri da i ne govorimo. Što nam drugo danas preostaje nego prihvatiti misao: drugačije nije ni moglo biti, a činjenica da su se stanovišta i težnje obuhvaćene tom istom totalizacijom provjerile u povijesti (pobjedom) znači da je sve ono zaista bila povijesna realnost, i stvarna mogućnost, a ne neka isprazna utopija. To znači da sve to u prošlosti i danas treba poštovati, bez obzira na staljinizam i na procese o kojima smo već tada ponešto slušali i čitali; ta ni »Danas« ni »Pečat« nisu o njima eksplicite ni slova napisali[2]. Samo, što znači: poštovati? Sigurno, to ne znači odobriti situaciju ili čak ponoviti je u sadašnjici — zato je kontradiktorno i neefikasno staljinizam pobijati staljinističkim sredstvima. Štaviše, ako historizirati znači reći: *Historija je pokazala da je ovaj izbor bio spas revolucije i naroda Jugoslavije,* sigurno je da nije lako reći: *Staljinizam je velikom dijelu svijeta dao strukturu na podlozi koje su se jedino mogla odvijati revolucionarna gibanja,*[3] jer time smo odmah usred »Najboljeg mogućeg svijeta« i u proskinezisu pred fatalnošću zla. Jednako tako je opravdano upitati se: *Kakva je mogla biti politička orijentacija bilo koje partije koja se u to vrijeme nije trebala oslanjati na Sovjetski Savez?... Takva se partija samo mogla oslanjati na nešto drugo i izgubiti se...*[4] Ipak, takva povijesna ocjena *post factum* ne bi smjela u sebi uključiti apodiktičko pristajanje uz tadašnju, čak i *našu*, ocjenu vrijednosti i situacije; time bismo teoretski osporili da se povijesna istina može sinhrono spoznati i ocijeniti. A, s druge strane, ako danas prihvatimo tu retrospektivnu relativizaciju ocjene, logička nužnost navest će nas na revidiranje mnogih procjena i osuda; u tom slučaju nužno treba prihvatiti, *prvo,* da su »oni drugi« (M. Krleža, Z. Richtman itd.) u mnogim pitanjima *mogli* imati pravo; *drugo,* treba se potruditi da utvrdimo jesu li i u čemu su imali pravo; i *treće,* treba prihvatiti mogućnost da i danas »drugi« imaju pravo — a konzekvencije iz toga su dalekosežne i velike. Ne, ne može se i ne smije zbog toga odustati od *svog* uvjerenja, niti rascijepati zato vlastitu ličnost (i pokret), ali kao duhovnu kontrolu i »oslobođenje sumnje« koja je u drugom subjektu i sa druge pozicije uvijek više de-blokirana i djelotvornija, neizostavno ćemo (u načelu) dopustiti konstituiranje drugog izbora, dakle misaone opozicije.

Zato su utvrđenje mogućnosti izbora i konkretne analize i ocjene pojava i stavova u minulim situacijama od izvanrednog (a teorijski i odlučnog) značenja za utvrđenje i ostvarenje suvremene demokracije

---

[2] Stajalište S. Lasića jest: kritika »pečatovaca« je implicirana kritika staljinizma upravljena na shvaćanje i stupanj totalizacije (»Sukob na književnoj ljevici« (1928—1952), Simpozij »Borba za socijalističko sveučilište«, str. 62, i dalje).

[3] S. Lasić, sp. dj. str. 55.

[4] V. Bakarić, *Spremali smo se da budemo partija naših nacija i tražili svoj put.* — Riječ u diskusiji na simpoziju »Borba za socijalističko sveučilište«, »Vjesnik«, 10. I 1970.

i demokratičnosti. Jer uopće nije u pitanju naše uvjerenje i vjerovanje, nego način kojim se ono može ostvariti. Nije u pitanju cilj nego sredstva, odnosno cilj je u pitanju samo utoliko, ukoliko je nerazdvojno povezan sa sredstvima.

Vrijedi, dakle, uz tu visoku »naplatu«, vratiti se barem u jednom času natrag, u vlastito nastajanje, uz cijenu patnje koja je neminovna. Uvijek je tome tako kad se ponovno susrećemo s dijelovima sama sebe, bez obzira jesmo li ih zagubili u prošlosti ili smo ih dovukli sa sobom; a neprilika je upravo u teškoći *prepoznavanja* sebe i situacije, i sebe u situaciji. Vidjeli smo to upravo na već spomenutom simpoziju održanom u Zagrebu od 8—10. siječnja 1970. Nije se ta teškoća očitovala samo kod protagonista i sudionika, nego i kod onih koji su »čitali« stare pisane riječi i gradili na dokumentima. Imali smo pred sobom živu povijest, na dva načina živu: preko živih aktera i preko situacije koja, s razumljivim promjenama, na ovom geografskom i povijesnom području kontinuira[5]. Ali umjesto mnogih pojedinosti i spornih očitovanja fenomena, mene su i na ova razmatranja pokrenule *dvije težnje* koje su u nastaloj polarizaciji došle do izražaja, a koje na jednoj i na drugoj strani polarizacije još uvijek priječe da se stanovišta (dakle polemika koja se i danas implicirano nastavlja) pretvore u historiju, u povijesnu znanost. Na strani žive kritike koja napada i otkriva, nezadovoljna i prošlošću i sadašnjošću (i dira nas tako i vrijeđa kao svako kopanje po minulim nezrelim stadijima, po našim nekadašnjim nedovoljnostima) uzbuđuje nas prisutna težnja, ili ne-shvaćanje, ili ne-vjerovanje, da je postojala duboka i unutrašnja *avangardna vjera u umjetnost realizma, u veliku mogućnost stila,* u umjetnost — utopiju, slobodnu više ili manje od opisa i od dokumentiranja, otvorenu prema sugestivnom i sve slobodnijem izrazu. A na drugoj strani polarizacije, sa vrha nekadašnje avangardne totalizacije a i danas iz središta moći, javila se odjednom težnja da se ta nekadašnja totalizacija ospori, i da se po svaku cijenu opravdaju najviša politička tijela (čak i u onom jurišnom i dramatičnom času također »žarišta moći«), da ih se oslobodi svake odgovornosti u pitanjima integriranja umjetnosti i književnosti u cjelini revolucije. Samo, tko je u tom slučaju odgovoran i kriv? Odgovorni su i krivi u tom slučaju samo kulturni radnici, pisci, umjetnici i kritičari.

---

[5] Takav osvrt na prošlost traži najveću sabranost i temeljito promišljanje, zato i nisam uzeo riječ, čuvajući se trenutačnih improvizacija; tim sam više s poštovanjem slušao one koji su se na to odvažili. I drug V. Bakarić učinio je što je u tom trenutku mogao. Njegova relativizacija išla je dvostrukim smjerom: *prvo,* minimiziranja fundamentalne strukture tog »sukoba na ljevici«, *drugo,* smjerom stanovitog degradiranja razine i općih znanstvenih i spoznajnih sposobnosti naše sredine u tom času — u čemu se dodiruje s mišljenjem S. Lasića, str. 12 i 13; i *treće,* smjerom što efikasnije obrane tadašnjih političkih foruma (CK i Politbiroa) i skidanja odgovornosti sa partijskog vodstva; na što se već osvrnuo *J. Brković* u Partija i književnost, »Ovdje«, Titograd, br. 9. — Protuargumentacija ovoga ide smjerom utvrđenja odgovornosti vrhovnih partijskih tijela i za shvaćanja i stav u književnosti i umjetnosti i to, *prvo,* konkretnim navođenjem dokaza u vezi s formiranjem stava i, *drugo,* općom situacijom ideološke monolitnosti i jedinstva u tom trenutku. Sigurno je da formalistički momenat (kao: nije bilo dokumenta donesenog na sastanku foruma s dnevnim redom, itd.) ne može osporiti poznatu povijest punu činjenica, i cijelu »psihozu jedinstva« i psihološke mobilizacije, sve ono što S. Lasić naziva »plemenitim nestrpljenjem« (str. 77), ali što zacijelo može u sociologiji dobiti i drugačije kvalifikacije. Meni se, međutim, čini da ovakva formalistička obrana nije najefikasnija. Efikasnom može biti samo ona obrana koja se poklapa s obranom istine; u tom slučaju to i prestaje biti obrana, a postaje povijest sama. Ono što je, čini se, drug Bakarić želio reći (a što je J. Brković previdio) jest, *prvo,* da odnosi naših tadašnjih političkih tijela prema književnosti i umjetnosti nisu bili ni u ono doba označeni staljinističkom krutošću, i *drugo,* da njihovi politički stavovi nisu bili izravno ovisni o onim Sovjetskog Saveza i kominterne, niti su se poklapali s njima; a dovoljno je podsjetiti na stvaran i ostvaren stav prema sovjetsko-njemačkom paktu, prema ocjeni rata (imperijalistički ili antifašistički) i prema obrani zemlje, da se na tim bitnim i za neovisnost odlučujućim linijama osjete razlike koje već onda, u onoj »prethistoriji«, usred kataklizme, naslućuju 1948. i predskazuju zapravo novu etapu socijalizma.

A upravo to nije istina, to jest, ukoliko se o nekoj »specifičnoj« krivnji uopće radi, i ukoliko se od toga uopće treba opravdavati. Jedino opravdanje i jedino objašnjenje događaja, i »sukoba na ljevici« i posvemašnje integracije umjetnosti i revolucije (o kojoj je tako prodorno na simpoziju govorio Stanko Lasić), i jedino tumačenje nekadašnjih stadija i ovih današnjih, njihove tragične povijesti i njihovih razlika jest: razvoj totaliteta.

Ali kako tek problem reljefno izgleda iz bližeg razmatranja.

Stvar izgleda (ona polemika i sukob od nekada) u ovom retrospektivnom scijentizmu, u historijskim i strukturalističkim analizama, i čak u još uvijek živoj manipulaciji fenomena, kao neka zaleđena slika: ravnodušni događaji dostojni, možda, našeg razmatranja i, ma koliko iz dramatičnog slijeda misli i tjeskoba što se nižu i nadovezuju jedna na drugu u tekstu Stanka Lasića, u njegovih blistavih (osobito) prvih trideset i osam stranica mi osjećali njegovu vlastitu patnju, sudionici onog doba osjetiti će hladan vjetar. To zacijelo nije njegova krivnja, a ni vrlina; to dolazi od tijeka vremena koje nam je pobjeglo, od neophodne objektivnosti, od nestale neposrednosti i od naše žive drame. Gle! odjednom smo u stanju spoznati: to je drugi svijet, a mi smo još živi s *onom* nekadašnjom realnošću, makar samo u sačuvanim dijelovima; ali neka ne strahuju naši novi sugovornici (i suputnici i supatnici): nećemo tražiti ni razumijevanja ni suosjećanja. Neće nas vidjeti ni zbunjene ni poniženе. Za naše subjektivno opravdanje i za današnju cjelovitost posve nam je dovoljno osjećanje *ondašnje cjelovitosti i punoće doživljavanja svijeta:* za svoju teoretsku i umjetničku avangardu iz, recimo, 1931. godine, ili 1932, iskupljenu u Petrinjskoj ulici, ili s uništenim egzistencijama sve do 1941. (a ono poslije najbolje je prešutjeti) mi ne trebamo nikakvo teoretsko opravdanje i opravdavanje — i to je možda previdio drug Vlado Bakarić u svojoj riječi: zadatak je bio mnogo jednostavniji. Što treba da nas smetaju, čime mogu da nas uzbude i povrijede riječi ovih generacija? Ovim hladnim vjetrom što puše iz njihove zime (oni će je nazvati »tjeskobom slobode«), ovim bijesnim nestrpljenjem koje vjerojatno nije ništa manje plemenito od onog našeg? Sve im možemo dopustiti i priznati, pod jednim uvjetom koji će označiti našu konačnu pobjedu: *da im osiguramo i da od njih zatražimo u zalog slobodu.*

Tada ćemo čekati (promatrajući: što će oni sa svojom zaleđenošću?) s uvjerenjem da nam naše bitke nitko ne može uzeti bez obzira jesu li se odvijale na Volokolamskom drumu ili ne; i dalje, sve do više ili manje završene Revolucije, a drug Bakarić bi rekao bez geste i s mnogo ironije: čini mi se da smo nešto učinili. I u tome je pravi odnos vrijednosti. Sa tog vrhunca sve se može priznati i prihvatiti bez ikakve štete i traume; što smo već i anticipirali s mišlju o »razvoju totaliteta«. U detalju onda možemo riskirati i kakvu pogrešku; ona neće biti osobito važna, kao što »drugima« neće takvim izgledati ni »četvrti faktor« što ga ni Stanko Lasić nije naveo. On zacijelo smatra da je to *fenomen sam po sebi,* uvjetovan i izveden, tuđ stvaralačkoj sferi.

Ali to je ipak, sa stajališta svakog sudionika, zapravo prvi i najosnovniji faktor; što ga ove generacije zaboravljaju, ne treba se čuditi: one ne znaju što to znači imati pred sobom onaj neprobojni zid što sve više raste i sve nas više steže, i pakao što se polako i neumitno približava; one znaju za ove i ovakve situacije poslije Revolucije, i u tome je

njihovo opravdanje. Na ovom je simpoziju govorilo nekoliko njih,[6] ali nijedan nije (u umjetnosti i književnosti) istakao ovaj »četvrti faktor« nastanka socijalne književnosti, umjetnosti i kritike, premda je upravo Stanko Lasić i za nj pronašao jednostavno genetičko objašnjenje[7]. Umjesto njega, tog *osobnog uvjerenja* što je unutar mnoge mlade svijesti ušlo iz neposrednog iskustva, Lasić navodi tri komponente: (1) harkovsku liniju i sva zbivanja u RAPPU i MORPU, (2) dugu tradiciju M. Krleže i A. Cesarca i (3) diktaturu u Jugoslaviji s teškim prilikama, a mogle bi se, zacijelo, navesti i druge odrednice iz širokog povijesnog obzorja onih godina. Pa ipak, naprama tim izvanjskim uvjetima stajala je naša težnja za novim izrazom i vjera u njega, u njegovu mogućnost i zakonitost izvedenu (bez obzira na to koliko je buduća povijest to opravdala) iz same umjetničke i kulturne povijesti. Bila je ta socijalna umjetnost, kako smo je znali nazivati, već pred nama ne samo u književnosti nego i u likovnoj umjetnosti, u nas i u svijetu, neodređena stilski i fragmentarna, ali nošena etosom revolucije i posvećena nimbusom avangarde, u širokom stilskom rasponu od ekspresionizma i »Neue Sachlichkeit« do (u nas) izložbe groteska Postružnik—Grdan (1926) i do »Zemlje«. Kao i u književnosti, bila je to umjetnost istraživanja i istraživala je; mi danas to znamo: istraživala je u određenom i ograničenom krugu, ali to je njeno područje bilo ipak golemo, i kad se u pojedinostima budu tražile granice i otkuda su one došle, i njihovo kasnije sve veće sužavanje, tada će se, uvjeren sam, one pronaći na liniji koja se sada ne vidi ili se previđa: između utopije i politike, vjerovanja i pragmatike, stvaralaca i agit-propa. Ono što se odigravalo u postrevolucionrnoj Rusiji dvadesetih godina, u književnosti i umjetnosti, odigralo se već tridesetih godina i u nas. Iz onih istih vanjskih uvjeta, *iz zaleđene i u jednom smjeru ostvarene sinteze* (revolucije i umjetnosti) stizala su postupno ali neminovno ograničenja i sputavala su maštu i misao, stvaranje i kritiku. I uzalud je pri tome tražiti formalistička opravdanja: nije bilo formalnih odluka o umjetnosti, ni prihvaćanja stavova u Centralnom komitetu. Impulsi i odluke stizale su, prirodno, iz žarišta moći. Zajedno sa deformacijom revolucije, nazvali je mi termidorskom ili nekako drugačije, deformirala se nužno i »sinteza« o kojoj govori Stanko Lasić, i javljali su se otpori njoj, i bila je to stalna »dijalektika«, *u kojoj je naša umjetnička utopija pratila sudbinu političke utopije*[8].

[6] Oni su iz različitih međugeneracijskih slojeva: *P. Vranicki* »O nekim kontroverzama u našoj ljevici krajem tridesetih godina«; *A. Flaker*, Hrvatska književna ljevica i književni program međunarodnog radničkog pokreta; *M. Vaupotić*, Vrijednost i značenje lijevih časopisa, novina i ostalih publikacija u hrvatskoj književnosti četrdesetih godina; *I. Babić*, Prilog rekonstrukciji i ocjeni filozofskog aspekta »sukoba na ljevici 1930-tih godina«. — Na žalost u ovom trenutku imamo u ruci samo manji dio velike rasprave S. Lasića »Sukob na književnoj ljevici (1928—1952)«, i zato uzimam samo jedan pogled, jedan problem zapravo, iz cjeline koje ćemo temeljitost i radikalnost s olakšanjem prihvatiti. Ipak, riskiramo time da s ovim parcijalnim čitanjem i razmatranjem učinimo krivo autoru.

[7] Primjer sa putom Pierrea Herbarta po Indokini, str. 45, a prije toga na str. 2, 15, 17, 21, 25 itd.

[8] To što smo u našoj zemlji izbjegli termidoru poslije rata treba zahvaliti i onim sretnim okolnostima koje su se oblikovale u vrhovima SKJ već 1937/38. godine; ali termidor je, na žalost, djelovao i ranije, a naišao je na otpor tamo gdje je početkom 30-tih godina mogao naići: na području književnosti i kulture, kod pojedinaca koji su već imali povijesno iskustvo i, ujedno, historijski pogled upravljen prema naprijed. Što je, dakle, s tim razdobljem do 1937. godine? Sjećam se, za mene osobno, bilo je to razdoblje do »ARS-a 37«, a snagu i jačanje pritiska (koji je na planu ideja i misli i putem novinskih vijesti i automatskih psiholoških transmisija prelazio preko granica) osjetio sam izravno kad nam je bila uskraćena materijalna pomoć za taj časopis pošto je u njemu objavljen prijevod članka »O poeziji« Nikole Buharina; potpisan samo inicijalima. Ali nemam ni volje ni namjere nabrajati slične primjere koji su nam, silom prilika, u slijepoj ulici koja je imala samo jedan izlaz, malo-pomalo čak postali razumljivi i normalni.

Danas, međutim, nitko ne može cijepati cjelinu odgovornosti. *ona je počinjala odozgo i obuhvaćala sve nas, sa našom vjerom i našom dobrom voljom.* Treba naprosto reći: oni koji su, po prirodi stvari, imali više kulturnih i znanstvenih informacija, vidjeli su u tim oblastima bolje, a preko njih vidjeli su i neke još šire probleme. Oni, međutim, koji su po svojoj partijskoj i klasnoj funkciji imali bolje političke informacije i iskustva društvene borbe, ušli su u svoju revolucionarnu bitku bez političke i strateške pogreške, i sa tih se pozicija može bez ikakve bojazni reći: *naša se cjelina razvijala od početaka i od početništva do pune zrelosti.* U tom razvoju je opravdanje današnjice, i snaga koja nam dopušta ne samo svaku kritiku nego i autokritiku. Kako bismo mogli apsolutizirati prošlost, kad to više ne radimo ni s našom današnjicom?

Srećom, obje su »strane« (rastavljene više prividom razlaza koji se nastavlja i nedorečenim istinama, negoli stvarnim razlazom) na simpoziju pošle upravo u tom smjeru, i još uvijek imam dojam da se s malo napora moglo doći ne samo do susreta, nego i do samog povijesnog realiteta. Čini se da je prebacivanje istraživanja suprotnosti sa strukture (rekao bi Stanko Lasić) *revolucija — umjetnost*, odnosno, *politika — kultura*, na užu strukturu *unutar* »političke strategije«, bilo uzrokom što taj realitet nije pronađen, a sva će se buduća istraživanja, sudeći po svemu, kretati upravo u tom *pravcu* ispitivanja: unutar koje strukture i na kojem planu treba tražiti suprotnosti, unutar odnosa politike i kulture, ili unutar političkih pozicija samih?

Kakve su bile teoretske iluzije te vjere u novu umjetnost, u odnosu na već minule stupnjeve evropskih kretanja, to je druga stvar i to je vidljivo danas; to pogađa zapravo čitavo stvaranje na ljevici, s obje strane polemike, prije rata i poslije njega. Prekasno je danas nagađati kako bi revolucija u nas; i ona u Sovjetskom Savezu da je zaista došla do svog ostvarenja, to jest do ostvarenja slobode, dalje nosila i određivala to istraživanje i umjetničko stvaranje u njemu; zacijelo bi samo istraživanje u tom oslobođenom podneblju sve više rastvaralo ekspresiju i dovelo ipak do »ludila misli«.

U svakom slučaju, mi smo u to vjerovali i neka su se strujanja te vjere čak očitovala (od »Signala« do »Arsa 37«), a zatim natrag, već prema pritiscima i autocenzurama. Upravo sudionici iz onog vremena do kraja mogu prihvatiti ono društveno i psihološko objašnjenje rađanja totalizacije koje Stanko Lasić zasniva na moralnoj neophodnosti sinteze revolucije i umjetnosti; pod jednim uvjetom: da se autohtonost i iskrena vjera stvaralaca održi moralno nedirnuta. Ona je postojala kao stvaralački faktor u nas (i u svijetu) *mimo svih agit-propa, i prije njih, pa čak i poslije njih.* A kriterij kritičke ocjene ionako je jedinstven. Jednom te istom kriteriju vrijednosti podliježu sva djela i svi stilovi.

Je li ta težnja, to htijenje stila, bila samo utopija ili zaista ludilo?[9] Ne znam, ali mi bez apsoluta naprosto nismo mogli u onom trenutku živjeti: iz tjeskobe i gađenja trebalo je izaći po svaku cijenu (ne treba naglašavati: i po cijenu vlastitog nestanka), a ostvarenje revolucije obećavalo je slobodu, *dakle* kulturu, a to je ostvarena integracija sama. Znam: Stanko Lasić istražuje gdje je počela pogreška. U početku samom, u *htijenju* sinteze umjetnosti i revolucije? U tom slučaju trebalo bi objasniti kako su nastala vrijedna umjetnička i književna djela te sinteze, prije Revolucije i poslije nje; a ona bez sumnje postoje, u svijetu i u nas. Ili pak pogrešku treba tražiti *u izboru*, u *načinu sinteze?* U tom slučaju greška i krivnja nalaze se na strani koja je sintezu determinirala;[10] i tu je rješenje ovog našeg kobnog povijesnog problema: totalitet je bez sumnje onaj koji evoluira, pozitivno i negativno; ali odluke se donose u središtima vlasti i moći, bez obzira jesu li ta središta već etatistička ili su još uvijek samo revolucionarna. Izbor se u nas i u SSSR-u odlučuje u tijeku vremena, već u 4. desetljeću, on nastaje pred našim očima, i to je jednostavna istina koja je upravo naša povijest (KPJ i

[9] *»Međutim, bez obzira na oblik i modus totalne transcendencije, ona uvijek znači potpuno predavanje čovjeka svom idealu: taj je san apsolutan. San koji je ludilo: ludilo koje je »situacija« čovjeka. Ako se oslobodi tog »ludila«, on će se naći u slobodi: tj. u izboru. Na svojoj početnoj točki.«* (S. Lasić, sp. d., str. 17)

[10] »Pobjeda »Danas«-a bila je pobjeda *one vizije* revolucije (i umjetnosti) *koja* je *već* doživjela poraz u centru revolucije: u CK SKP (b)-u . . . S paradoksom, dakle, ulazimo u drugu etapu. U prvoj je etapi pobijedila linija koja je bila vjerna *ishodištu i biti* i umjetnosti i revolucije: permanentnom mijenjanju strukture, ostvarivanju čovjeka već za vrijeme tog mijenjanja.« (S. Lasić, sp. dj., str. 52, 53)

SKJ) potvrdila i provela i kojom se na simpoziju moglo razriješiti mnoge nelagode i proturječja.

To jest, moglo se barem uputiti na njih, na ona još preostala koja nisu mala, ali je zato trebalo priznati da je »druga strana« intuirala ovaj naš »revizionizam« kao što ga je, nekoliko godina kasnije doduše, intuirala i tacite provodila KPJ. Istina je kad S. Lasić piše: »Historija je pokazala da je ovaj izbor bio spas revolucije i naroda Jugoslavije«, ali problem je u ovome: kako dokazati da bi drugi, svakako revolucionaran izbor, *unutar fundamentalne strukture* sukoba (tj. sinteze umjetnosti i revolucije) bio njihova propast, kad je upravo 1948. pokazala suprotno? Je li se tu zaista radilo o ugrožavanju političke discipline i, čak, discipline u borbi, ili samo o pitanjima književnosti, umjetnosti i filozofije; koja su pitanja doduše implicirala stanovit drugačiji odnos pojedinca i cjeline, drugi tip revolucije?[11]

No isto nas pitanje u stopu progoni i u drugoj strukturi, čisto političkoj: je li taj tip (»revizionistički«, to jest demokratskiji i humaniji) *nužno slabiji i neefikasniji ili jači?* Kad je tip revolucije u NOB-u ionako najčešće bio upravo takav u pitanju nosilaca, saveznika i metode? A zatim, pitanje koje bi već i svojom kronološkom očitošću moglo pomoći da se približimo rješenju: ako se pitanje borbene discipline uoči rata moglo učiniti tako presudnim u razdoblju »Pečata«, *a što je sa mnogo ranijim razdobljem u kojem je izlazio »Danas«?*

Sudeći po svemu, ispitivanje nas vodi rehabilitaciji. Ako smo ovu odobravali i priželjkivali u Sovjetskom Savezu i Čehoslovačkoj, zašto bi trebalo odgađati je u nas, i to na ovom području umjetnosti i filozofije, koje svakako nije izričito političko i determinantno? To je ono što je trebalo možda već na simpoziju još temeljitije učiniti.

Na simpoziju je trebalo naprosto *sagledati razvoj totaliteta* revolucije i socijalističke misli od predratnog vremena i dalje od 1941. do 1948. i do danas — i nikakvo verbalno degradiranje ni književnih ni teoretskih snaga nije bilo potrebno.[12] Što može naškoditi ugledu Revolucije koja je izvela 1941. i 1945. i 1948. i sve ono što ju je vratilo »ishodištu koja je izvela i biti«? Što može za nju značiti prihvatiti da su M. Krleža, Z. Richtman, Podhorski, M. Ristić i mnogi drugi imali pravo već 1932, da su već tada sagledali dogmatiku ideologije? To može značiti veoma mnogo, *ali u pozitivnom smislu:* da su u Jugoslaviji kulturni radnici na ljevici *(dakle komunisti u Jugoslaviji)* već tada, još prije moskovskog »kongresa pobjednika« (1939),[13] i prije rascjepa unutar francuskog nadrealizma, naslutili fatalni smjer kojim su se kretala ova socijalistička proturječja, i to ne samo u nekim znanstvenim i ideološkim oblastima nego i u primjeni metode i upotrebe sredstava. A što sredstva znače za određenje cilja — to tek danas teoretski sagledavamo, premda smo to isto u neposrednoj empiriji temeljito sagledali već 1948, one godine, dakle, kad su se oba »revizionizma« našla.[14] Do tog nalaženja nije došlo slučajno, kretanje je na objema stranama polarizacije bilo nošeno istom težnjom prema slobodi, premda su zacijelo polazišta i konkretne motivacije bile drugačije. Politička avangarda (izmijenjena naravno u relativno dugom povijesnom slijedu) koja je unatoč drugačijoj ocjeni rata i direktiva Kominterne prišla psihološkoj i vojnoj mobilizaciji, ista je ona koja je 1948. izdržala politički, a 1951/52. i veoma konkretni pritisak; a uz to je u najtežim uvjetima počela konkretizirati novu viziju socijalizma. Mi danas već odmjeravamo koliko je sve to bilo dovoljno za efikasnu obnovu i za moralno opravdanje odgovornosti koje su dobrovoljno i samovoljno preuzete, ali od velikog bi značenja bilo spoznati da su u samom etosu naše minule Revolucije ležale društvene i psihološke mogućnosti koje su uvjetovale i samoupravljanje i demokratizaciju života, decentralizaciju moći i reformiranu privredu u kojoj su sačuvani interesi pojedinca i zajednice; a iznad svega i prije svega upravo ono načelo slobode misli i stvaranja koje je bilo povod i bojno polje sukoba.

Jedno mi nikad nije bilo jasno: kod svih onih energija koje su na polju književnosti i kulture utrošene od 1948. do 1952, kako to da tom prilikom nije niti sagledana nužnost rehabilitacije »linije« koju su »Almanah savremenih problema«, »Danas«, »Ars 1937« i »Pečat« oblikovali u širokom registru, a koja u naše kulturno-političko podneblje još nije integrirana. Diskusije i referati na ovom simpoziju bili su improvizirani pokušaj da se problem razriješi. Još uvijek pokušavamo vjerovati da stvorene vrijednosti ostaju u povijesti, ali u ovom vremenskom toku, koji je kao neka simbioza apatije i neuroze, čini se da bi jasna svijest o tim vrijednostima dobro došla ovom kulturnom podneblju, pa i političkom. Nisu to više pitanja koja mogu povrijediti i obezvrijediti neke temeljne pozicije. *Što znači izmiriti se s prošlošću? To uvijek znači izmiriti se s istinom.* Nije naodmet ni činjenica što bi ta istina i to izmirenje pridonijeli i stanovitoj koherenciji kulturne misli, koja nam, čini se, na ovom teritoriju sada ponovno treba.[15]

---

[11] Stanko Lasić je u tome kategoričan i jasan: »*Protivnicima u ovom sukobu bilo je jasno da se radi o revoluciji i onda kad su govorili o najapstraktnijim problemima umjetnosti. Jer govoreći o umjetnosti, oni automatski govore o revoluciji: sinteza od koje polaze implicira takvo postavljanje.*« (Sp. dj., str. 28)

[12] Zanimljivo je da su tom degradiranju (upravo da bi izbjegli logične konzekvencije) na simpoziju prišle obje strane. Stanko Lasić to provodi u okviru svoje opće ocjene o niskoj razini čak i ove diskusije (što je posve netočno) i naše književnosti (što je još manje točno). (Sp. dj., str. 13.) V. Bakarić to čini sužavajući našu sadašnju teoriju do nepotrebne skromnosti — a obje strane dolaze time u nemogućnost da objasne: otkud onda toliki uspjesi? Otkud borba i revolucija? Naravno, V. Bakarić insistira upravo na razini i vrijednosti »društvenih istraživanja«, *ali cjelina iskustva teško da se u toj mjeri može podvajati.* Ne samo što je ovaj naš predratni »rascjep na ljevici« bio na evropskoj razini, nego je i po »kvantitetu« i po kasnijim posljedicama bio svjetskog značaja. *Nisu li se rascijepljene strane ponovno srele upravo 1948*, u toj konvergentnoj točki koja po svom značenju sigurno nadilazi značenje dotadašnjih divergencija, ali je u njima imala svoju moralnu i intelektualnu anticipaciju i jezgru.

[13] S. Lasić, sp. dj., str. 55.

[14] Znam da drug V. Bakarić nije upravo na to mislio kad je rekao: »*Mi smo se u jednom momentu razišli u ocjeni događaja, a kad je taj momenat prošao, mi smo se našli.*« (*V. Bakarić,* Spremali smo se da budemo partija naših nacija i tražili svoj put, »Vjesnik«, 10. I 1970, str. 4), ali vjerujem da se ta misao bez veće pogreške može proširiti na cjelinu rascjepa. Trebalo bi ispitati što tu treba još razotkriti, koje drugačije stavove i na kojim linijama? Jer ako su »Politička iskustva« Vase Bogdanova bila zaista u jednom trenutku politička opozicija, upravo njegovo odvajanje od M. Krleže, M. Ristića i dr. u tom trenutku govori da sukob nije bio u svojoj jezgri zasnovan na nekoj konkretnoj političkoj ili strateškoj divergenciji. Sam V. Bakarić to izričito ističe govoreći da je Vaso Bogdanov u tom času tvrdio da su u nas osnovni nosilac revolucije seljaci i dodaje: »*u čemu ga nitko drugi iz »Pečata« nije slijedio*« (na ist. mj. str. 4), a time je pitanje već napol riješeno. Zapravo, rješenje je tu već do kraja zacrtano, preostaje tek da historičari književnosti istraže konkretne formulacije i domete, a posebno bi bilo zanimljivo potražiti u »Pečatu« ne samo impliciranu kritiku staljinizma i moskovskih procesa, nego i izravni ili barem aluzivni osvrt. Bio bi to još jedan znak samo-svijesti naše lijeve misli.

[15] Zacijelo, mnoge riječi tu još nisu dorečene, ali da barem nekog značajnijeg nesporazuma ne bude, treba još naglasiti: bitna misao težnje koju ovdje pokušavam označiti intendira *u prvom redu* prema značenju slobode i njenom osvajanju; njen je smisao bio uključen u borbi i u »reviziji« KPJ u predratno, ratno i poratno doba; a bio je uključen i u tezama druge strane već od početka tridesetih godina. Drugo je pitanje (teorijsko, i prepušteno shvaćanju pojedinaca i grupa) umjetničkih težnji i programa, pa i metoda u tumačenju fenomena kulture i umjetnosti; upravo da bi se u najvećoj čistoći ispoljile te težnje i ta tumačenja, bilo je potrebno osigurati slobodu, a svaki od nas mogao je i može zastupati svoje stanovište i vojevati za nj. U tome leže i korijeni nesporazuma nekih diskusija poslije 1948, a ni danas nije u našoj kulturnoj svijesti posve jasna razlika između ličnosti i institucije, nezavisnog kritičara i agit-propa, te da je jedno zastupati programe i stavove nadrealizma, realizma ili ekspresionizma, a drugo su pokušaji i nastojanja države ili bilo koje političke snage da tim programima i težnjama zavlada, i da ih u svom smislu »instrumentalizira«. Pa čak kad se obje težnje dobrovoljno susretnu i nađu, dvije su to namjere i (upravo u vezi sa pojmom slobode) dva moralna kriterija. A poslije osvajanja vlasti razlika među njima postaje još daleko dublja.

Što se sve izmijenilo, a što je ostalo isto od onog predratnog desetljeća — bila bi to tema jednog posebnog (hipotetičnog zasada) simpozija koji bi sine ira svoj predmet istražio do kraja. Zle nam namjere zaista više nisu potrebne, a za srdžbe kao da nemamo snage: *one nam trebaju za nove probleme koji se svakim danom javljaju.* Pa ipak, četvrto je desetljeće još prisutno, i mi ga nekako smatramo svojim ishodištem, a kako su nova iskustva pokolebala mnoge misli od nekada, nama je u ovom trenutku potrebna nova i drugačija koherencija. Nisam siguran da vrijeme koje bježi nije brže od naše dobre volje, a čini mi se da bi ovo izmirenje projicirano unatrag razriješilo i neka kriva proturječja (ona koja su zaostala, ona koja su privid divergencija koje više ne postoje) i uklonilo barem jedan povod dijaspore. Bio bi to u prvom redu znak dobre volje.

ZABORAVLJENO POGLAVLJE IZ HRVATSKE KNJIŽEVNE PROŠLOSTI: PISCI TALIJANSKOG JEZIČNOG IZRAZA U DALMACIJI I NIKOLA TOMMASEO*

Mate Zorić

I

»Gluho« doba pred hrvatski narodni preporod

1. Javni i kulturni život Dalmacije u prvoj polovici 19. stoljeća sav je u znaku Metternichova apsolutizma. Olovni pokrov činovničkog aparata i doušničke mreže pritisnuo je malobrojne intelektualce školovane na talijanskim sveučilištima, rijetke trgovce i osiromašeno plemstvo, dok je viši kler bio u službi monarhije, a zaostalo seljaštvo odgajano u odanosti dalekom i gotovo bajoslovnom prijestolju. Gospodarsko rasulo što ga doniješe napoleonski ratovi kao da je umrtvilo svaku želju za napretkom; pretvaranje zagorskih seljaka u prave posjednike zemlje (ukidanjem Grimanijevih zakona za francuske vlasti) donijelo im je ekonomsko ropstvo gradskim lihvarima; zbog pomanjkanja banaka, industrije i trgovačkih udruženja privreda i život Dalmacije zavisni su od zaostale i pasivne poljoprivrede. Još u tim godinama nisu rijetke strašne gladi pa se prizori gomila seljaka, koji silaze u grad u potrazi za hranom, duboko doimlju najboljih rodoljuba. Godine 1847. Tommaseo će sav prihod od prodaje knjige *Intorno a cose dalmatiche e triestine* namijeniti gladnima šibenskog kotara. A nije to bila literarna gesta pomodnog filantropa, već pokušaj da se pomogne tisućama naših ljudi koji nisu imali mogućnosti da priskrbe hranu svojim obiteljima. No i u takvim inicijativama domaći sinovi nailazili su na otpor vlasti koje su ljubomorno čuvale svoja »prava«.

Osobito je bio oštar apsolutistički nadzor u političkim i kulturnim pitanjima. Već u vrijeme prve austrijske okupacije strani režim krivo je gledao na pristaše sjedinjenja s Hrvatskom, a pogotovu nakon godine 1814. U redovnim mjesečnim izvještajima što ih policija šalje Zemaljskoj vladi ističe se odanost naroda i, naročito, vjernost činovništva, pa tobožnje općenito zadovoljstvo s odvojenom upravom iako je bilo i protivnih glasova. Upravo Metternichova birokracija, stup apsolutističkog režima, nosilac je nepovjerenja i sumnje u dalmatinskom životu: sastavljeno od Nijemaca, Talijana iz austrijskih pokrajina Apeninskog polu-

* O hrvatskim književnicima što su u prošlosti, no ponajviše potkraj 18. stoljeća i u prvoj polovici 19, pisali pretežno ili isključivo na talijanskom jeziku, a da se pri tom nisu smatrali Talijanima ni u etničkom, ni u političkom, pa ni u kulturnom smislu, objavio je nedavno zanimljiv prikaz Andre Jutronić u *Kolu* (br. 6/1969, str. 599—600). Kako je i Mate Zorić prije desetak godina posvetio opširniji rad upravo romantičkim piscima u Dalmaciji koji pisahu na talijanskom jeziku (sada se ta studija tiska u Akademijinu *Radu*), to objavljujemo ovom prilikom nekoliko odlomaka iz njegove studije, uz ljubazno dopuštenje urednika *Rada* akademika Josipa Torbarine, jer držimo da Zorićev smireni, znalački, znanstveno svestrani pristup temi omogućuje manje upućenim čitaocima da se bolje obavijeste o autentičnim ali presahlim izvorima historijski prevladanog dalmatinskog autonomaštva, ideje kojega su neki unitaristi htjeli povampiriti i ubaciti u igru radi ostvarenja svojih mračnih ciljeva (op. ur.).

otoka i domorodaca, često osiromašenih plemića, činovništvo je odreda podaničkih osjećaja. I većinom spremno da denuncira i progoni raspršene i zaplašene slobodne zidare, ušutkane liberale, rijetke karbonare talijanskoga i hrvatskog podrijetla, prve sljedbenike ilirizma, Srbe otporne prema pokušajima unijaćenja i sve koji s nostalgijom misle na tradicionalne veze s Hrvatskom, pa i s drugim južnoslavenskim pokrajinama. Pratio se svaki korak naprednije orijentiranih pojedinaca, o svakoj njihovoj riječi vodilo se računa. No i među malobrojnim i slabim dalmatinskim građanstvom bilo je neke tihe političke oporbe stranoj vlasti koja je ukinula stara komunalna prava i povlastice, a i utjecaja panslavističkih i zapadnoevropskih revolucionarnih kretanja.

2. Posljedice apsolutističkog pritiska osjećaju se, dakako, u skromnoj kulturnoj djelatnosti hrvatske primorske pokrajine. Dugo vremena nema u Dalmaciji nikakvih novina, pokušaji tiskare Demarchija godine 1820. i 1827. izjalovili su se, a pojavit će se zatim službena *Gazzetta di Zara* (1832—1850). Nadziru se i progone rijetki knjižari zbog »nemoralnih« izdanja, a u tu kategoriju ubrajaju se i Casti i Mazzini i Lamennais i, dobrim dijelom, Tommaseo i Pellico; privatne knjižnice podvrgnute su nemilosrdnim čišćenjima, osobito nakon smrti vlasnika. Posebno je oštra cenzura domaćih tiskanih stvari. Obavljaju je često svećenici — državni činovnici, a temelji se na detaljno razrađenim propisima. Tu ne može proći ni nekrolog biskupu Miošiću iz pera splitskog načelnika Dudana, Gundulićeva *Sunčanica* u originalnom obliku zbog riječi »sloboda«, a pogotovu se prave smetnje Tommaseovoj knjižici posvećenoj pokojnom prijatelju Marinoviću (*O duhu i umu Ante Marinovića — Dell'animo e dell'ingegno di Antonio Marinovich*, 1840), a *Iskrice* su mu zabranjene, iako im je mletačka cenzura dopustila da se tiskaju. Svaki glas sumnje i negodovanja, svaka glasnije izrečena želja za napretkom nemilosrdno se guši a hrabriji pojedinci ulaze u spisak sumnjivih osoba. Ti se popisi redovito obnavljaju svake godine. Tko je jednom bio unesen u taj imenik ostajao je obično u njemu do kraja života. Nema gotovo dalmatinskoga grada u kojem policija ne bi našla bar nekoliko neprijateljski raspoloženih osoba, no nadzirali su se pretežno obrazovaniji i bogatiji građani, jer se siromašni puk tada držao općenito daleko od politike.

Književna je proizvodnja desetljećima u znaku prigodna stihotvorstva, pa dok je u 18. stoljeću postojao carski pjesnik *(poeta cesareo)* na austrijskom dvoru u Beču, sada ga ima i Zadar (u osobi Nikole Jakšića, Josipa Ferrari-Cupillija i dr.), a i manja dalmatinska mjesta. Viđeniji građani kupuju prigodnice ako ih ne mogu pisati sami, i objavljuju ih pod svojim imenom. S druge strane, ozbiljna književnost i mnoga djela značajnih stranih pisaca na udaru su cenzure što svoje spiskove stalno obnavlja i dopunjuje, a najbolji talijanski, francuski i njemački listovi zabranjeni su. Čitanju hrvatskih i srpskih novina, koje se pojavljuju tridesetih godina, prave se naročite teškoće. Čak i Vukov *Rječnik* i narodne pjesme zadarska cenzura zadržava mjesecima i nerado ih isporučuje pretplatnicima, osobito kad su na spisku političkih sumnjivaca. Molba Tommaseova prijatelja Špire Popovića koji je godine 1839. namjeravao osnovati Ilirsku čitaonicu u Šibeniku bila je odbijena. Istu sudbinu doživio je Kuzmanićev i njegov pokušaj da pokrenu nov časopis, »Maslinu«; zamisao Franje Carrare da u Splitu osnuje dvojezični, hrvatsko-talijanski časopis »Dalmaciju«, nije se ostvarila.

Međutim, lijep je procvat pokazalo kazalište, iako je podjednako bilo pod strogom policijskom paskom. U svim gradovima adaptirane su posebne prostorije za putujuće družine iz Italije koje prikazuju opere, drame i komične igrokaze. Gradsko stanovništvo uglavnom ih razumije i oduševljeno prima, pa posredstvom te »demokratske« umjetnosti, što može okupiti i veći broj slušalaca, neke tekovine suvremenog stvaranja dolaze i do širokih gradskih slojeva. Talijanske družine djeluju dakako negativno u nacionalnom smislu, no zaslužne su stoga što donose nova shvaćanja, romantičku senzibilnost i kult srca, približavajući i tako ovu hrvatsku pokrajinu suvremenoj zapadnoevropskoj kulturi i njezinim stremljenjima.

Dvostruka je funkcija škola koje pod austrijskom upravom prelaze odreda u državne ruke, što ima dobrih i loših posljedica. Austrija je zavladala područjem u kojem je talijanskom jeziku pripadalo posebno mjesto: to je sredstvo saobraćanja među višim društvenim slojevima, jezik uprave, škole, trgovine i, dijelom, crkve, bez obzira na etničku pripadnost pojedinaca. Nove vlasti prihvaćaju to stanje iz praktičnih i političkih razloga; gospodarski Dalmacija sve više zavisi od Trsta, a povezujući je s Lombardijom i Venecijom, pojednostavnjuje se i administracija; računalo se možda i na to da talijanski ili talijanizirani živalj neće tražiti jedinstva s Ugarskom i Hrvatskom. Iako njemački Beč drži sve niti državne uprave, sa simpatijama se gleda na podanike iz bogatih i naprednih talijanskih pokrajina carstva ukoliko su odani habsburškom prijestolju, a ni svi Talijani nisu bili karbonari. U kozmopolitskom Trstu, u ratnoj i trgovačkoj mornarici još za dugo talijanskom je jeziku dana zadaća da stapa različite narodnosne skupine. Austrija ne samo što je priznala raniji povlašteni položaj tog jezika na Jadranu, već ga je još i pojačala, jer u tom razdoblju književni jezik posredstvom pojačanog prometa, škola i činovništva potiskuje mletačko narječje. U dalmatinskim osnovnim školama i hrvatski se uči tek u prva dva razreda da bi pomoću elemenata naše pismenosti djeca mogla lakše naučiti talijanski jezik. Općenito, obrazovanje je povlastica građanstva i djece vrlo imućnih roditelja (usp. G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, knjiga II, *passim*). U gimnazijama i sjemeništima predaje se i piše na talijanskom jeziku, čitaju se latinski i talijanski klasici. Na tom se jeziku pišu i prvi metrički pokušaji, dok podvornici pjevaju narodne pjesme koje finim ušima stranih profesora sliče na zavijanje planinskih vukova.

Dalmacija je tada još uvijek na razmeđi svjetova, pa dok joj s jedne strane dolaze obrtnici, glumci, profesori i činovnici, iz turske Bosne stižu joj bjegunci, pošasti i vijesti o krvavim ustancima raje i feudalaca. Uz to, gradsko stanovništvo i dalje živi u prvom redu od iskorišćavanja seljaštva i gradske sirotinje (posjednici, lihvari, trgovci, advokati), sjećajući se s grozom pučkog ustanka i anarhije iz godine 1797. Ne smije nas zato čuditi ona mješavina samozadovoljstva i kulturne superiornosti, no istodobno i osjećaja vlastite bijede i nemoći u suvremenih dalmatinskih intelektualaca. U njihovu stavu i mentalitetu odražavali su se složeni utjecaji strane kulture, zaostale privrede, stoljetne političke nesamostalnosti i društvena jaza koji je dijelio kapu od klobuka, bogata od siromašna, građanina od seljaka.

II

Dalmatinstvo, slavenstvo, hrvatstvo i neki književnici iz Dalmacije

1. Karakterističan je u tadašnjih dalmatinskih intelektualaca zanos za talijansku kulturu i ljubomorno isticanje dalmatinske posebnosti, a istodobno i njihova slavenstva, čak i u onih koji podrijetlom to zaista

nisu bili. Tako na primjer Ferdinand Pellegrini, Franjo Carrara i drugi govore o »našem« slavenskom pjesništvu i jeziku, a šibenski povjesnik i suradnik »Gazzette di Zara«, Ante Fenzi spominje, »stare Hrvate« kao »naše pradjedove«, iako je inače bio pobornik talijanske kulture i užih veza s Apeninskim poluotokom.

Teritorijalno proširenje Dalmacije u posljednjim turskim ratovima stvorilo je, prvi put nakon više stoljeća, šire gospodarske uvjete samostalnom životu te hrvatske zemlje. Odjednom, dalmatinski gradovi nisu više bili izolirane gradske općine što su živjele pretežno od trgovine i zanatstva. Bogata polja u unutrašnjosti i dugotrajan mir, no i velika zaostalost seljaštva, dotada gotovo nomadskog (Morlaci), stvorili su nove brige i nade u obrazovanom i »privredno djelatnom« sloju. Trebalo je osigurati zavičaj od periodičnih gladi, dati mu privrednu samostalnost i dostojnije mjesto među sretnijim evropskim zemljama. Otuda onaj široki interes za suvremene gospodarske teorije i, u duhu fiziokratizma, za poljoprivredu. Tu, a ne u površnu pomodarstvu, pravi je uzrok pojavi novih akademija posvećenih prirodnim naukama i gospodarstvu, tu je smisao onih rasprava o uzgoju duda, merino ovaca, maslina i vinove loze. U drugoj polovici 18. stoljeća pojavljuju se ti prozni radovi što se bave pretežno mogućnostima unapređenja poljodjelstva, no pomalo i etnografijom i narodnom glazbom, a kojima je zajedničko šire obzorje autora: oni obuhvaćaju svu tadašnju Dalmaciju, i onu primorsku i onu planinsku, ističući pri tom sve više dalmatinsku »narodnost« *(nazione)*, kojoj pripadaju svi stanovnici Dalmacije bez obzira na materinski jezik (ili onaj naučen u školi), vjeroispovijest i društvene razrede. Nekih stotinu godina ranije povjesnik Lucić dijelio je našu primorsku pokrajinu uglavnom na Dalmaciju i Hrvatsku, što je bilo donekle opravdano tadašnjim stanjem i političkom tradicijom iz doba hrvatske narodne države. Očito je da u drugoj polovici 18. stoljeća feudalne i komunalne koncepcije pomalo uzmiču pred naprednijim građanskim shvaćanjima koja su dakako odraz ideja zapadnoevropskog prosvjetiteljstva, no kojima je korijen u suvremenoj dalmatinskoj stvarnosti.

2. U kraćem polemičkom spisu *Rasprava u pismima o dalmatinskoj Republici (Saggio epistolare sopra la repubblica della Dalmazia,* Mleci, 1777) trogirski plemić hrvatskog podrijetla Radoš Ante Michieli-Vitturi (1752—1852) ističe autohtonost dalmatinskog življa kojemu pretke nalazi u starim Ilirima (Dalmatima). Konte Radoš transponira suvremene političke težnje, republikanski obojene, u najdalju prošlost zavičaja i zato »otkriva« neke pojedinosti »... o drevnoj republici Dalmaciji, kako bi dokazao slavu koju je Narodnost stekla u vremenu kada je sama sobom upravljala i živjela podvrgnuta jedino vlastitim zakonima« (*o. c.*, str. 1). Veličajući upravu tu drevnu ilirsku Republiku, njezinu vojničku i političku veličinu, s neprikrivenim neprijateljstvom govori o strancima (Rimljanima), njihovim tendencioznim povijesnim izvorima i o monarhijskom uređenju Ilira. No Radoša, koji je s toliko simpatije i topline govorio o velikoj prošlosti »demokratske« i »naše« Dalmacije, ne zanimaju, prirodno, pitanja naroda i jezika u smislu koji će istaknuti predromantičko i romantičko doba. Iako pokušava povijesnom projekcijom učvrstiti političku ideju dalmatinske »narodnosti«, on još uvijek polazi od geografskih i nekih »filozofskih« uvjeta dalmatinstva. Najoštrije osuđujući monarhijsko uređenje uopće, ne zaboravlja pohvaliti »blagu« i »očinsku« upravu Mletačke republike, što nije sasvim u skladu s oduševljenjem za nekadašnju nezavisnost ilirskih Dalmatinaca i s njegovom

sviješću o kontinuitetu »dalmatinstva«. U Radoševu svesku susrećemo nove termine: *Dalmati autonomi, Dalmazia autonoma* (pri tom je mislio na potpunu političku neodvisnost Ilira koju su oni branili s velikom upornošću i vrlinom pred nasrtajima rimskih osvajača), a značajan je u njega i prosvjetiteljski zanos za opći napredak, koji je dodirnuo i njegov zavičaj, i zanimanje za moderne pisce i mislioce (Montesquieua, Genovesija i druge).

Ni kada je riječ o djelu Ivana Kreljanovića Albinonija (1777—1838) ne možemo govoriti o preteči talijanskog *Risorgimenta* u Dalmaciji, kako je to mislio Giuseppe Praga (usp. *Storia della Dalmazia*, str. 217). U Kreljanovićevoj knjizi *Prilozi povijesti Dalmacije (Memorie per la storia della Dalmazia,* knj. I—II, Zadar, 1809) naći će se također teze o autonomiji, narodnosti i republikanskom uređenju Dalmacije. No on, na temelju tiskanih i rukopisnih izvora, a dijelom u svjetlu republikanskih i autonomističkih shvaćanja sličnih Radoševim, promatra sva razdoblja dalmatinske prošlosti kojoj vidi sretan završetak u napoleonskoj eri. I on je na strani Ilira, osobito Liburna (jer je Zadranin), a protiv rimskih osvajača i despotizma uopće; po njemu, svi su strani zavojevači podjednako bili štetni dalmatinskoj »narodnosti«, a tu ubraja, uz ostale, i bizantske careve i Mađare i Mlečane i Hrvate. A ipak, Kreljanović se smatra Slavenom koji suvremene Dalmatince drži autohtonim elementom, a njihov »ilirski«, slavenskim jezikom najstarijim na svijetu, odnosno modernim likom drevnog azijskog jezika sveukupnog čovječanstva. Takva shvaćanja o jeziku on opravdava suvremenim lingvističkim autoritetima, a znamo da se slične misli nalaze u djelima Franje Marije Appendinija, Dankovszkog, Fallmerayera i Tommasea. Po Kreljanoviću taj izravan izdanak nekadašnjega matičnog jezika svih evropskih kulturnih naroda (njemački i latinski samo su njegova narječja) najrasprostranjeniji je uopće:

> Ovaj je jezik najrašireniji što se zna u svijetu. Govoreći njim samim putuje se Češkom, Moravskom, Hrvatskom, Koruškom, Kranjskom, Slavonijom, Bosnom, Srbijom, Albanijom, Dalmacijom, Ugarskom, Poljskom i Rusijom; jednom riječju od Jadrana sve do Baltika, i od Crnoga mora do Sjevernog oceana na prostranstvu što obuhvaća 26 geografskih stupnjeva po dužini i 35 po širini.
>
> (*O. c.*, I, str. 84)

Njegovi su Liburni zbog političkih i privrednih razloga prihvatili dijelom latinski jezik, no nisu zaboravili ni slavenskoga (tj. hrvatskog). Bili su uljuđen narod koji je čuvao svoj jezik i običaje, a Rimljani ih zvahu barbarima iz osvete i mržnje:

> ... i stoga u unutrašnjosti Ilirije... rimski jezik nikada nije dovoljno prevladao, niti je potisnuo upotrebu drevnog narodnoga govora. Nije je potisnuo niti u primorskim gradovima, zbog gore navedena razloga, pa se tako dokazuje da je preživio u našoj pokrajini, što mi je upravo bila namjera da pokažem.
>
> (*O. c.*, I, str. 108)

Eto dakle objašnjenja dalmatinske etničke i jezične problematike! Iako je Kreljanovićev stav partikularistički i autonomistički, dijelom i u zadarskoj municipalnoj tradiciji, ne može mu se osporiti slavenska svijest i želja da slavenstvu Dalmacije dade mjesto koje će mu u pravoj mjeri osvojiti tek narodni preporod. No istodobno Kreljanović postavlja i neke idejne temelje kasnijem autonomizmu. U Tommaseovim shvaća-

njima iz šezdesetih godina neće biti nekih povijesnih i lingvističkih fikcija koje je Zadranin preuzeo iz starijih izvora, no u biti se neće mnogo razlikovati od toga prvog slavenskog autonomizma i ideje o dalmatinskoj »narodnosti«. Tu nema ni govora o nekom prikrivenome protalijanskom stavu (kao što je u novije vrijeme bilo pripisivano Tommaseu) — Kreljanovićeva povijest manifest je frankofilske, republikanske misli i jasno razgraničenje prema apeninskim pokrajinama Napoleonova carstva. Možda nije slučaj da je ta knjiga ugledala svjetlo iste godine kada su »Ilirske pokrajine« dobile posebnu upravu.

Kreljanovićev pokušaj povijesti Dalmacije, uza sve slabosti njegove povijesne metode, odražava modernija shvaćanja, a njegovo rodoljublje nije više samo geografsko-političko, jer vodi računa o novome značajnom elementu narodne svijesti, o jeziku većine stanovništva. To je bio i odraz skromnih početaka nove znanosti, lingvistike, koja je imala sljedbenika i na našim obalama, no i stavova Jean Jacquesa Rousseaua koji je shvaćao rodoljublje na potpuniji i suvremeniji način, naime u jedinstvu predaje, običaja i jezika, gledajući ne samo na razloge uma i probitka, već i na osjećaje, pa i na individualnu svijest koja se stapa sa željama zajednice. Zanimljiv je i Kreljanovićev odnos prema Hrvatskoj i Hrvatima, jer će to biti središnje pitanje u kasnijem autonomizmu: po njemu, Hrvati su zauzeli veći dio Dalmacije i dali joj svoje ime; no ostala je gradska i otočna Dalmacija, s demokratskim (komunalnim) uređenjem; opisujući borbe Hrvata sa stanovnicima bizantske Dalmacije, pisac je potpuno na strani »naših«, slavenskih Dalmatinaca. Kao i Lucić, on je osuđivao napadaje hrvatskih ili neretljanskih gusara, pa je u tumačenju tih sukoba naklonjeniji Mlečanima na koje se inače obara zbog egoističnog ekspanzionizma prema našim obalama. O Dalmaciji govori kao o evropskoj naciji koja je počela propadati u doba velikih geografskih otkrića, zaostajući u utakmici sa sretnijim suparnicama:

Onda je Dalmacija neprimjetno opadajući nestala iz reda uljuđenih naroda; odvajajući se od krupnih interesa velikih sila ostala je po strani od najznatnijih promjena i od napretka ljudskoga duha. Nakon što je više od tri stoljeća imala udjela na pozornici najsjajnijih zbivanja Italije i Njemačke, pala je u mrak tišine i zaborava kao da ju je zemlja progutala ili kao da su je prekrile vode Jadranskog mora.

(*O. c.*, knj. II, str. 231)

3. Korak je naprijed nova *Povijest Dalmacije* (*Storia della Dalmazia*, Zadar, 1834) iz pera bivšega Napoleonova oficira Ivana Katalinića (1779—1847). Njegovo je shvaćanje narodnosti bliže romantičkom historicizmu: nacije i carstva nastaju iz promjena što pogađaju sve narode svijeta — korisno je, prema tome, upoznati domovinu s pomoću povijesti, vidjeti je u nastanku i razvoju, napretku i propadanju; Dalmacija nije imala ni brojčane ni političke veličine, dio je slavenskih zemalja; pa ipak i on promatra tu hrvatsku zemlju kao nešto zasebno i odvojeno. Drukčiji je, međutim, njegov odnos prema Hrvatima: stare Ilire razbili su Rimljani, pa se oni povukoše iza Karpata, a za seobe naroda vratili su se kao pleme Hrvata i obnovili slavenski jezik u Dalmaciji, jezik koji je i za njega *lingua-madre*, osobito lijep i raširen po svijetu. Značajno je i to da Katalinić naziva srednjovjekovno hrvatsko kraljevstvo »narodno vladanje hrvatsko-dalmatinsko« (*governo nazionale croato-dalmato*, *o. c.*, pogl. XLVI—LXI). Za njega, kao i za Marka Kažotića, pisca prvih povijesnih romana u Dalmaciji, hrvatski je jezik narodni, a talijanski su uvele strane vlasti:

Još i dandanas u ovoj istoj pokrajini mnogi se odijevaju i govore po talijanski, a mnogi na narodnu, jer je Dalmacija dugo vremena bila podvrgnuta jednome talijanskom vladanju i jer je velikim dijelom prihvatila talijanske običaje i govor.

(*O. c.*, sv. I, str. 108)

Nikola Tommaseo nije pisao zavičajne historije, možda i zato jer je držao da njegova domovina nema cjelovite vlastite povijesti:

Poplave silne, s dugim mukanjem smutnjenim vodama, pale su kroz mnogo stolietjah na te, Dalmacio moja. Različite su vlade u tebe došle, nijedna nije temelj u tvoj zemlji ukorienila. Poviest pravu nemaš; sve je razdèrto, kao gdie poplava prodje, kupe i dubine razdriju svuda planinu. Mèrvice imaš poviesti, mèrvice dobra, cielo tielo nemaš, nemaš zidanja izvèršenog. Što si do sad bila, neznaš, a znati nemariš. Samo kao u snu čini ti se, da si nešto bila; čuješ iz dalečine nieke glase, i vidiš sienu bliedu staroga veličanstva. Ali oni isti glasi, koji kroz maglu tèrču, i smiešaju se, više pameti tvojoj smetaju neg je probude. Ono što prošasto vrieme slovi, rieči su tihe, ali bez sladkosti; kratke, ali bez krieposti.

(*Iskrice*, Zagreb, 1848, str. 57)

Prema njegovim romantičkim shvaćanjima, upravo takva tužna prošlost i patnje rodnoga kraja zalog su ljepše budućnosti u kojoj će Dalmacija, kada ujedini svoje unutarnje suprotnosti u višu kulturnu sintezu, možda biti predvodnicom probuđenoga južnog slavenstva. Tommaseova predviđanja južnoslavenske kulturne i političke zajednice nisu, međutim, značila napuštanje ideje o dalmatinskoj narodnosti, slavenskoj, no ipak posebnoga glasa u zboru južnoslavenskih i uopće slavenskih naroda i pokrajina:

Dalmacia mala može biti da će u povjesti svjeta sjajni trag ostaviti, nego li Russia prostrana...

Mali i veliki sdružimo se svi za sverhu jednu, za slavu Božju, i za saveršenstvo svega roda čovječkoga. Ima u šumi različitih stabalah, koja stadu pašu daju, pticama gnjezdo, čobanu priatnu ladovinu i mili žubor: daju siromahu derva za zimu, građaninu postelju i terpezu, putniku kola i brod: ona s' neba plodne vode privlače, da tiho razvesele zemlju. Iz različnih gusalah i sviralah izlazi jedno skladanje, kao da ih jedna ruka proizvodi, ili jedan ih duh oživljava. Uda nek su različna, jedno samo serce, a jedna pamet.

Slavenski je narod kao prostrano polje pružajuće se po berdama i dolinam, navodnjeno velikim vodama, koje ga ne djele, već sjedinjuju; na kome se svaka radnja nahodi i sva voća rastu koja je Bog zemlji dao. Nek jedan težak drugog pomaže i radnjom i orudjama, i sjemenom; primjerom najviše. Kao god što bogata narječja mogu drugima uzaimiti rječi označeće tugje stvari i nove; tako oni koj su naprednii izmedju nas, slavenska bratjo, mogu drugima dobra njihova uzajmiti, i uzajmljujući, same sebe obogatiti. Deržimo stare običaje; one više običaje deržimo, koj će nas bratji našoj ljubezlive, a ne strahovite činiti. Oh sunce, oh poglede božji, koj' s' visine vidiš i žalosti i ufanja naša; koj obasjavaš suze i posmjeh Slavjanah nesretnih, oružje i verige naše; koj zrake tvoje puštaš na snjegove gažene nogama bratje naše, i na cvjetje znojem njihovim hranjeno, oh da ti možeš s' neba razgledati sav veliki ovaj narod, u slobodi, u miru, i u radosti; nijedno serce nesložno, nijedno čelo smutjeno, nijednu desnicu bez djelanja, nijedna usta bez pjesme.

(*Iskrica XXXVI;* prema rukopisu što se čuva u firentinskoj Nacionalnoj biblioteci)

U Tommaseovoj romantičkoj i poetskoj viziji slavodalmatski je politički i kulturni kompleks dosegnuo kulminacionu točku, a rasplet

toga stanja rezultirao je, u novim prilikama i nakon teških borba i nacionalnog sazrijevanja, konačnom pobjedom hrvatske narodne ideje.

4. U shvaćanjima navedenih autora prisutne su glavne teze i nijanse slavo-dalmatskoga »narodnog« osjećaja i političke misli. Od prosvjetiteljskog rodoljublja, preko uvjeta zajedničkog jezika do dubljega shvaćanja povijesti u razvoju proturječnosti, pomalo je sazrijevao prvobitni, apstraktni rodoljubni osjećaj — *la patria è un tutto di cui siam parte* (Metastasio) — prema romantičkoj nacionalnoj svijesti. Ti autori pišu u različitim razdobljima i prilikama, no hrvatskog su podrijetla i pretežno talijanske i francuske kulture. Svi ističu upravo dalmatinsko rodoljublje i ni na koji način ne pokušavaju podvrći svoju pokrajinu nekoj talijanskoj političko-povijesnoj tradiciji, iako su prva dvojica mogla to činiti iz oportuniteta. Radoša ne zanima jezično jedinstvo suvremene i drevne domovine; Kreljanović uporno ističe jezični i etnički kontinuitet i stalo mu je osobito do romanskih gradova i Zadra; pučanin Katalinić ističe slavenstvo i hrvatstvo dalmatinske narodnosti, a poučen Napoleonovom veličinom i padom, dopušta i nasilne prekide etničkog kontinuiteta u domovini; pjesnik Tommaseo pokušava riješiti svoju podvojenost između talijanskoga i slavenskoga osjećaja u razdoblju zrele romantičke misli koja je tražila jasna opredjeljenja i ekskluzivan jezični izbor, uzdizanjem dalmatinske problematike na višu humanističku razinu, na plan povijesne etike i mističnih slutnji o drukčijoj budućnosti.

Katalinićeva i Kreljanovićeva shvaćanja, naravno bez frankofilstva i republikanstva ovoga posljednjega, prevladavaju u austrijskoj Dalmaciji pred narodni preporod. Osjećaj narodnosti u četrdesetim godinama dobiva romantičnu boju i dosta raširenim zanimanjem za narodni život i običaje. Dalmatoslavenska ideja postala je tada konkretnija i, u nekom smislu, bliža domaćoj stvarnosti, odvajajući se pomalo i od režimske prisile. Romantičari su u slavenskom puku vidjeli gotovo nekoga »dobrog divljaka« i, pod utjecajem Rousseaua, Nodiera, Tommasea i drugih, prirodnije i moralnije biće nego što su to bili venecijanizirani građani. Ta naklonost mogla je biti i autohtona a kasnije u vezi s ilirskim pokretom, no predstavljala je ujedno posljednji napor potalijančenoga građanstva da književnim djelovanjem (onda drukčije nije bilo moguće) stopi partikularističko dalmatinsko rodoljublje i nikada sasvim ugašenu hrvatskoslavensku svijest u jedinstveni narodni osjećaj koji bi pomirio duboke suprotnosti dalmatinske stvarnosti. Građani, trgovci i posjednici imali su također računa da ističu upravo takvo rodoljublje, dalmatinsko, koje je i strani režim dopuštao i poticao. Mislilo se na domaće tržište, ali i na ekspanziju prema unutrašnjosti, prvenstveno Bosni i Hercegovini, a istodobno na zaštitu municipalnih prava i privilegija i talijanskog obrazovanja koje je bilo jedan od temelja i vanjskih znakova društvene superiornosti obrazovanog sloja *(la classe colta)*.

Iako je pojava dalmatinsko-slavenskog autonomizma došla do punog izražaja tek u sukobu s modernom hrvatskom nacionalnom i političkom sviješću u šezdesetim godinama prošloga stoljeća, pružajući okrilje i otvorenijim simpatijama za novu, ujedinjenu Italiju, lokalno rodoljublje mnogo je starijeg datuma i prouzrokovano nizom objektivnih činjenica, od kojih je osobito značajan, uz stranu dominaciju, nov, ali ograničen razvoj građanstva, uz to pod snažnim utjecajem strane kulture velikoga prestiža. Neizravno, autonomizam je olakšao daljnji prodor talijanskog jezika, a kasnije ga je grčevito branio. No rodoljublju ondašnjih Dalmatinaca, bitno drukčijem od suvremene nacionalne svijesti, nije smetao

strani jezični izraz. Nisu se odricali hrvatskog jezika (makar i na riječima), no malo su činili da ga unaprijede ili su se malo njime služili, a talijansku kulturu držali su velikom koristi jer su tako s lakoćom mogli pratiti znanstveni i duhovni razvoj naprednijega evropskog Zapada, stječući neke prividne prednosti pred sestrinskim pokrajinama južnoslavenske braće *(provincie sorelle)*.

III

Pisci od prosvjećenja do romantizma

1. Književni i znanstveni rad u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća razvija se najvećim dijelom pod stranim utjecajem i u sferi talijanskoga jezičnog izraza. Za prvih tridesetak godina austrijske vladavine, domaće tiskare objavile su preko pet stotina talijanskih publikacija nasuprot svega šezdeset sedam na hrvatskom jeziku. Još je porazniji omjer prema vrijednosti izdanja. Naše su knjige i brošure uglavnom nabožnog karaktera, uz poneku prigodnicu i Martecchinijeva izdanja dubrovačkih klasika, tiskana lokalnim pravopisom (usp. G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, knj. II, str. 325).

Toliki nesrazmjer nije nipošto odraz etničkih odnosa: iako je postotak uglavnom doseljenih Talijana bio nešto veći negoli u prethodnim i kasnijim razdobljima, njihov broj, čak i u obrazovanom sloju nije bio tako velik da bi se time mogao objasniti slab književni rad na narodnom jeziku. U stvari, talijanskom jeziku i književnom radu posvetiše se mnogi obrazovani Dalmatinci bez obzira na podrijetlo, a najčešće i bez obzira na dosta izrazite slavenske ili »ilirske« osjećaje. Svi oni »slovinski« ili hrvatski govor drže prvobitnim jezikom Narodnosti, a talijanski jezikom kulture. Nikola Tommaseo uči dapače jezik puka ili, bolje reći, obnavlja ono što je morao znati već u djetinjstvu i dječaštvu, pišući o tom jeziku mnogo zanosnih rečenica i oštro osuđujući sve koji ga zanemaruju ili ne govore. Rijetki su glasovi protiv »ilirskog« jezika, a i kada se čuju, dolaze iz redova privremeno doseljenih stranaca ili su izraz klasne oholosti. No već poznati uvjeti društvenog života, uz tradicionalni utjecaj talijanske kulture na hrvatskim obalama i privlačnost, u nekim slučajevima, talijanske napredne književnosti i političke misli, omogućili su neobičnu situaciju u kojoj su se naši ljudi, svjesni vlastite etničke i povijesne posebnosti, ipak služili jezikom koji nije bio njihov, pridružujući se, na neki način, duhovnom stvaranju veće susjedne nacije. U tome Dalmatinci nisu bili osamljeni, jer je sličnih situacija bilo više, na evropskim prostorima naseljenim slavenskim i neslavenskim življem.

U hrvatskoj jadranskoj pokrajini mogla je stoga nastati znatnija pokrajinska književnost na talijanskom jeziku, koja ima preteča i u ranijim razdobljima, ali u većem obimu i značenju počinje tek od epohe prosvjetiteljstva i traje, kao dominantan oblik književnog izražavanja do pedesetih ili šezdesetih godina kada književnost na hrvatskom jeziku sve više prevladava, a izbor jezika u pismenu izražavanju postaje najjasniji znak nacionalnog i političkog opredjeljenja.

2. U tom gotovo stoljetnom književnom radu nije lako izvršiti oštra razgraničenja u smislu rigorozne periodizacije, jer pomanjkanje šire publike, pokrajinska skučenost i nedostatak pravog kulturnog središta nisu dopustili oblikovanje određenih struja, skupina s izrazito definiranim

književnim ukusom ili jasno angažiranih djela. Može se ipak govoriti o prihvaćanju različitih književnih pravaca i tipova senzibiliteta koji su uglavnom iz Italije ili preko Apeninskog poluotoka, koji je posrednik između Dalmacije i Francuske, Engleske i Njemačke, zapljuskivali naše primorske čitaoce. Bilo je pojedinaca koji su doživljavali svijet i domovinu kroz naočale racionalističkih prosvjetiteljskih shvaćanja; neki, zbog utjecaja predromantičke osjećajnosti voljeli su noćne vizije i olujni, maglovit gorski krajolik, a drugi su slijedili klasicistička pravila i uživali u evokaciji vedroga mitskog svijeta drevne starine, također u skladu s novim shvaćanjem humanosti; bilo je, kasnije, i oduševljenih pobornika povijesnog romana i čiste i jednostavne narodne Muze.

Mogu se također, iako samo približno i uvjetno, odrediti neke vremenske granice književnim pravcima u Dalmaciji koji su se pojavljivali u znatnijem vremenskom zakašnjenju u odnosu na slične pojave u suvremenoj Italiji, no ipak su bili uvjetovani i promjenama u društvenoj osnovi i kulturi. »Morlakizam« Julija Bajamontija, alfijerijevska tragedija Kreljanovića, zanos za prirodu i prirodne vrline mladog Jakšića, »bardska« poezija Nikole Ivellija, dakle predromantičarski književni motivi i vrste, javljaju se, posredstvom spomenutih i drugih pisaca iz Dalmacije, u posljednjem desetljeću osamnaestog stoljeća ili nešto ranije, a odraz su, kako literarne mode, tako i revolucionarnih simpatija i građanskih koncepcija nekih naših pisaca koji nisu bili gluhi na odjeke velikih povijesnih zbivanja u susjednim zemljama. Duga je bila prevlast neoklasicizma, od osvitka prošloga stoljeća pa do polovice tridesetih godina, a kadšto i dalje, što je bilo uvjetovano zaostalom sredinom u kojoj romantički istupi nisu imali temelja. A budući da su mitologija i sklonost racionalizmu ubrzo izgubili svoj jakobinski sadržaj, neoklasičnom prigodnom stihotvorstvu pogodovali su strana vlast i škole, i to kako francuske tako i austrijske: rimski je orao simbol Napoleonovih legija, a mudri i pravedni rimski carevi zazivali su se u prigodnicama Franji I, zaštitniku mira i reda. U odnosu prema Italiji još je bio duži vijek osijanske mode. Održavao ju je Nikola Jakšić, osobito svojim bardskim shvaćanjem narodne pjesme, koju je prevodio na talijanski. Pojava Manzonijevih *Zaručnika* bila je novi datum i u pokrajinskoj književnosti na talijanskom jeziku. I stariji i mlađi čitali su veliki roman, ali Manzoni nije utjecao na sve podjednako: Antuna Marinovića učvrstio je u romantičkoj konverziji a Kažotića je potaknuo na pisanje prvoga povijesnog romana, *Miljenka i Dobrile (Milienco e Dobrilla,* Zadar, 1833). Podlistak zadarskih službenih novina koje su izlazile dvaput tjedno (»Gazzetta di Zara«), do pojave časopisa »La Dalmazia« (1845—1847) jedina »kulturna rubrika« na talijanskom jeziku, širio je poznavanje suvremene talijanske književnosti, naročito talijanskoga i evropskog romantizma. Urednik Kažotić pristajao je deklarativno uz umjereni, katolički romantizam Manzonijev i Cantùov, iako je u vlastitu književnom radu slijedio i »mračnog«, bajronovskog Guerrazzija. Romantizam tridesetih godina prisutan je i u izvornim i subjektivno pisanim humorističkim i esejističkim prilozima iz Kažotićeva pera u podlistku »Gazzette di Zara«, feljtonu što se pomalo približio tipu književno-zabavnih periodičkih publikacija u Milanu, jednom od glavnih središta romantičke kulture i rasadištu stranih utjecaja u Italiji.

Romantička moda toga desetljeća, iako veoma značajna za razvitak ukusa u Dalmaciji, nije imala šireg odjeka, a čini se da je bilo i otpora Kažotićevoj orijentaciji u vođenju podlistka. Temeljnije je bilo romantičko strujanje što je nastalo dijelom pod Tommaseovim utjecajem u

desetljeću pred 1848. godinu, jer nije bilo samo beletristički usmjereno već je imalo i dublje, nacionalno-političke korijene. Tek tada romantička shvaćanja prodiru u širem obimu, a cilj im je ne samo da afirmiraju poetsko u čovjeku, njegovo srce i osjećajnost, već i moralnu istinu, društvenu korisnost i nacionalno buđenje uspavanih narodnih slojeva. Dakle sasvim u duhu krilatice »il bello e il vero« no prilagođene dalmatinskoj stvarnosti i dijelom pod utjecajem ilirskog pokreta koji se počinje osjećati i u književnom životu Zadra. Nakon godine 1848/49. romantičke tendencije još se osjećaju u radu na talijanskom jeziku, zanos za narodnu pjesmu i dalje je živ, no oduševljenje za slavenski puk pomalo će ustuknuti pred širim implikacijama hrvatskog političkog i nacionalnog buđenja (iznimka je, uz neke druge, Lujo Fichert, koji će i dalje pozivati na bratstvo), pa će se na svršetku stoljeća predstavnik potalijančenog zadarskog građanstva Giuseppe Sabalich rugati zanosu i »optimizmu« jednog Carrare ili Kažotića, a Tommaseove slavenske i autonomističke stavove (što nisu bili privremena taktika, kako su to dokazala i novija proučavanja u Italiji) — iredentistički polemičari u 20. stoljeću nastojat će prešutjeti ili krivo interpretirati.

Uz vremensko zaostajanje u odnosu na Italiju i evropski Zapad uopće, kao posebnu crtu književnoga rada na talijanskom jeziku treba spomenuti specifičnu prevagu stihova nad prozom, a i posebnu dalmatinsku tematiku. Razmjer takvih osobitosti zavisan je dakako o promjenama ukusa: dalmatinski krajolik, na primjer, u lokalnoj prosvjetiteljskoj književnosti nema domaćeg kolorita, pretežno je konvencionalan i apstraktan, dok je u predromantičara odviše maglovit i taman, a u klasicista gotovo nestaje, no javljaju se tada narodna imena ili mitologija vezana uz Dalmaciju ili aluzije na narodne običaje i igre (u kraćim prigodnim poemama Splićana Stjepana Ivačića i Leonarda Dudana). Tek u romantičnim sastavima naći ćemo konkretniji krajolik, povijesne motive i pokušaj da se shvati vrijednost narodne pjesme, makar i u talijanskim prijevodima. No odjeka suvremenoga života ima mnogo više: od opisa pošasti, buna (Nikola Ivellio) ili pučkoga života, osobito u »romantičnoj« Morlakiji (Kažotićev treći roman *Crvenkapa — Il berretto rosso,* Mleci, 1843), do čestih satiričkih reagiranja na sitna zbivanja iz društvene kronike malih gradskih sredina (Lujo Tommaseo, mnogobrojne anonimne satire). Spomenimo također da je u mnogih takvih pisaca talijanski izraz dosta tvrd, makar koliko su nastojali da ovladaju tim jezičnim instrumentom (na primjer u Marka Antuna i Ane Vidović), da ima i dijalekatskih elemenata, uz dosta česte stilske pretjeranosti, karakteristične za epigone (u prozi Marka Kažotića i Franje Carrare, npr.). Pa ipak, ne bi trebalo zaboraviti da je Ivan Dominik Stratico uspješno književno djelovao i u Italiji, da su prijevodi naših narodnih pjesama iz pera Ferdinanda Pellegrinija bili hvaljeni i od Talijana, jer se po stilskom ruhu nisu razlikovali od prosječne i pomodne talijanske poezije u četrdesetim godinama da je Stjepan Ivačić u svojim malobrojnim talijanskim pjesmotvorima postigao zamjernu eleganciju, dok je Tommaseo, osim impozantnoga književnog opusa, dao talijanskoj leksikografiji priloge neprolazne vrijednosti, te da su, u drugoj polovici 19. stoljeća, Trogiranin Ante Lubin i Splićanin Adolfo Mussafia zadužili talijansku dantistiku odnosno nauku o jeziku originalnim prilozima.

3. Među talijanskim kulturnim središtima što osobito utječu na književni rad u Dalmaciji i na razvitak moderne osjećajnosti važna uloga i dalje pripada starom sveučilišnom centru u Padovi. Pri kraju 18. stoljeća tu djeluje Melchiorre Cesarotti, prevodilac Ossianovih pjesama

odnosno Macphersonove mistifikacije, kritičar i ideolog predromantizma koji je imao nekoliko prijatelja i dopisnika u Dalmaciji. Svi dalmatinski intelektualci tog vremena, s rijetkim iznimkama (Kažotić i Carrara visoko obrazovanje dobivaju u Beču), studirali su u Padovi. U četrdesetim godinama i pedesetim to je bilo središte tzv. »scuola padovana« kojoj su pripadali Prati, Fusinato, Dall'Ongaro, Aleardi i drugi tada značajni talijanski pjesnici. Njihovo stvaranje odrazilo se u skromnom djelu nekolicine dalmatinskih pisaca i pjesnika (Šibenčanina Pellegrinija, Makaranina Augustina Antuna Grubišića i dr.). Manje je bio značajan Trst, u kojem nije bilo vrednijega književnog rada, osim u razdoblju kada su Dall'Ongaro i Valussi izdavali poznatu *Favillu* (1836—1846). Milano je već u epohi romantizma, u skladu sa svojom gospodarskom moći, bio značajno književno, knjižarsko i žurnalističko središte: tamo je izlazio niz književnih i pomodnih časopisa s književnim prilozima koji su se dosta čitali i u Dalmaciji. Mnogo se putovalo u Mletke, gdje je izlazila »Gazzetta di Venezia« s podlistkom književnog značenja, a kasnije Carrarov časopis »Il Gondoliere« i druge publikacije, iz kojih su dosta toga prenijeli dalmatinski urednici (Brambilla, Kažotić, Brozović, Franceschi, Battaglini) u podlistak zadarske »Gazzette« i u književni list »La Dalmazia«. U Mlecima je Tommaseo objavljivao svoje knjige u desetljeću (1838—1848) nakon prvoga progonstva, upravo kada je njegov utjecaj u Dalmaciji bio najplodniji. Tu je primao mnogobrojne putnike iz naših zemalja i odatle se dopisivao s gotovo svim viđenijim Dalmatincima onoga vremena. I djelovanje romantičkoga i umjerenoreformatorskog kruga bilo je poznato u Dalmaciji prvenstveno posredstvom Tommaseovim.

Po društvenoj pripadnosti Dalmatinci koji pišu na talijanskom jeziku najprije su bili pretežno plemići i zemljoposjednici (J. Bajamonti, N. Ivellio, I. Kreljanović-Albinoni, R. A. Michieli-Vitturi i dr.) i, osobito po dolasku Austrije, plemići i činovnici (primjerice Vicko Drago, M. A. Vidović, L. Dudan, F. Pellegrini). Uz njih pomalo raste broj građanskih sinova, isto tako u državnoj službi, političkoj, prosvjetnoj ili crkvenoj (N. Jakšić, A. Marinović, J. Ferrari-Cupilli), a kasnije dalmatinski »treći« stalež postepeno prevladava, uz sinove puka u svećeničkoj i redovničkoj halji (S. Ivačić, A. A. Grubišić, Ivan Franceschi, F. Carrara, J. Zaninović), pojačan i građanskim doseljenicima iz talijanskih i drugih pokrajina carstva (Bernardin Bicego, Petar Bottura, Augustin Brambilla, Franjo Petter i dr.). Društveno podrijetlo i funkcije tih pisaca upućuju i na krug za koji pišu: to su gradske oaze na širokom hrvatskom području čakavskih otoka i obale i štokavske »Morlakije«, gdje lirska i epska narodna pjesma još živi i ima svoje enklave i u većim gradovima (Split, Šibenik). Dugo vremena, između formalno dotjerane književnosti na talijanskom jeziku s prestižem velike tradicije i, s druge strane, pjesnički snažnije i svježije narodne pjesme nema jačega dodira — uz značajne iznimke oko Fortisa i njegovih informatora i suradnika, Ivana Lovrića, N. Jakšića i nekih drugih poštovalaca narodne Muze. U početku četvrtog desetljeća Tommaseo je pokušao kolektivnim sabiračkim radom upoznati veći broj čitalaca s dalmatinskim usmenim stvaralaštvom, no njegovi *Canti del popolo dalmata (Pjesme puka dalmatinskoga)* nisu ugledali svjetlo. Zbog slaba poznavanja narodnog jezika mnogi intelektuaci teško su mogli čitati Vukove zbirke koje su i u Dalmaciji bile poznate, kao i zagrebačka »Danica«. Tek sredinom četrdesetih godina čitanje i prevođenje naših narodnih pjesama na talijanski jezik postaje pravom modom. Razumije se da je najbolja pjesnička produkcija tog razdoblja (ako izuzmemo Tommaseove radove, objavljene, uostalom, u Italiji, osim *Iskrica*) dolazila upravo sa sela ili, općenito, iz seljačkog puka, kao što svjedoče Fortisov uspjeh s »Hasanaginicom«, zbirke obitelji Alačević, vrijedni prilozi koje je Vuk našao u Dalmaciji, Tommaseova zbirka pjesama »puka dalmatinskog«. Pisana književnost, najvećim dijelom na talijanskom jeziku, ograničena na gradove i pojedince u manjim varošima, samo je jedan, iako ne beznačajan aspekt književne djelatnosti u Dalmaciji za romantičke epohe.

4. Književni rad na jeziku viših društvenih razreda, škole i državnih vlasti dovodio je i do drugih teškoća u dalmatinskom kulturnom prostoru onoga vremena. Lakoća saobraćanja s Italijom i poznavanje talijanskoga književnog jezika i mletačkog narječja koje se govorilo u dalmatinskim gradovima (pa čak i s nekim lokalnim varijantama), a osobito duboki jaz među društvenim slojevima i pomanjkanje perspektive u stoljetnoj stagnaciji pokrajine, nisu mogli ostati bez učinka na domaće intelektualce koji su često obraćali poglede na Italiju, na njezinu borbu za gospodarski i društveni napredak i nacionalnu slobodu i ujedinjenje. Stoga nas ne smije čuditi što su neki hrvatski sinovi, ne napuštajući sasvim ni slavenskih polaznih pozicija, u tim simpatijama otišli odveć daleko (npr. Augustin Antun Grubišić, kadšto i Tommaseo i dr.), udaljujući se i od zanimanja za rodni kraj, ili su se povezivali s talijanskim revolucionarnim pokretima ili su, u liberalnom i romantičnom zanosu, pretpostavljali Italiju svome siromašnom i zaostalom zavičaju. Tako je mladi Kosto Vojnović zapisao u autobiografiji, u Skradinu godine 1849, da je Italija bliža njegovu osjećaju negoli sve pokrajine Univerzuma, bliža i od vlastite domovine: ta majka njegova moralnoga i intelektualnog života zapalila je njegove osjećaje i zagrijala njegovu maštu Tassom, Ariostom, Danteom, Manzonijem, Montijem, Alfierijem, dok su mu Ciceron, Cezar, Boccaccio, Segneri, Gioberti, Manzoni, Perticari oblikovali i srce i um...

Pa iako su intelektualci bili odgojeni na talijanskoj književnosti toliko bogatoj umjetničkim i ljudskim vrednotama, njihov literarni rad nije mogao postići znatnijeg razmaha a ni vrednijih rezultata zbog niza nepovoljnih okolnosti, među kojima je bila osobito važna uska društvena funkcija književnog rada na talijanskom jeziku: mogli su objavljivati samo kada su bili imućni, na vlastiti trošak ili, rjeđe, putem pretplate; jedino su se prigodnice naručivale i, katkada, plaćale. Jedini pravi pjesnik iz toga kruga, Nikola Tommaseo, zarana je prešao u Italiju, jer u zavičaju nije imao uvjeta za samostalan književni rad, pogotovu u dvadesetim godinama 19. stoljeća. Stoga je oštar sud Lovre Montija, napisan godine 1859, u osvitku narodnog preporoda, najbliži istini: po njemu, ni u Dubrovniku ni u Dalmaciji ne postoji niti je postojala neka zasebna, prava književnost latinska ili talijanska, iako je bilo radova, i to dotjeranih, na ta dva jezika. Jer, prava književnost traži osim velikih talenata, i jedinstvo nakana i tradicije uz sređeni razvitak ideja i vlastitih oblika... (*Annuario dalmatico*, Split, 1861, str. 4—5).

Pokrajinska književnost na talijanskom jeziku nije se, dakle, uspjela uobličiti u živi, umjetnički organizam s autentičnim i originalnim profilom i vlastitim povijesnim razvojem. Uza sve to, djelatnost tih većinom zaboravljenih pisaca nije bez svake književno-povijesne vrijednosti, i to ne samo zato jer na specifičan način svjedoči o jednom gluhom doba hrvatske prošlosti, no i zato jer joj je među glavnim značajkama slavenski i dalmatinski, narodni i zavičajni osjećaj. Zbog toga, ta književna

djelatnost ne može se svrstati nigdje drugdje već u hrvatsku književnu i kulturnu povijest u širem smislu, iako može zanimati i književne povjesnike u Italiji, bilo zbog važnoga jezičnog faktora, bilo zbog misaonih i stilskih aspekata što vezuju te pisce s duhovnim kretanjima u susjednoj zemlji, ili, konačno, kao svjedočanstvo o penetraciji talijanske kulture preko granica Apeninskog poluotoka.

IV

Romantizam Nikole Tommasea i njegovo dalmatinsko nadahnuće

1. Nakon što je desetljećima Tommaseo bio veličan kao zaslužan sudionik *Risorgimenta,* dogmatski vjernik i strog moralni sudac svoje generacije ili, na užem irendentističkom planu, kao borac za talijanstvo Dalmacije, talijanska kritika 20. stoljeća tražila je u njegovu djelu prvenstveno poeziju (Croce). Između dva rata i kasnije, kritičari su u njemu otkrili originalnog romantika s dekadentskim sklonostima, koji je u odnosu na talijanski i slavenski svijet ostao permanentno podvojen. No i najopsežnijem i najpreciznijem zahvatu u Tommaseov život i političku djelatnost (Raffaele Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo,* Firenca, 1945) nedostaje temeljitije poznavanje dalmatinskog svijeta u prvoj polovici 19. stoljeća. A bez toga je teško shvatiti kontradiktorne i naoko odveć osobne ili čak utopijske Tommaseove stavove u odnosu na Dalmaciju i Slavene uopće. No nije moguće ni sveobuhvatno interpretirati mnoge njegove veće i manje radove u kojima je rodni kraj jedno od temeljnih nadahnuća. S druge strane u dalmatinskom *Ottocentu* romantičke orijentacije Tommaseo je središnja osobnost, protagonist koji prima i daje u spletu duhovnih i povijesnih silnica specifičnih za naš primorski svijet tog vremena.

U kratku pregledu Tommaseovih najvažnijih »dalmatinskih« književnih i drugih radova posebno mjesto pripada zanimljivoj knjižici neobične kompozicije koju je posvetio uspomeni jednoga od svojih najboljih prijatelja, Šibenčanina Antuna Marinovića. Naslov, *O duhu i umu Ante Marinovića,* ne upućuje na sve ono što ta knjižica sadrži. To su autorove uspomene, misli, njegova i Marinovićeva pisma, kratka pjesnička proza na hrvatskoj štokavskoj ikavštini »Uspomeni majke svoje«, nadahnuti odlomci o rodnom kraju — no sve je to satkano u osebujnu strukturu kojom prevladava lirski i didaktično-moralističan ton iskrene inspiracije. Dva jezgra povezuju inače raznorodne odlomke: autorova osobnost, ljudska i pjesnička, i sjetna slika domovine kojoj osobito od godine 1839. posvećuje značajan dio svoje djelatnosti. Dopušteno je ustvrditi da je u tom svesku sve čista romantika, iako u duhu talijanske i tommaseovske varijante toga evropskoga književnog pravca: egocentrizam pisca, njegove intimne ispovijedi, kult slobodna i proćućena prijateljstva kao naknada za društvenu izolaciju pjesnika, etička i religiozna shvaćanja. Osobito doživljaj zavičaja književno je i romantički obojen. Pjesnik, njegov najbolji sin, nada se u ljepšu budućnost, jer »ilirski« jezik posjeduje snažnu jednostavnost i skladno bogatstvo, a narod je iskrene i otvorene duše. Tim pozitivnim značajkama, kojima je izvorište u pjesnikovu doživljaju svijeta i u romantičkim teorijama o jeziku, pridodat će kasnije i pečat stradanja što pročišćava, naime svijest o činjenici da njegova

zemlja nije imala vlastite povijesti, pa će svoju etičku i humanu veličinu iskazati tek u budućim vremenima:

> Dalmacio draga, tebi nije nikada bio život vlastit; jur od mnogo si vriemenah vučena za kolima drugih narodah. Rado bi ja umro, kad bi ti mogao ostaviti spomenku milovanja i ljubavi moje, kad bi se mogo ufati da ćeš biti pèrsten zlatnih verigah, koje valja da slobodno svežu sve kćeri slavenske matere naše.
>
> (*Iskrice,* Zagreb, 1848, str. 12)

Slična je nadahnuća i njegova oda Dalmaciji: »Trpi prezir i bijedu, i nadaj se, / o jadnice moja. Slabo te poznaju, / ali ponizno tvoje čelo ne ovjenčava / lopovsko bogatstvo gnusno, il' sramotna slava. / U mijeni doba bit ćeš veća, / no i zrela bit ćeš za velike boli.«

U duhovni svijet svojih suvremenika Tommaseo je unosio nove, romantičke vrednote: značenje svijesti pojedinca, njegova srca, osjećaja i patnji, pa predosjećanja, nade i proricanja pjesnika, a domovina mu nije bila samo geografski pojam, već i zajednica ljudi što u njoj žive. U dalmatinskom prostoru i društvu on otkriva posebne, originalne crte što sačinjavaju zbir pitoresknih suprotnosti: planine i more, talijanstvo i slavenstvo, kapu i klobuk, lažnu civilizaciju i zdravu jednostavnost:

> ... mornar ratnik iz Kotora, skromni iznajmljivač, lovac spužava, koralja, tunjeva; plemeniti razbojnik, gostoljubivi Morlak, divlji Crnogorac; nagizdani student, dubrovačka gospođa, pelješka zaručnica sa šeširom okićenim perjem, seoska djevojka s kovanim novcem obješenim o kapicu: majka u crnini što čuva za sina okrvavljenu košulju oca ubijena u rodnim planinama: muževni brci i mekoputna bradica, handžar sa srebrenim drškom i engleski džepni nožić, nečistoća seljakinje sa školja i francuski modni listovi, raša i brokat: mošt u mijehovima i šampanjac u bocama; rakija i rozolin hvaljen i patvoren u cijeloj Evropi; fino ulje i borove baklje: kolo koje se skače i urliče na selu uz vino, i pijani galop neke sasvim drugačije opijenosti: gusla i klavir, soneti prigodom vjenčanja i hitci iz pušaka od veselja; barbarska otmica i nježna pisma; bacanje kamenja i satire u stihovima; mazge i parobrod.
>
> (*O duhu i umu...,* str. 153—154)

No za razliku od lokalnih režimskih stihotvoraca, Tommaseo unosi u doživljaj Dalmacije i nov osjećaj sumnje i romantična pesimizma kojim pristupa suvremenoj stvarnosti pa, iako polazi od partikularističke dalmatinske »narodnosti« i stalno joj se obraća, ipak dvoji o povijesnoj realnosti Dalmacije: »Žive domovine nema tko se od tebe rodi«, aludirajući danteoskom slikom na protivurječnosti dalmatinskog života: »Poput ruke, što od živa tijela / napola odrezana, kao bolna smetnja / visi, tako se u tebe tuđ život, / nedovoljan, o Dalmacijo, i s bolom udahnjuje« (cit. oda *Dalmaciji*).

Tommaseo je vjerovao da će novi život domovini udahnuti pomoću preporoda njezinih sinova, kulturnom i društvenom valorizacijom puka i etičkom rehabilitacijom građanstva, pa su njegove težnje, barem u toj prvoj fazi, imale značajnih podudarnosti s hrvatskim narodnim preporodom. Njegova romantička, pjesnička »politika« proizašla je što iz mladenačke lektire, što iz stvarna poznavanja i uživljavanja u domaće prilike. Već oko godine 1825. pomišljao je na potpunu slavizaciju rodnoga kraja i neko idilično stanje društvenog mira:

> Odzvonila je prva ura noći, kad sam ja izašav iz grada, već ostavljao za sobom bijedne kućerke predgrađa. Noć što se razvedrila dopuštala mi je da jasno vidim na desnoj strani more u obruču hridina, a na lijevoj gole vrleti brda, posute rijetkim vinogradima, kojih listovi i vitice, oboreni po tlu, kao da su više žalostili gledaočevo oko nego što su ga oživljavali. Taj grozni pogled, i nijemi sat, i osamljenost puta, povratili su mislima moj mladenački duh.

. . . .

Mašta, koja se u meni grijala na vatri iz srca, stvorila me vladarem one siromašne zemlje: i prihvatiti vlast, vršiti je, i vidjeti sve obnovljeno oko mene, bio je to samo trenutak.

Svaki promet sa susjednim gradovima zabranjen, zatvoren uzak ulaz u luku stranom brodovlju; velik zid oko sedam brežuljaka što okružuju grad; tri huma pošumljena, za lov, i za potrebe u drvima; jedan pokriven maslinama, jedan lozom, jedan kućama; dolinice za pašu i za žetvu; obale morske za vrtove, za crkve, i za javne grobnice usred perivoja. Prognan talijanski jezik, prognan novac; prognani liječnici, i advokati. Svi jednako odjeveni, svi težaci, i ribari i vojnici: svi naučeni čitanju i pjesmi, a kućnim vještinama žene...

(*Pjesničke uspomene*, Bari, 1964, str. 170)

U pjesnikovu »snu« nije teško prepoznati siluetu rodnoga mu Šibenika kojem je želio sačuvati patrijarhalne običaje, nenatrunjenu čistoću hrvatskog jezika i moralnu nepokvarenost puka, kao u nekom prirodnom stanju po uzoru na Rousseaua i Bernardina de Saint-Pierrea. Mladenački utopistički snovi pripremili su pogodno tlo kasnijim shvaćanjima što su došla do izražaja u *Iskricama* i drugim djelima rodoljubno-moralističke inspiracije, a utjecaj romantičkih koncepcija o moralnoj čistoći narodnog života osjetit će se i u njegovim osudama prodora modernoga građanskog morala u južnoslavenske prostore.

2. Nakon povratka iz prvoga progonstva napisao je i objavio niz spisa koji se dijelom ili u cijelosti mogu ubrojiti i u pokrajinsku književnost Dalmacije. To su već spomenuta knjižica *O duhu i umu Ante Marinovića* (1840), zbirka različitih, pretežno kraćih proznih sastava *Iskrice* (Scintile, Mleci, 1841), *Ilirske narodne pjesme* (Canti illirici, Mleci, 1842), *Kritičke studije* (Studi critici, Mleci, 1843), *Iskrice*, koje je napisao godine 1840. no pojavile su se kasnije i to ponajprije kao zagrebačko, hrvatsko izdanje, 1844, *O stvarima dalmatinskim i tršćanskim* (Intorno a cose dalmatiche e triestine, Trst, 1847), *Italia, Grecia, Illiria, la Corsica, le Isole Ionie e la Dalmazia* (1850) i dr. Nisu još objavljena u cijelosti mnogobrojna njegova pisma upućena Dalmatincima, hrvatska (originalna) verzija nadahnutog eseja *O pjesmama puka srpskoga i dalmatinskoga* (Dei canti del popolo serbo e dalmata, obj. međutim više puta u prijevodu s talijanske verzije, prema izdanju iz 1845), dok je zanimljiv referat upućen ministrima Metternichu i Kolovratu, napisan godine 1844. i naslovljen *O sadašnjem vladanju Dalmacijom* (Del presente governo della Dalmazia) ugledao svjetlo tek u tridesetim godinama ovoga stoljeća. Svoje kraće i dulje spise nadahnute Dalmacijom ili posvećene rodnom kraju Tommaseo je više puta pokušavao sakupiti u poseban svezak, a najviše je na tom radio u godinama 1870. i 1871, kad je niz takvih spisa dao prikupiti ili prepisati za dvije omašne knjige kojima je bio namijenio naslove *O Dalmaciji* (Della Dalmazia) i *Politička raspra* (Questione politica); no ipak nisu nikada stigle pod tiskarsku prešu (usp. M. Zorić, »Tommaseova projektirana knjiga o Dalmaciji i *Iskrice*«, *Rad* JAZU, knj. 28). Međutim, »dalmatinskih« fragmenata ima i u njegovu značajnom romanu *Vjera i ljepota* (Fede e bellezza, Mleci, 1840), u pjesmama (Poesie, Firenca, 1872), u neobjavljenoj memoarskoj prozi *Jedan osjećaj* (Un affetto) i u objavljenim *Pjesničkim uspomenama* (Memorie poetiche, Mleci, 1838), dok je radnja zanimljive psihološko-moralističke pripovjetke *Dva poljupca. Prijevod s ilirskog* (Due baci. Traduzione dall' illirico, Milano, 1831) situirana u Šibenik. Može biti da i nema Tommaseova djela u kojem nije došla do izražaja gotovo opsesivna zaljubljenost u rodni

kraj, a potpun »katalog« njegovih dalmatinskih spisa ili fragmenata trebat će tek napraviti.

Ipak, u toj bogatoj spisateljskoj aktivnosti na temu Dalmacije, *Iskrice*, od kojih postoji i hrvatska i talijanska verzija (objavio sam je u konačnom obliku u *Studia Romanica Zagrabiensia*, br. 4, 1957), zauzimaju središnje mjesto. Nastale su u osobito povoljnom trenutku, nakon povratka iz progonstva u Francuskoj, kad je njihov autor s ljubavlju i nostalgijom ponovno »otkrivao« rodni kraj, zadirući s punim angažmanom u njegove nakupljene probleme i teškoće. No opijajući dodir s izgubljenim vremenom i prostorom djetinjstva i mladosti, naseljen likovima dragih pokojnika, nije se pretvorio u apoteozu smrti i propadanja: romantički pjesnik nalazio je u svojoj unutrašnjosti i u dodiru s ljudima iz zavičaja dovoljno snage za mistično-optimistične izlete u daleku budućnost, za melankolične vizije u kojima se prošlo, sadašnje i buduće vrijeme stapa u pjesnički doživljaj iznimne književne vrijednosti.

Iskrice su iskreni poetski doživljaj slavenskoga narodnog preporoda, a sadrže pjesnikov kulturno-narodnosni i društveno-politički program, uz sve bitne elemente Tommaseove moralne i pjesničke misli u sjetnoj ritmičnoj prozi uzvišena, ujednačena tona i dojmljive muzikalnosti, podsjećajući pomalo na Mickiewiczeve *Księgi Narodu Polskiego i Pielgrzymstwa Polskiego* (Pariz, 1832), s kojom ih vezuju sadržajne i stilske analogije (osobito tzv. biblijski stil, koji je volio i Lamennais). U *Iskricama* je Tommaseo otkrio svoju želju da se poistovjeti s pukom, da osjeti bratske tegobe i boli; veličao je puk, jezgru naroda, osuđujući otuđenost obrazovanih ljudi; razmišljao je o stoljećima što su za narode sati, o budućnosti Dalmacije, o bratstvu svih naroda, o prošlosti Slavena; upućivao je obrazovane Dalmatince i svećenike na slogu, jedinstvo, nacionalni rad, a završio zanosnim, vizionarskim riječima kojima predočava, za sada doduše samo kao svoju toplu želju, sretnu budućnost slavenskog naroda, koji će biti velik, u miru, u slobodi i u radosti.

Obogativši dalmatinski lokalni patriotizam kultom puka i njegova jezika, Tommaseo je demokratizirao i humanizirao doživljaj »narodnosti«, povezujući ga s naprednim romantičkim shvaćanjima u evropskoj književnosti. Ali rodoljubna književna djelatnost na narodnom jeziku koju je i Tommaseo preporučio i čak se u njoj i okušao (iako je grčevito branio u kasnijim godinama upotrebu talijanskog jezika), morala je s vremenom poništiti jedan od bitnih elemenata tadašnje dalmatinske osebujnosti — talijansku kulturu obrazovanih slojeva. Zbog toga je Tommaseov pokušaj s *Iskricama* ostao osamljen, iako je u razdoblju ilirizma njegovo djelce naišlo na oduševljen prijem u svim južnoslavenskim središtima, pa i u Beču, kao što je pisao Tommaseu mladi Mihajlo Nazor: »*Iskrice* bijahu u Beču dan poslije nego što sam Vam pisao — uspjeh — ushićenje — unatoč manama koje Vi nalazite! Priprema se prijevod na češki jezik i možda jedan na njemački. Za primjerke što su stigli iz Zagreba ne kažem da su rasprodani: nestali su kao čarolijom. Činilo se da Vam ovdašnja 'Vatrena mladost' želi očitovati osjećaj svoga plemenitog zanosa, ali se još nije odlučilo kako da se to napravi...«.

3. U skladu s orijentacijom talijanske književnosti *Risorgimenta* i slavenskih književnosti preporodnoga razdoblja, Nikola Tommaseo nije strogo lučio pjesničke vizije i stvarne nužnosti trenutka pa je, osobito u četrdesetim godinama, pokušavao riješiti i mnoga praktična pitanja i teškoće suvremenoga dalmatinskog života. Tako je godine 1844. napisao referat *O sadašnjem vladanju Dalmacijom* koji je 1850. pokušao tiskati

u Zadru, pa je napisao tada i nov predgovor u kojem ističe da je najvišim austrijskim vlastodršcima njegov spis bio predan ne u ime autora, već nekih Dalmatinaca koji su držali mogućim »neko poboljšanje sudbine njihove domovine, uz probitak Austrije«. A 14. svibnja iste godine Tommaseo je ovako opravdavao svoj postupak (koji se u krugovima njegovih talijanskih, liberalnih i protuaustrijski raspoloženih prijatelja, mogao činiti izdajom): »Potkraljev tajnik zamolio je nekoga dalmatinskog činovnika da ga svjetuje u vezi vladanja nesretnom pokrajinom, s kojom ne znaju što da rade. Ovu priliku, što je možda jedina koju ću imati u životu da koristim nesretnoj zemlji u kojoj sam se rodio (a kojoj dugujem okaljenost duha i svoj stil), ovu priliku propustiti ne smijem...«.

No za pjesnikova života taj »dokument prošlosti, sadašnjosti i budućnosti« (kako ga pisac označuje u spomenutom predgovoru) nije bio objavljen. Sadržavao je najrazličitije savjete austrijskoj vlasti za njenu korist i za napredak Dalmacije. Uz ostalo, i upozorenje o opasnosti koja se skriva u neprijateljstvu kolona prema stanovništvu dalmatinskih gradova. Te bi dvije »narodnosti« trebalo ujediniti. Idealistička je to misao, a nalazimo je i u *Iskricama:* šešir bi se trebao pokloniti težačkoj kapi, a puk sačuvati zdravu jednostavnost: društvene suprotnosti trebalo bi pomiriti. Kao i Julije Bajamonti i Ante Borelli prije njega, predlagao je da se ujedine rasuti zemljišni veleposjedi, kako bi se očuvali, i kako bi se razvila poljoprivreda do koje mu je bilo osobito stalo, možda i pod dojmom fiziokratizma 18. stoljeća. Nije zaboravio ni narodnog jezika, koji bi trebalo da izučavaju svi Dalmatinci, i siromasi i dobrostojeći, i uspoređuju ga s razvijenijim jezicima koji imaju stariju književnost, jer to zaista zaslužuje. Ali uz te i druge filoslavenske i liberalne akcente, osjeća se i duh stare Dalmacije, koja je vukla korijenje još iz mletačke vlasti, teško se snalazeći u centralističkom i birokratiziranom austrijskom sustavu. Nostalgija za bivšim stanjem i pokušaj da se staro prilagodi novim prilikama karakteristično je za romantičku Tommaseovu misao, prožetu i novim, demokratskim elementima. Upozorio je na niz slabosti austrijske uprave, iznio niz konkretnih slučajeva nesposobnosti i nerazumijevanja, i to otvoreno i smiono, pruživši više praktičnih savjeta ili bar takvih što su se našem piscu činili korisnim i mogućim. Međutim, to je u prvom redu ipak književan rad, iz kojega nećemo doznati mnogo nova o dalmatinskim prilikama toga vremena, rad nadahnut izrazitim romantičnim shvaćanjima, sjetom i toplinom zabrinuta rodoljuba, okrenuta malo i odveć prema idealiziranoj prošlosti i ograničena u svojim praktičnim prijedlozima utopističkim i rousseauovskim shvaćanjima o prednostima patrijarhalnoga i primitivnoga stanja (preporučio je reformu školstva koja bi oslabila i onako slabu mrežu austrijskih odgojnih ustanova u Dalmaciji, ali je točno zapažao pomanjkanje praktičnih znanja u tadašnje dalmatinske mladeži). Tommaseo je vjerojatno posljednji književnik u Dalmaciji koji je pokušao savjetovati strance, gospodare svog zavičaja i nije predvidio u svom spisu pojavu i razmah hrvatskoga narodnog preporoda koji je već snažno kucao na vrata tvrdih dalmatinskih gradova. Zanimljivo je ipak njegovo predviđanje da će Austrijsko carstvo do kraja stoljeća oduzeti Turskoj Bosnu i Hercegovinu, pa je preporučao vlastodršcima da to učine i da turskim provincijama zamijene gubitak Lombardije i Venecije... U stvari, on je priželjkivao šire okupljanje južnoslavenskih pokrajina pod jednim žezlom, jer nije predviđao skoro oslobođenje Dalmacije od austrijskih vlasti: bilo je to i u skladu s ambicijama tadašnje dalmatinske građanske klase.

Kasnom razdoblju Tommaseova književnoga i političkog rada pripada i pet svezaka napisanih protiv ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, a objavljenih godine 1861. Sav autonomistički program Tommaseov, a dijelom i program prve generacije autonomaša, nalazi se u četrnaest paragrafa maloga prvog sveska koji je uputio svojim užim sunarodnjacima (*Dalmatincima* — Ai Dalmati) i u kojem, iz taktičkih razloga, u želji naime da privuče što veći broj pristaša slavenske orijentacije, o predmetu raspravlja u prvom redu s »moralnog«, povijesnog i književnog gledišta, dok je oštrije, nepravedne političke sumnje tada iznosio pretežno u pismima i u privatnim razgovorima. Ta prva poslanica još nije potpuna slika njegova stava protiv ujedinjenja i jetka tona protiv slavenske braće iz uže Hrvatske, ali su ipak tu dosta iscrpno izneseni temeljni argumenti njegova autonomizma. Dalmatinsko ime, primjerice, starije je od hrvatskoga i posjeduje veliku i neprekinutu predaju; Hrvati su otjerali Avare, ali prvobitno stanovništvo nije bilo sasvim uništeno; godine 1797. Dalmacija se predala Austriji kao posebna krunovina. A Dalmacija uživa prvenstvo i u kulturnom pogledu; Dalmatinci nisu prezreli ni urođeni narodni govor, a pjesme srpskoga naroda mogu se nazvati i dalmatinskima jer se i u Srbiji i u Dalmaciji pjevaju iste; neke od tih pjesama nastale su upravo u brdovitoj unutrašnjosti ili na obalama, a najljepše su one što nemaju sroka i ne slijede talijansku metriku. Razlike između stanovništva Dalmacije i banske Hrvatske ne mogu se izbrisati odjednom jer su proizvod prirode, povijesti i navika: to bi bile fizičke osobitosti drukčije odijevanje, narječje snažno i čisto osobito u unutrašnjosti, pa običaji nastali pod talijanskim utjecajem za razliku od njemačkoga u Hrvatskoj; Tommaseo nikako ne bi htio da talijanski duh ustupi pred germanskim koji mu se izvan vlastitih granica čini smiješnim. Ali nakon što se suprotstavio uniji s Hrvatskom, Tommaseo izjavljuje »sa svom otvorenošću što je svojstvena njegovu narodu« (pri tom misli na dalmatinski slavenski puk) da ne vjeruje u mogućnost da se Dalmacija pripoji Italiji, jer je vrijeme mletačke republike prošlo, a uvijek je bilo teško upravljati ljudima koji govore drugačijim jezikom. Zbog razlike u civilizaciji Talijani bi prezirali Dalmatince ili bi držali osobitom vrlinom ako bi ih priznali sebi ravnima — iako je prosječan stanovnik njegove Dalmacije ravan takvu stanovniku Apeninskog poluotoka.

U antiunionističkoj brošuri Tommaseo interpretira *Iskrice* u smislu svoga kršćansko-liberalnoga i etičkog evolucionizma koji je bio protivan revolucionarnim promjenama i u kasnijim godinama sve konzervativniji, osobito nakon političkih i osobnih razočaranja u novoj Italiji. Stoga je upozoravao Dalmatince i političare iz uže Hrvatske protiv demokratskih parola koje bi aludirale na društvene promjene u Dalmaciji, jer se plašio pučkih buna kojih je u njegovu zavičaju bilo dosta i kojih se njegova klasa stalno pribojavala. A znajući dobro kakve duboke društvene razlike postoje u Dalmaciji (svijest o njima djelomično je nadahnula i *Iskrice*), shvaćao je da upravo s te strane postoji najveća opasnost njegovim idejama o konzerviranju stare Dalmacije, odnosno o njenoj polaganoj evoluciji kroz autonomiju.

Prema jednoj Tommaseovoj misli — koju je pjesnik osobito volio — Dalmacija se ubraja u posredničke zemlje što izmiruju i približuju različite civilizacije. Zbog toga Dalmatinci, koliko god voljeli Hrvate, ne bi smjeli otjerati sa svojih obala talijanski jezik i doseljenike, korisne zbog trgovačkih i pomorskih znanja. Doći će doduše vrijeme kada će slaven-

ski jezik postati službeni, ali to je Tommaseo predviđao tek za dvije generacije, a dotle je potrebno da žitelji Dalmacije razvijaju svoje političke tradicije, osobito municipalna prava gradova i općinske autonomije, prirođene Slavenima. Na kraju brošure, pozivao je Dalmatince da se naukom, slogom, radom, vrlinom pripreme za bolju budućnost, jer će se njima i njihovoj budućoj pomorskoj sili pridružiti trgovačkim, pa i drugim vezama, slavenski narodi koji su još podanici turske carevine, a po geografskom položaju i plemenskoj srodnosti bliži su njima negoli banskoj Hrvatskoj.

U biti istim mislima prožeti su i ostali njegovi polemički spisi iz 1861. godine, samo što su neki mnogo opširniji, a neki posvećeni posebnim pitanjima ili su u njima otvorenije iznesene sumnje u političku korisnost ujedinjenja. U svima prevladava polemička vještina i rječitost ogorčena branitelja pokrajinske posebnosti koji u sebi nije prevladao ni mit pokrajinskog imena niti uski pokrajinski egoizam.

4. Teško je govoriti o unutarnjim obilježjima Tommaseove osobnosti i djela u vezi s njegovim hrvatskim podrijetlom. On sam nalazio je »dalmatinske« crte u karakteru sv. Jeronima, a bile su to upravo osobitosti Tommaseova temperamenta i mentaliteta. Često je i rado isticao kako je upravo u zavičaju »prekalio« svoju ljudsku prirodu, pa prema tome i način pisanja i izražavanja, a nalazeći somatske sličnosti između »Ilira«, Mlečana i Toskanaca, tvrdio je da se ni njegov Dante, s crvenkapom i brcima, ne bi nimalo razlikovao od dalmatinskog Morlaka.

Neki talijanski kritičari, osobito iz pozitivističkog razdoblja, isticali su slavenske značajke Tommaseova duha i književnog stvaranja, a i kasnije, u njegovu udubljivanju u ljudsku dušu, raspetu između dobra i zla, neki su vidjeli odraz slavenskog mentaliteta.

Nesumnjivo je, međutim, da su mu pokrajinsko podrijetlo i oskudica u godinama književnog naukovanja i prve afirmacije oblikovali nepovjerljiv i zatvoren karakter, i da je njegov pretjeran ponos bio često odraz nesnalaženja u sredinama u koje su ga život i prirođeni talent dovodili. Utjecaj sredine u najmlađim godinama, konzervativni domaći odgoj u malogradskoj domaćoj sredini djelovali su na oblikovanje Tommaseova strogog moralizma i dogmatskog katolicizma što nisu bili uvjetovani samo romantičkom poetikom, a bili su u trajnu sukobu s porivima snažne i zdrave ljudske prirode Dalmatinca. No i njegov romantički, panvitalistički doživljaj kozmičkoga sklada nema uzora u suvremenoj talijanskoj književnosti i odraz je dubljih nemira i mističkih traženja, što ih »politizirana« i donekle didaktički usmjerena književnost *Risorgimenta* nije mogla potaknuti. Ne može se sasvim odbaciti ni postojanje, u Tommasea, nekih osobina tipičnih lokalnom mentalitetu (primjerice tvrdoglave upornosti i žestine u kritičkim i polemičkim istupima).

Cijela je života nosio u sebi tada karakterističnu dalmatinsku dvojnost talijanskoga obrazovanja i hrvatskog podrijetla, pa je njegovo romantičko zanimanje za naš narod, njegove pjesme i jezik bilo dublje negoli u bilo kojeg talijanskog suvremenog pisca. Stoga je znatno utjecao na sve Talijane što su se zanimali za hrvatskosrpsko narodno stvaranje i život uopće (primjerice na F. Dall'Ongara, F. Udu, T. Vedovija, G. Carduccija, E. Tezu). Imao je dakle važnu posredničku ulogu koju ni jedan istraživač hrvatsko-talijanskih odnosa ne može mimoći i koja nam se danas, gotovo stotinu godina od njegove smrti, čini trajnijim doprinosom od nekih efemernijih aspekata njegove književničke i političke djelatnosti.

U svijetu što se neminovno približava sve većem jedinstvu i prožimanju, upravo osobnosti poput Tommaseove, za života doduše mučene bolnim ambiguitetima subjektivne i povijesne prirode, ne isključuju plodne susrete tražitelja istine i ljepote koji se kadšto nalaze i na oprečnim polaznim pozicijama. A duboka i iskrena ljubav prema rodnom kraju, bez obzira kojim jezičnim instrumentom oblikovana, ni u budućim vremenima neće ostati bez odjeka u svih koji će joj pristupati bez strasti i predrasuda, naoružani preciznijim poznavanjem uvjeta u kojima je nastala i živjela.

IRCI I NJIHOV »VJERSKI« RAT

Mirjana Buljan

Tragična zbivanja jednog naroda, osobito njegovi bratoubilački sukobi, vuku uvijek duboko korijenje iz njegove prošlosti, iz niza teških epoha u kojima se povijest pokazala prema njemu nepravedna.

Kad su u prvom stoljeću n. e. Kelti osvojili Irsku, stari su se stanovnici povukli na sjever i tamo se najduže održali. Slijedećih nekoliko stoljeća Irska, koja nikad nije pripadala Rimskom Carstvu, prima postepeno kršćanstvo i postaje tijekom vremena žarište kršćanske kulture. Mnogi cistercitski samostani šalju svoje monahe u Evropu da šire kršćanstvo i pismenost, pa su neki od njih doprli čak i do nas. Bilo je to vrijeme velikih irskih kraljeva od kojih su neki zaista postojali dok su drugi nastali u narodnoj legendi, ali i jedni i drugi odigrali su veoma važnu ulogu u stvaranju keltske, odnosno gelske tradicije na koju je većina Iraca veoma ponosna.

Deveto i deseto stoljeće bijahu ispunjeni najezdama Vikinga koji su pljačkali i pustošili u ono doba cvatuće i bogate irske samostane i naselja. To je vrijeme osiromašivanja Irske, kad se nacionalno blago raznosilo na različite strane, monasi su odnosili irske dragocjenosti u evropske samostane i dvorove da bi ih spasili od Vikinga, a Vikinzi su ih odvlačili u Skandinaviju.

Kratko vrijeme nakon toga u Irskoj dolazi do stanovite stabilizacije i stvaranja jedne jedinstvene centralističke kraljevine, ali iskrcavanje Normana pod vodstvom Henrika II 1179. g. skrenulo je tijek irske povijesti u drugom smjeru i odredilo sudbinu irskog naroda sve do današnjih dana.

Henrik II iskrcao se u Irskoj s namjerom da je pripoji Engleskoj, ali ubrzo po dolasku na irsko tlo Normani su odbacili engleske feudalne običaje i prihvatili irske zakone, počeli su se ženiti irskim kćerima, poprimili su irski jezik i općenito, keltski im je mentalitet bolje odgovarao nego engleski, pa su Englezi u strahu pred tom asimilacijom, koja je od mnogih Normana učinila veće Irce od samih Iraca, proglasili 1366. poznate Kilkennyjevske statute kako bi spriječili daljnje miješanje dvaju naroda. Taj prvi irski *apartheid* nije bio osobito uspješan. Kad su nakon reformacije Englezi prekinuli s Rimom, Irci su, zajedno s doseljenim Normanima, ostali vjerni papi, dok su noviji engleski i škotski doseljenici donijeli na irsko tlo novu protestantsku vjeru.

Engleski zakoni, odnosno Kilkennyjevski statuti provodili su se mnogo strože na jugu nego na sjeveru, tako da je sjever postao najjače uporište irskih erlova pa su potkraj 16. stoljeća većinu sjevernih zemalja držali u svojim rukama dva velika erla, Tyrone i Tyroconnel. Ali kraljevska vojska pošla je u pohod protiv njih i 1603. ih potukla svojim znatno jačim snagama. Već godinu dana kasnije bila su obojica pomilovana, ali umjesto da ostanu kod kuće kao poslušni vazali, oni prikupiše ostatke svoje vojske i isploviše iz Irske s namjerom da u evropskim zemljama nađu pomoć i da se s pojačanjem ponovo vrate u domovinu. Engleska kruna proglasila je historijski »bijeg erlova« izdajom i njihove je zemlje zaplijenila. Da bi učvrstila svoju vlast na tom području počela je naseljavati kolonizatore iz Engleske i Škotske, naravno, protestantske vjere. To je ujedno bio početak prave i otvorene engleske prevlasti u Irskoj, kojoj je bila nametnuta uloga mačem pobijeđene vazalske zemlje. Irci su po naređenju morali napustiti svoju zemlju, ali kako kasnije nije bilo dovoljno kolonizatora, engleske su vlasti nekima od njih dopustile da ostanu kao radnici i nadničari. Malo-pomalo kolonizatori su ih potiskivali u najpasivnije krajeve Ulstera. Kako im zemlja nije rađala, Irci su se počeli baviti stočarstvom i manufakturom vune što je ponovo izazvalo strah Engleza od opasne konkurencije. Vlasti su trgovcima naredile da bojkotiraju irsku proizvodnju vune, što je izazvalo pobune u čitavoj zemlji. Englezi su te pobune krvavo ugušili 1641.

Engleska revolucija 1688, koja je donijela mnoge velike promjene u Engleskoj, nije ništa promijenila u Irskoj. Tek se dolaskom Jamesa II na englesko prijestolje pokorena zemlja ponadala većoj nezavisnosti. Jamesu je bila potrebna podrška katolika i, u želji da im se dodvori, sazvao je sabor u Dublinu i konfiscirao preko dvije tisuće protestantskih imanja. Protestanti na sjeveru sklonili su se u nekoliko svojih uporišta i tu dočekali slavni pohod Vilima Oranskog (Vilim III) koji je potukao Jamesa II u bici kod Boyne 1690. g. Tu pobjedu protestanti i danas slave na dan 12. srpnja kao svoj narodni blagdan i simbol oslobođenja od katoličkih represalija. Za katolike taj je dan značio početak novih konfiskacija i poraza u smislu tzv. Penal Laws (kaznenog zakonika).

Penal Laws je zabranjivao katolicima pristup u parlament, u državne službe, upravljanje školama ili školovanje djece u inozemstvu. Nije im bilo dopušteno kupovati zemlju ili je zakupljivati, osim na kratko vrijeme. Bilo im je zabranjeno javno služiti misu, a njihovi se svećenici nisu smjeli školovati ni kod kuće ni u inozemstvu. Pristup u parlament bio je zabranjen protestantima drugih vjera izvan službene anglikanske koja se u Irskoj zvala Church of Ireland. Među njima su najbrojniji bili prezbiterijanci kojima su se pridružili izbjeglice iz Škotske što su zbog vjerske netrpeljivosti i vjerskih borbi bili odande pobjegli. Neki od njih su iz Irske emigrirali u Ameriku u potrazi za većom vjerskom slobodom.

Engleska kolonizatorska politika u Irskoj nije bila uperena samo protiv irskih katolika. Ona je često ugrožavala i interese protestantske buržoazije. Englezi su se bojali konkurencije iz Irske koja je počela ekonomski jačati. Englezi su različnim zakonima onemogućavali razvoj irske trgovine i manufakture. Irci su se uglavnom bavili stočarstvom i izvozom mesa i mliječnih proizvoda, ali engleski su zemljoposjednici izglasali zakone koji su zabranjivali uvoz irskih proizvoda u Englesku. Izvoz u druge zemlje bio je dopušten samo engleskim brodovima ili pod uvjetom da se roba ukrcavala u engleskim lukama. Nakon ovih zabrana, Irci su se počeli baviti uzgojem ovaca i razvili proizvodnju vune. Englezi su tada uspjeli zabraniti prodaje irskih vunenih tkanina na engleskom i stranim tržištima. Vilim Oranski se pokušao oduprijeti svim tim engle-

skim represivnim mjerama uvođenjem nove grane u Irsku proizvodnju. Pozvao je francuske hugenote da se nasele u Irskoj i prenesu svoje znanje i iskustvo u proizvodnji lana. Hugenoti su prihvatili ponudu i razvili i danas vrlo poznatu i cijenjenu proizvodnju irskog lana. Ali Englezi su i tome doskočili. Visokim porezima oporezivali su lanene proizvode koji su dolazili na englesko tržište. Jednako tako bijahu pogođeni visokim porezima: irsko pivo, staklo, papir, baršun, šeširi i drugi proizvodi. Mnogi su krajevi teško osiromašili, a kako je bilo strogo zabranjeno pretvarati pašnjake u oranice, u čitavoj je zemlji često vladala teška glad. Krajem osamnaestog stoljeća počela je popuštati vjerska netrpeljivost prema protestantima izvan anglikanske crkve, ali katolička vjera koju je ispovijedala većina stanovništva, bila je još uvijek zabranjena, a preko četvrt milijuna prezbiterijanaca emigriralo je u Ameriku.

Povelja o pravima čovjeka, francuska revolucija i teškoće Engleza u američkim kolonijama potakle su irsku liberalnu buržoaziju da razmisli o vlastitoj nezavisnosti. Upravo su prezbiterijanci osnovali Society of United Irishmen (Društvo ujedinjenih Iraca). Bilo je to doba procvata liberalne buržoazije u Irskoj. Geslo novog društva bilo je »istovjetnost interesa i jednaka prava za sve Irce«. To je vrijeme u kojemu se nižu primjeri solidarnosti i buđenja jedinstvene nacionalne svijesti. Kad je 1784. g. bila sagrađena prva katolička crkva u Belfastu veliki dio novca za gradnju dali su protestanti. Na dan svečane prve mise u crkvi, Irski dobrovoljci (Irish Volunteers), danas najžešći protivnici katolika, održali su tada svečanu paradu, a u crkvi se našlo isto toliko protestanata koliko i katolika. Godine 1798. došlo je do velike pobune protiv engleske vladavine u kojoj su se zajedno borili protestanti i katolici za nacionalnu slobodu i političku nezavisnost. Pobuna je bila ugušena i tom je prilikom bilo osuđeno i 30 prezbiterijanskih svećenika. Prijateljstvo irskih katolika i protestanata koje je čak nadmašivalo današnji ekumenizam potrajalo je sve do 1830. godine.

U to vrijeme Penal Laws nije više egzistirao. Irski je parlament bio raspušten 1. 1. 1801. tzv. »Act of Union« kojim je Irska bila proglašena sastavnim dijelom Velike Britanije. Prema tom dokumentu nosi današnja unionistička partija svoje ime. Pripojenjem Engleskoj i Škotskoj bile su ukinute mnoge prijašnje restrikcije i stanje se u zemlji u mnogo čemu poboljšalo a došlo je i do popuštanja u englesko-irskim odnosima. Tako je već 1832. ušao u vestminsterski parlament kao dablinski poslanik katolik i nacionalist Daniel O'Connell, jedan od najvećih irskih narodnih vođa, iako je još uvijek vladala velika disproporcija u učešću irskih zastupnika u usporedbi sa zastupnicima iz Škotske i Engleske. Daniel O'Connell, nesumnjivo najjača ličnost svog vremena, prvi je zamjetno istakao povezanost katoličkih i nacionalnih interesa. Protestantima je bilo jasno da bi u jednoj slobodnoj Irskoj, u kojoj je većina stanovništva katoličke vjere, oni bili u manjini. Pomalo zbog toga, ali i zbog rascjepa u prezbiterijanskim redovima pojavom kalvinistički nastrojenog pastora Cookea kojemu je bio stran svaki liberalizam protestanti su počeli odstupati od zajedničke nacionalne misli, iako je u duši još mnogo koji prezbiterijanac bio vjeran Društvu Ujedinjenih Iraca. Najvažniji faktor u razbijanju katoličko-prezbiterijanskog saveza bili su svakako Englezi i visoka aristokracija na sjeveru, koja je također bila engleskog porijekla. Prezbiterijanci su — osim katolika — bili najveća grupacija i udruženi s njima bili su kadri izboriti samostalnost Irske. Posljednji primjer njihove sloge bila je zajednička propovijed pastora Montgomeryja i katoličkog biskupa Crollyja u katoličkoj St. Patrick

crkvi u Belfastu 1829, u kojoj su se tom prilikom našli u jednakom broju katolički i prezbiterijanski vjernici.

Pastor Cooke je tu manifestaciju iskoristio za svoju antikatoličku akciju. Ubrzo je naišao na podršku torijevaca, veleposjednika i visoke aristokracije. To je ujedno bilo doba procvata Oranskog reda.

Prva Oranska loža (Orange Lodge po Vilimu Oranskom ili kako ga Englezi zovu William of Orange) bila je osnovana još 1795, međutim njeni su članovi tada bili potomci engleskih doseljenika koji su se zaklinjali na vjernost engleskom kralju, pa je organizacija dugo vremena ostala izolirana i beznačajna jer joj drugi protestanti nisu pristupali. Tek u doba Cookeove agitacije protiv katolika u Oranski red ulaze i ostali pobornici monarhije, predstavnici najvišeg plemstva kao i najprimitivniji slojevi protestantskog pučanstva. Cookeovi su učenici širili među zaostalim vjernicima strah od katoličke crkve, od pape koga su nazivali antikristom i naglašavali da katolici namjeravaju predati Irsku pod vlast Vatikana. Bio je to početak tzv. druge reformacije, kad su protestanti pokušavali navesti katolike na protestantizam, što se obično završavalo krvavim sukobima. Najteže i najkrvavije borbe događale su se — uostalom kao i danas — na blagdan oranista 12. srpnja. Opijeni blagdanskim alkoholom i osjećajem moći koji se uvijek javlja kad se na okupu nađe mnoštvo istomišljenika, oranisti su na svoj blagdan uvijek izazivali katolike najdrastičnijim parolama, da kasnije prijeđu i na nasilje i pustošenja u njihovim naseljima. I među katolicima bilo je ekstremističkih grupa, kao npr. Fenians, ali one su uglavnom djelovale u SAD među iseljenicima.

Takav politički obrat morao je donijeti pretežno protestantskom sjeveru znatne povlastice. Napokon, potomci Engleza i Škota bili su oduvijek tetošeni, a sada su se povlaštenoj klasi pridružili i prezbiterijanci. Na sjeveru su nicale manufakture, tvornice koje su prerađivale pamuk i lan, a uz njih i popratne grane industrije. Osim toga sjever je bio bliži škotskim, kamberlendskim i lenkširskim rudnicima ugljena (Irska nema rudnog bogatstva) pa je lakše i jeftinije dolazio do goriva. »Ulster custom« (Alsterski zakon) osigurao je zakupnicima zemlje naknadu uloženog truda prilikom otkaza zakupa ili prelaska zemlje u druge ruke pa su i poljoprivrednici na sjeveru postali znatno bogatiji od onih na jugu a čitav Ulster spremniji da dočeka teške godine gladi koje su imale doći.

Poslije uspjelih nastojanja emancipacije katolika O'Connell je uložio sve svoje snage kako bi se opozvao »Act of Union«. U vestminsterskom parlamentu vodio je četrdeset poslanika koje su nazivali »Repealers« (opozivači), a nakon smrti državnog podsekretara za Irsku Drummonda, koji je obećavao mnoge povoljne reforme za jug, on je izgubio svaku nadu u bolje rješenje irskog pitanja od strane Engleza i osnovao svoje poznato društvo »Repeal Association«. Istupio je iz parlamenta i započeo široku akciju za otcjepljenje, koja je sada našla odjeka u svim slojevima irskog pučanstva pa i među svećenicima. Da je htio, O'Connell je mogao povesti građanski rat, ali njemu je bilo strano svako nasilje. Vjerovao je u uspjeh političke borbe i postigao zapanjujuću moralnu disciplinu čitavog naroda. U to vrijeme Irska nije poznavala ni političke atentate ni nerede. O'Connell je osnovao »Repeal Police«, arbitražne sudove i skupio samo u jednoj godini 50.000 funti. Jedini protivnici bijahu mu katolička aristokracija, koja se bojala svakog demokratskog i narodnog pokreta, i naravno — protestanti. Britance je zahvatio strah i oni uputiše svoju vojsku u Irsku čiji je dolazak naoštrio mlade revolucio-

narne jezike. O'Connell je bio uhapšen i optužen zbog »protupravnog okupljanja, urotništva i dizanja na pobunu«. Suđenje je bilo prava lakrdija i čista obmana tako da je Dom lordova odbacio osudu kao prijevaru. S jedne do druge obale Irske narod je slavio i palio krijesove, ali O'Connell se u zatvorima bio teško razbolio i umro 1847. Njegova je smrt raspalila mržnju i bijes u narodu i u tom je raspoloženju radikalna organizacija Fenians potakla čitav niz nasilnih akcija koje nisu gotovo ništa pomogle boljem rješavanju irskog pitanja. Malo-pomalo istaknuti su Irci ponovo prihvatili mirnu borbu i umjesto opozivanja »Act of Union« njihov je novi cilj bio »Home Rule for Ireland« (Domovinska vlast za Irsku) i vlastiti parlament u Dublinu.

U to su vrijeme već i neki istaknuti Englezi počeli uviđati da se postojeće stanje na jugu neće moći održati. Poznati liberal Gladstone postigao je 1870. godine proglašenje jednog vrlo važnog zakona protiv diskriminacije katoličkih zakupnika. Bio je to prvi Land Act, sličan Ulster Customu koji je osiguravao zakupnicima odštetu za uloženi trud prilikom otkaza zakupa. Pravi vlasnici zemlje ostali su i nadalje »Landlords«. Tek je posljednji Land Act 1881. donio tzv. tri F-ova: »fair rents, fixity of tenure and free sale« (poštenu zakupninu, stalnost zakupa i slobodnu prodaju) i zahtjev da zemlja posve pripadne seljacima.

Borci »Home Rule-a« dobili su svoju organizaciju 1873. kada je protestantski odvjetnik Isac Butt osnovao Home Rule League. U toj su ligi uz katolike bili zastupljeni mnogi protestanti. Uz Isaca Butta, osnivača, najvažniji među njima bio je Charles Stuart Parnell, protestant anglo-irskog porijekla, zemljoposjednik i aristokrat. Bio je poslanik u Donjem domu i taktičkim je manevrima uspijevao odgoditi sve zakonske prijedloge koji bi mogli štetiti Irskoj, tako da je u to vrijeme bio gotovo zaustavljen rad parlamenta.

Različito od liberala Gladstonea, konzervativac Randolph Churchill obećao je podršku oranistima, što je potaklo alsterske protestante, koji su se bojali da bi Home Rule mogao postati Rome Rule (rimska vlast), da se odupru nastojanjima na jugu. Tako je irsko pitanje postalo glavna tema engleskih stranačkih borbi.

Prevlast konzervativaca potkraj stoljeća pružila je priliku unionistima da se učvrste. Njihova je želja bila da zadrže status quo, da biraju i dalje poslanike za vestminsterski parlament, a ako bi jug ipak ostvario Home Rule, namjeravali su osnovati svoju vladu na sjeveru i parlament u kojem bi oni imali većinu. Isprva su kao svoje područje zamišljali tradicionalnih devet alsterskih grofovija, ali tada su shvatili da bi takve granice obuhvatile previše katolika i odlučili su da zadrže samo šest grofovija u kojima je protestantsko stanovništvo bilo u apsolutnoj većini. Današnji pojam Ulster obuhvaća tih šest odabranih grofovija i ujedno je sinonim za Sjevernu Irsku.

Pokazalo se da su protestanti na sjeveru s dovoljno realizma predviđali ono čega su se bojali i što nisu željeli. Parnell je sa sve većim žarom radio na obnovi legislativnih prava. Narod ga je obožavao i nazivao »cheaf« kao svoje stare plemenske starješine. Zajedno s poslanicima iz Irske on je stvorio moćnu frakciju u vestminsterskom parlamentu koju su svi počeli nazivati Irish Party. U to je 1879. zavladala u Irskoj velika glad i u narodu su uslijed stradanja izbili prvi drastični izljevi mržnje prema engleskoj vlasti. U gradovima su nicala tajna društva za oslobođenje Irske, »Captain Moonlight« (kapetan Mjesečina) bila je lozinka za osvetu i tajni teror. Pod takvim pritiskom izglasan je konačno

Land Purchase Bill 1891, koji su seljaci postali vlasnici zemlje. Zanimljivo je da su u tim godinama najradikalniji borci za slobodu Irske bili irski iseljenici u Americi. Oni su zahtijevali potpuno otcjepljenje od Velike Britanije.

Parnell je, međutim, bio umjereni separatist. Tražio je samo pravo u odlučivanju onih pitanja koja se tiču same Irske, slobodu i vlast u unutrašnjim poslovima. Nadao se da će to zadovoljiti i umiriti ekstremiste. Tek 1912. postigli su liberali da se izglasa Home Rule Bill, koji je usprkos različnim makinacijama u Domu lordova imao stupiti na snagu 1914.

Čitavo to vrijeme torijevci nisu mirovali. Pod plaštem borbe za svetu stvar potakli su žestoku opoziciju, i sakupili pola milijuna potpisa među alsterskim protestantima protiv Home Rulea. Potpisi su čak skupljani i u predvorjima crkava kako bi se naglasilo vjersko obilježje. Osnovana je dobrovoljna organizacija Ulster Volunteer Force u koju se učlanilo oko sto tisuća protestanata a oružje su dobivali iz Njemačke tobože tajnim kanalima ali na očigled sviju. Bilo je očito da se protestanti, iako u manjini, osjećaju sigurni. U vojnoj bazi Curragh nedaleko Dublina britanski su oficiri izjavili da će radije otkazati poslušnost višim naređenjima negoli išta poduzeti protiv protestantskih pobunjenika.

Parnell nije više bio vođa irskih nacionalista. Upleten u ljubavnu aferu sa ženom svog sljedbenika O'Shea on je 1890, kad se za njegovu ljubav doznalo, izgubio vodstvo. Tom su se prilikom protiv njega ujedinili katolički biskupi s protestantima unionistima. Parnell je vjerovao u ispravnost svojih osjećaja i mislio je da se ne mora nikome opravdati ili ispričati. O'Shea se rastao od žene i Parnell se oženio svojom odabranicom. Brak, zbog kojeg su ga svi osuđivali, nije utjecao na njegova načela i on se s istom žestinom i gorljivošću nastavio boriti za stare ciljeve.

Kao odgovor na Ulster Volunteer Force osnovana je National Volunteer Force u Dublinu a vodili su je revolucionari MacNeill, Pearce i drugi, zatim Citizen Army koju je osnovala irska radnička stranka (Irish Labour Party) pod vodstvom Jamesa Connollyja i, napokon, Irish Republican Army (IRA). Odnosi su bili zaoštreni do krajnosti i samo je trebala vrcnuti iskra pa da u čitavoj zemlji bukne revolucija. Ali počeo je prvi svjetski rat.

Obećavši im Home Rule Englezi su privukli mnogo Iraca u britansku vojsku. Ipak, bilo je mnogo i onih koji nisu vjerovali da će Britanci ikad održati obećanje. Pod geslom »England's extremity is Ireland's oportunity« (Nevolja Engleske, prilika za Irsku) podigli su na Uskrs 1916. ustanak. Oko tisuću ljudi napalo je poštu i druge javne zgrade u Dublinu. Pearce i Connolly proglasili su republiku. Britanci su ih četiri dana bombardirali iz topova i nakon sedam dana posve ugušili bunu. Šesnaest vođa, među njima Pearce i Connolly, bijahu osuđeni na smrt. Eamon De Valera, koji je kasnije postao prvi predsjednik republike Irske, spasio se bijegom.

Iako su mnogi Irci iz različitih razloga osuđivali oružani ustanak, drastične osude i još više brutalnost kojom su Englezi izvršili kazne (smaknuli su i jednog osuđenika koji je bio teško ranjen da su ga morali strijeljati dok je sjedio!) izazvali su duboko ogorčenje u narodu. U svim slojevima naglo su porasle simpatije i podrška Sinn Feinu i pobunjeničkim ekstremnim organizacijama u Americi.

Sinn Fein — znači »Mi sami« — dobila je gotovo sve irske glasove na prvim poratnim izborima 1918. Ignorirajući britanski parlament sa-

stali su se izabrani irski poslanici siječnja 1919. u Dublinu, proglasili se nacionalnim parlamentom i potvrdili republiku od 1916. godine. To je ujedno bio i početak rata za nezavisnost koji je trajao do 1921. Kad je proglašeno primirje, broj poginulih bio se popeo na preko tri tisuće.

U međuvremenu, 1920. g. izglasan je u britanskom parlamentu Government of Ireland Act (Zakon o irskoj vladi). Tim zakonom bijahu predviđena dva parlamenta, u Dublinu za 26 grofovija, a u Belfastu za šest grofovija. Bio je predviđen i jedan zajednički savjet koji bi rješavao pitanja važna za obje strane. Šest sjevernih grofovija prihvatilo je odmah novi zakon i počelo ga bez odlaganja provoditi u život. Na jugu je došlo do rascjepa između onih koji su ga odbijali zajedno s anglo-irskim mirom i onih koji su bili zato da ga se prihvati uvjereni da će zajednički savjet odigrati značajnu ulogu u zbližavanju i konačnom ujedinjenju sjevera i juga. Napokon je pobijedila stranka koja je bila za potpisivanje mira i prihvaćanje zakona, ali tek pošto je obračunala s protivnicima na grublji i krvaviji način nego što su se Englezi ikad osuđivali. Oko sedamdeset i sedam ljudi bilo je smaknuto, dvojicu su pustili da u zatvoru umru štrajkajući glađu. Ali čak i oni Irci koji su prihvatili zakon kao tada najbolje moguće rješenje, vjerovali su da Irska neće dugo ostati podijeljena.

Sjevernoirski parlament je, međutim, odlučio da po svaku cijenu sačuva podijeljenost zemlje. Tri četvrtine protestantskog stanovništva bilo je zadovoljno što se spasilo od diobe s Engleskom i od dablinske vladavine. Katolička manjina, međutim, osjećala se izdanom i prevarenom.

Valja odmah napomenuti da je protestantski sjever, uz naoko samo vjerske razloge, imao vrlo važne ekonomske razloge da ostane i nadalje dio Britanskog Imperija. Kao što smo već napomenuli, on se industrijski razvio i obogatio pa je u nekim granama čak nadmašivao i samu Englesku. Brodogradilište u Belfastu bilo je najveće na svijetu i u ono doba nije mu bilo premca u tehničkoj opremi. U Belfastu je sagrađen najslavniji brod svih vremena, Titanic, i kasnije Olympic. Tu se razvila i najveća zrakoplovna industrija, koja je dobila osobitu važnost za vrijeme rata zbog svog strateškog položaja. Njemački bombarderi morali su se probiti kroz čitav obrambeni pojas Engleske da bi stigli do Irske. Uz dva tako važna industrijska kolosa nikle su naravno i druge popratne grane. Cijepanje od Engleske, u koju odlazi 91% irske proizvodnje, značilo bi i restrikcije na engleskom tržištu. Robu iz Južne Irske Britanija ocarinjuje sa 40% zaštitnih carina. Tome treba pribrojiti i golemu pomoć koju Britanija isplaćuje svake godine vladi Sjeverne Irske. Radi usporedbe: u 1968. godini Velika Britanija je iz svog budžeta izdvojila svotu od bruto 178 milijuna funti za ekonomsku pomoć komonvelsu i drugim zemljama. Ako se od toga izdvoji 34 milijuna funti koliko iznose zajmovi, ostaje 144 milijuna funti neto koliko su britanski porezni obveznici dali za pomoć razvoja u različnim zemljama osim Sjeverne Irske. List »Economist« navodi da je u istom razdoblju vlada Sjeverne Irske dobila od Velike Britanije pomoć od 139 milijuna funti. »Economist« dodaje da bi ta svota bila i veća kad bi se uzele u obzir carinske povlastice.

Prema zakonu o Irskoj, sjever je imao birati u vestminsterski parlament 12 poslanika, jer su Britanci i dalje zadržali neke resore, kao što su vanjski poslovi, obrana i financije uz pravo i vrhovnu odgovornost legislature u iznimnim prilikama. Po toj klauzuli Britanci su uputili vojsku i policiju za ovogodišnjih nemira u Belfastu.

Južna Irska, međutim, stekla je status dominiona 1922. godine, ali iako je potpisala mirovni ugovor mnogi njeni građani nisu se pomirili s takvim rješenjem. Borba za ujedinjenje nastavljala se i dalje te je na mahove poprimala vrlo drastične i nasilne oblike. Iza takvih akcija stajala je uglavnom Irska republikanska armija, koja je bila zabranjena jednako na jugu kao i na sjeveru. Kao odgovor na djelatnost IRA, vlada Sjeverne Irske osnovala je specijalnu policiju tzv. »B Specials«, koja je u najnovijim nemirima pokazala izuzetnu surovost i nasilništvo. Druga drastična mjera bio je Special Powers Act (Zakon posebnog ovlaštenja) izglasan 1922, i danas na snazi, za koji je ministar pravde Južnoafričke Unije (danas premijer) 1963. godine rekao: »Rado bih mijenjao čitav naš zakonik za jednu klauzulu sjevernoirskog Special Powers Acta.«

Taj zakon dopušta:

1) lišavanje slobode bez naloga;
2) zatvor bez optužbe ili suđenja i osporavanje naknade prema habeas corpusu, sudu ili zakonu;
3) ulazak u stanove i pretragu bez naloga i silom u svako doba dana i noći;
4) redarstveni sat i zabranu sastanaka, okupljanja (uključujući sajmove i proštenja) i procesija;
5) kažnjavanje batinanjem;
6) osporavanje zahtjeva na porotni sud;
7) hapšenje osoba koje je potrebno ispitati kao svjedoke, upotrebu sile ukoliko ne žele odgovarati na pitanja, kažnjavanje ukoliko odbijaju odgovarati jer bi im odgovori mogli štetiti (takva osoba, ako odbije zakletvu ili odgovor na pitanje okrivljuje se za uvredu!);
8) svako sredstvo koje uključuje ometanje prava privatnog vlasništva;
9) zabranu kontakta s rođacima ili legalnim savjetnicima osobi zatvorenoj bez suđenja;
10) zabranu istrage nakon smrti zatvorenika;
11) hapšenje osobe koja usmeno širi krive obavijesti ili krive tvrdnje;
12) zabranu širenja novina;
13) zabranu posjedovanja bilo kojeg filma ili gramofonske ploče;
14) hapšenje svake osobe koja čini bilo što »sračunato da naruši očuvanje mira i reda u Sjevernoj Irskoj i što nije posebno predviđeno propisima«;
15) zakon dopušta ministru unutrašnjih poslova da vladinim dekretom naznači nove prijestupe i zločine (Primjer: on je nedavno naznačio prijestupom imenovanje jednog kluba u Republikanski klub).

Nije potrebno posebno naglašavati da je Special Powers Act uperen protiv katolika. Novi zakon o parlamentu koji je izglasan u Westminsteru 1949. izričito kaže: »Ovime se izjavljuje da Sjeverna Irska ostaje dio dominiona Njenog Veličanstva i dio Ujedinjenog Kraljevstva i potvrđuje da se ni u kojem slučaju Sjeverna Irska ni bilo koji njen dio neće otcijepiti od dominiona Njenog Veličanstva i Ujedinjenog kraljevstva bez suglasnosti parlamenta Sjeverne Irske.«

Prema citiranom zakonu jasno se može zaključiti zašto unionisti po svaku cijenu žele zadržati većinu u stormontskom parlamentu. U tom nastojanju oni ne prezaju ni pred zloupotrebom izbornog prava.

U Sjevernoj Irskoj biraju se tri vrste poslanika: za vestminsterski parlament, za stormontski i za različna lokalna tijela. U 50 godina postojanja Sjeverne Irske svi su se izbori održavali u znaku »za ili protiv« postojećeg statusa u Ujedinjenom Kraljevstvu. Druga važna pitanja političkog i socijalnog života nisu imala nikakvog utjecaja na izbor narodnih poslanika.

Dvanaest predstavnika za vestminsterski parlament biraju svi građani koji su navršili 21 godinu po općem pravu glasa. Rezultate izbora kontrolira izborna komisija Ujedinjenog Kraljevstva i do sada nije bilo zloupotreba. U okviru tih izbora ušla je u britanski parlament katolkinja Bernadette Devlin koja je svojom hrabrošću i inteligencijom u borbi za građanska prava osvojila ne samo svoje sugrađane bez obzira na vjeroispovijest već i svu britansku javnost.

Međutim, kad se biraju poslanici za stormontski parlament i lokalne vlasti unionisti pribjegavaju različitim makinacijama, od onih najvulgarnijih falsifikata kad se i pokojnici unose u biračke spiskove pa do prefinjenih i ozakonjenih smicalica kao što je »gerrymending« i pravo glasa na osnovi posjeda i akademske titule.

Riječ »gerrymending« poznata je još iz prošlog stoljeća kad je američki političar Elbridge Gerry bio izabran za guvernera države Massachusetts spretnom razdiobom izbornih okruga kojom je postigao maksimalnu koncentraciju glasova svoje partije, dok su glasači suparničke partije bili rascjepkani i zbog toga ostali u manjini. Njegovom su se metodom poslužili unionisti u svim onim grofovijama gdje je katoličko stanovništvo u većini. Rezultati prekrajanja izbornih okruga najbolje se vide u gradovima Londonderryju, Armaghu i Omaghu:

Londonderry	69%	katol.	stanov.	—	izabrano	12	unionista	8 nacionalista
Amargh	59%	„	„	—	„	12	„	8
Omagh	61%	„	„	—	„	12	„	9

Kao pojedinačan primjer navela bih Londonderry koji je razdijeljen u tri izborna okruga: sjeverni, južni i Waterside. Granice okruga tako su raspoređene, da je južni okrug obuhvatio 14.125 glasača katolika, a samo 1.474 protestanta, dakle gotovo 10:1 u korist katolika. U sjevernom okrugu, međutim, obuhvaćeno je 4.380 protestanata i 3.173 katolička glasača, u Waterside okrugu slično, 4.420 unionističkih glasača i 2.804 katolička glasača. Ako se glasači iz sva tri okruga saberu, onda proizlazi da je katoličkih glasača gotovo dvostruko više nego protestantskih, točnije 20.102 katolika i 10.274 unionista. Ipak, raspoređeni na gornji način, katolici su imali većinu samo u jednom okrugu, gdje su odabrali osam svojih predstavnika, dok su protestanti imali većinu u preostala dva okruga gdje su odabrali 12 svojih predstavnika i tako osigurali prevlast u općini.

Gerrymending nije jedini način izigravanja demokratskih načela izbornog prava. Umjesto principa »jedan čovjek—jedan glas« u Sjevernoj Irskoj se za izbore lokalnih vlasti sastavljaju liste u koje ulaze samo birači koji posjeduju kuće ili akademske titule, i njihove supruge. Kućevlasnici koji imaju više kuća pa prema tome i pravo na više glasova mogu po vlastitom izboru dati onoj općini glas u kojoj im se čini da je potrebniji. Kompanije imaju pravo i na više (čak do šest!) glasova, ovisno o poreskom doprinosu. Unionisti opravdavaju takav sistem devizom »tko plaća svirača ima pravo birati pjesmu«, ali to je u ovom slučaju deplasirano, jer dvije trećine lokalnog budžeta pokriva centralni parlament. Jasno je, međutim, da takav sustav pogađa uglavnom katoličko stanovništvo koje je znatno siromašnije, pa zaostaje iza protestanata i po broju kuća i po broju akademskih titula, a da o kapitalu i ne govorimo. Restrikcijima takve vrste katolici gube svaki politički utjecaj i mogućnost da biraju poslanike koji će zastupati njihove interese. Koliko je birača na taj način isključeno najbolje pokazuju izbori 1967, kada su na općinskim

izborima pravo glasa imale 694.483 osobe, dok je za vestminsterski parlament mogla glasati 909.841 osoba. Među prvim glasačima bilo je mnogo onih koji su imali pravo na više glasova pa su tako jednim udarcem ubijene dvije muhe: oko trideset posto opozicije bilo je isključeno, dok je broj simpatizera bio povećan.

U zemlji u kojoj vlasništvo kuće daje takve političke povlastice, krov nad glavom nije samo osnovna ljudska potreba već postaje važno sredstvo manipuliranja. Od kraja drugog svjetskog rata do 1965. godine u Sjevernoj Irskoj su gradili:

privatne asocijacije	38%
lokalne vlasti	37%
Northern Ireland Housing Trust (Sjevernoirski stambeni trust)	25%

Kako unionisti drže većinu u 57 od 68 općinskih skupština, iako je 34,9% stanovništva katoličke vjere, kuće koje grade lokalne vlasti i Northern Ireland Housing Trust, dobivaju uglavnom mlade protestantske obitelji, dok katolici moraju ponekad čekati i do sedamnaest godina na svoj krov nad glavom. Ni s kućama koje grade privatna društva nije mnogo bolje. Čak i kad bi katolici bili jednako financijski jaki kao i protestanti te mogli bez većih teškoća samostalno i bez državnih i općinskih kredita financirati stambenu izgradnju, vlasti još uvijek zadržavaju u svojim rukama mogućnost kontrole i restrikcije: zemljište pripada općinama i one ga raspodjeljuju. To im ujedno pruža priliku stvaranja apartheida, odnosno grupiranja stanovništva prema vjeroispovijesti a u »gerrymendingu« je to od neprocjenjive koristi. Kontrolirajući stambenu izgradnju unionisti mogu bez većih teškoća kontrolirati i faktični broj stanovništva, odnosno usprkos većem prirodnom priraštaju katolika zadržati ih u procentualno gotovo nepromijenjenom manjinskom odnosu. Statistike iz 1968. pokazuju da je 51% djece upisane u osnovnim školama katoličke vjeroispovijesti (prirodni priraštaj katolika je zbog njihovog principijelnog vjerskog stava prema kontroli rađanja gotovo dva puta viši nego u protestanata). Ako bi se toj djeci dala prilika da odrastu i postanu zreli ljudi u svojoj sredini, protestanti bi vrlo brzo izgubili nekadašnju većinu. Slabi izgledi zapošljavanja i pogotovu slabi izgledi da dobiju stan ili kuću prisiljavaju mlade katolike da upravo u dobi kad se počinje graditi karijera i kad se osniva dom i obitelj, a to je ujedno i doba stjecanja prava glasa, napuštaju Sjevernu Irsku i emigriraju u Englesku, Škotsku, na jug ili u USA, Australiju i Kanadu. Popisi stanovništva 1937. i 1961. pokazuju da je u međurazdoblju iz Sjeverne Irske emigriralo oko 90.000 ili 21% katolika, dok je u isto vrijeme napustilo zemlju samo 8% protestanata.

Sedmog listopada 1964. godine tadašnji premijer Sjeverne Irske, kapetan Trence O'Neill rekao je: »Moji najvažniji ciljevi su: unaprijediti Sjevernu Irsku i sagraditi mostove između dvije tradicije u našoj zajednici.« On je bio prvi unionistički političar koji je priznavao da prema katolicima postoji diskriminacija i zahtijevao od svih onih koji su u javnosti nešto značili da to ukinu i porade na punoj ravnopravnosti i jedinstvu.

Samo nekoliko godina ranije, studenog 1959, objavljen je u »Belfast Telegraphu« slijedeći oglas:

»Traži se djevojka protestantkinja za kućne poslove. Ponude Njenoj Visosti gospođi Terencea O'Neilla. Glebe House, Ahoghill, Co.Antrim.«

Uostalom taj se oglas nimalo nije razlikovao od ostalih slične vrste koji se redovito objavljuju u sjevernoirskim novinama. Počevši od najjednostavnijih zanimanja kao što su kućne pomoćnice ili nekvalificirani radnici, poslodavac, a on je najčešće protestant, traži namještenika svoje vjere. To se ponavlja i kad se nude različne usluge ili kad se iznajmljuje soba ili stan. Zbog toga su bez ikakvih kompleksa ili potrebe da stvari uljepšaju razni sjevernoirski vodeći političari oduvijek istupali otvoreno segregacionistički.

Sir James Craig, premijer Sjeverne Irske od 1921—41:

»Uvijek sam govorio da sam prvo oranist a zatim političar i član parlamenta... Ponosim se što je ovo protestantski parlament i protestantska država.«

Sir Basil Brooke, ministar poljoprivrede 1931—41, ministar financija 1941—43, premijer 1943—63:

»Preporučujem ljudima koji su lojalisti da ne zapošljavaju katolike jer je devedeset posto njih nelojalno. Vi koji ste poslodavci imate konce u svojim rukama. Ako ne postupite pravilno, prije no što se snađemo, postat ćemo mi, koji smo sada većina, jednog dana manjina.«

Sir Joseph Davison, veliki oranski majstor Belfasta, senator 1935, predsjednik skupštinskog senata 1941:

»Kad će protestantski poslodavci Sjeverne Irske spoznati svoju dužnost prema svojoj protestantskoj braći i sestrama i zapošljavati ih posve isključujući rimokatolike. ... Vrijeme je da protestantski poslodavci Sjeverne Irske shvate, da je uvijek kad zaposle katolika jedan protestantski glas izgubljen.«

Brian Faulkner, poslanik, ministar unutrašnjih poslova 1959—63, ministar trgovine 1963—69, ministar za razvoj 1969:

»Nema razloga zašto se oranisti ne bi individualno i kolektivno zauzeli za dobrobit svoje zajednice. Ovime mislim da bi se morali potruditi i naći zaposlenje za našu braću.«

E. C. Ferguson, poslanik, od 1949. krunski državni pravni savjetnik grofovije Fermanagh:

»Nacionalistička većina u grofoviji (misli na Fermanagh), usprkos redukciji od 336 ljudi godišnje, još uvijek je jača za 3.684 stanovnika (danas je ta brojka znatno pala). Moramo po svaku cijenu reducirati i likvidirati tu većinu. Ova je grofovija, mislim da se može sa sigurnošću reći, unionistička. Ovdje je atmosfera unionistička. Gotovo sva tijela i posjede kontroliraju unionisti. A ipak nam još uvijek visi o vratu mlinski kamen.« (Irish News, 13. 4. 1948)

Citati bi se mogli nizati u nedogled, misli javno izrečene, objavljene u novinama, na političkim sastancima, manifestacijama, demonstracijama. Svijet je međutim prvi put počeo o njima razmišljati, kad je 5. listopada 1968. sjevernoirska policija na najgrublji način prekinula mirne demonstracije za građanska prava u Londonderryju. To je ujedno bio početak jednog od najtežih razdoblja u povijesti Sjeverne Irske.

prosudbe i raščlambe

SEZONA U PAKLU

Dvije nove knjige Petra Šegedina iz ljeta gospodnjeg MCMLXIX: CRNI SMIJEŠAK (izdanje Matice hrvatske); IZVJEŠTAJ IZ POKRAJINE (izdanje Zore)

Bruno Popović

Dok dižem dva prsta u zrak i javljam se za riječ o knjigama koje nose naslove spomenute iznad ovog komentara, već osjećam da bih morao obrazložiti ZAŠTO?* Doista, činim li to u ovoj platonskoj spilji vremena i prostora kao kritičar u ostavci, koji još uvijek okliјeva? Ili kao bivši književni analitičar koji je, konačno, u tim našim intelektualnim tminama sasvim odustao od svog problematičnog i sizifovskog zanimanja? Izgleda mi da sav razlog takvoj pažnji ipak nije samo stara ljubav prema ovom izuzetnom (a prosječnom čitaocu, dakako, dosadnom ili nerazumljivom) piscu. Još manje bi to mogla biti želja da se opet vrati besmislenom guranju kamena uzaludnosti u književnom salonu, koji kritici to jest kri-ptici i kriti-kušu, naravno, domaćinski dopušta samo status smjerne salonske posluge (ili čak ljubezno preporuča ulogu one niže rase — koja je tek zato tu da se superlativno divi stvaranju literarnog nadčovjeka). Ne, ja više nimalo nisam zato da se laska hipokritskoj umišljenosti naših heroja od beletrističkog papira! Dapače.

Ali čitajući *Crni smiješak* odustajao sam ionako, sve više, od svake obzirne namjere bilo kakve poučne ili zabavne lekcije iz književno-kritičarske pedagogije. A pročitavši i *Izvještaj iz pokrajine* ostao sam, uopće, bez ikakve retoričarske dobre namjere one vrste, o kojoj je odavno svima poznato da nas ne vodi u nebo, nego naprotiv... Pa ipak, nađoh se u paklu! Onom svijetu u dubini glave, koji tu dobi izraz. Kroz toliko uvjetnu zbilju ovih knjiga bez izbora se opet suočih s tim unutarnjim paklom koji svi mi — ljudi kojih nema, tako bezuvjetno živimo. I za taj vlastiti boravak u njemu, eto, saznajemo tek onda kad se jedan pisac protiv konvencija, kao ovaj sada, još jednom ovako šegedinovski u klasičnom smislu jednog od prvaka nove hrvatske proze, usudi taj inferno ljudske duše sada i ovdje opisati, izraziti, iznova osvojiti za svu književnu slobodu teme analitički pronicavog ljudskog dokumenta. Pa onda, opet, isto tako napisati i još neke od svojih najboljih stranica crne prozaične ljepote i konvulzivne poezije.

Barem zato, pripadajući toj sezoni života u paklu koju čovjek neizbježno sprema sâm sebi postojeći i pišući, čini mi se dakle: da još jednom imam pravo nešto reći upravo o tom šegedinovskom naporu življenja za golu svoju riječ koja hoće, koja možda i može podnijeti neku istinu iz utrobe svijeta; onu zbilju i za nenadmašivo demonsku lucidnost Dostojevskog toliko nevjerojatnu, kao da je najluđa i najmučnija izmi-

* Vidi POST SCRIPTUM, na str. 232.

šljotina. N e š t o, a što? I kako? Ne, zaboga, ništa kao obziran kritičar! Ne čak ni kao spokojni čitalac lijepe riječi, neobavezne priče, fiktivnih romana, sentimentalnih očitovanja drage i dobre stare gospode BELETRISTIKE. Nego, jednostavno, kao bezobzirni sudionik tog pitanja imaginativne, izražajne, spoznajne infernalizacije svijeta, koje traje otkad postojimo, otkad znamo da postojimo i čudeći se tome ne znamo, zapravo, ni intimno, ispovjedno, ni objektivno, kontemplativno, zašto i čemu? Opstanak i njegov smisao, to je priča što se vječno vraća, to je neprekidna drama, iskonska trauma u literarnom mediju, taktilnoj magmi, duhovnom krvotoku Šegedinove meditacije. A ona, ta zgrčena, bespokojna, nedovršiva meditacija, kao da i ne zna ni za što drugo osim ponora između sudbine i poziva čovjeka. Ona je kao memento stare, a uvijek ponavljane legende prokletstva našeg roda. Neki je napeti, grozničavi eho samog mita ljudskog izvora, suštine koja ipak i dalje živi u svim epizodama čovjeka-pustolovine. Ali, tako premoćno, ona je još najprije meditacija raskola između bića i suštine. Jedna duga prozna elegija napuštenog opstanka, odonda otkad smo biblijski jeli sa stabla saznanja DJECE BOŽJE, prvoga Šegedinova romana, i otkad za nas, domaće životinje historije, komorne OSAMLJENIKE jedne kozmičke avanture koju simbolično predstavlja realistika drugog romana istoga pisca, nigdje više nema nedužnosti, raja, ni spasa u igri, ni skrovišta platonske ideje u zbilji. Čak i nikakve više instance, ni đavolske ni božanske, kao da zatim nema nad čovjekom u čitavu Šegedinovu stvaranju do ova dva posljednja romana, u tom povratku istome pitanju. Jer nismo li u svemu što je nekad išlo đavlu ili bogu, nismo li i zato što i d e m o p r o t i v s e b e, rušeći najljepše želje svog života, nismo li za sav taj had zemaljski koji sami među sobom stvaramo, već tako dugo odgovorni jedino sebi?

Ali, ne govorimo o početku. Čak ni piščevu. On je dalek ili je, na neki način, uvijek opet tu. Niti o kraju, jer njega još nema. Riječ je samo o tome gdje smo sada? Ovdje, usred puta, bar to se nekako zna. Ili zaboravlja? Često namjerno, tako često nehotice, da i knjige danas treba zapravo pisati kao ponovna o t k r i ć a osnovnih i u svakodnevici gotovo sasvim zaboravljenih paradoksa ovoga opstanka. Jednako CRNI SMIJEŠAK, kao i IZVJEŠTAJ IZ POKRAJINE, knjige su neke trajnije, dublje, dalekosežnije, ne samo svakidašnje odgovornosti. One ljudski, književno, pjesnički bude misao da čovjek svojim životom mora odgovarati pred nečim višim od tog pukog života, ali čemu i zašto? Jedinim uvjetom sebe samoga, upornom svojom pogodbom sa beskrajnom sudbinom, on, taj čovjek, svaki čovjek na svome izvoru, biće je možda jedino krivo pred svojom bezgraničnom naivnošću. Ah, ta ima li išta bespomoćnijeg od tog naiviteta u srži svakog ljudskog, ipak samo ljudskog i doista ljudskog osjećanja svijeta? Iz tog su nukleusa građene sve dramatis persone Šegedinova pripovjedačkog repertoara. Njemu sada jednako pripadaju protagonista i epizodni likovi CRNOGA SMIJEŠKA, kao i tercet glavnih lica IZVJEŠTAJA IZ POKRAJINE. Svijet sužava taj naivni ethos u nekom fiksnom središtu kruga njihove igre, njihove drame, njihove crne komedije. Iskustvo života pretvara ga čak u otvorenu ranu, u sasvim fiktivnu moralističku pretpostavku koju stvarni tok događaja, razotkrivena istina onoga što se doista zbiva, nemilosrdno ruši. Ali i kao potpuna nemoć da budu ispravljene krive linije života, uzroci ljudske sudbine koji heraklitski leže već u nutrini samih karaktera ljudskih, baš ta etički supstancijelna naivnost koja oduvijek negdje u nama čeka da joj se prikloni sav život, tek ona upravo još uvijek može biti i

čitava moć jednog kontemplativno umjetničkog stanovišta. Kada uspijeva, kada nalazi pravu mjeru izraza unutarnje ravnoteže te moralne ljudske supstance života i stanja stvari koja je poriču, ali je uništiti ne mogu, i Šegedinova literatura, imajući takvo stanovište, to dokazuje. A obje njegove nove knjige, ne sasvim podjednako, ali ipak zajedno dođoše da ponovo budu jedan takav jaki dokaz o moći analitičke i pjesničke kontemplacije nad stanjima krize smisla opstanka.

Crni smiješak naročito pobuđuje na takva razmišljanja. To je, gotovo u svemu odlučnom i bitnom, odustajanje od tradicija konvencionalnog fabulativnog romana. Dosta daleko, između ostalog, i od znamenitih Gideovih okolišanja da se napiše roman, ne zanemarujući ipak sasvim bar neka od starih i poznatih pravila romaneskne igre s fiktivnim dokumentima života, koristeći dakle neposrednije dnevničke i epistolarne oblike literature, ili izravni pripovjedački komentar, da bi razbio artističku iluziju romana dovoljnog sebi, Šegedin se zaustavlja u okviru takvog života koji sâm iz sebe stvara svoj roman. On dapače inzistira na tom neprekidnom okviru egzistencije koja grčevito, uvijek iznova započinjući, traži svoju vlastitu riječ, svoj pravi znak života, straha, misli, osjećanja, smrti. Stoga, kao pisac takve naročite rigoroznosti, osim same građe i fragmentarnog oblika romana, daje još i neku vrstu studije, nacrta njegove geneze. Prividno toliko subjektivan u svom izbjegavanju uloge klasičnog i objektivnog pripovjedača povezane, tečne, epski konstruirane fabule, on u meritumu stvari baš time postiže jednu višu, bolju, istinitiju objektivnost i blizinu riječi životu. To STVARNO TRAJANJE, ti isto tako analitički kao i ekstatički, dijaloški i monološki NEPOSREDNI PODACI SVIJESTI, ova meditacija koju rastvara izravni život i ne dopušta joj da se smiri u zatvorenoj, konačno stiliziranoj estetskoj oazi PRIČE, upravo ti elementi osiguravaju takvom načinu vođenja literarnih okršaja sa životom posebnu, dvostruku, ukrštenu liniju dramatizma. Baš oni toj prozi i daju naročitu draž deziluzionističke istine: da u literaturi, ni u njoj također, niti počinje niti okončava čitavo PITANJE IZGLEDA ČOVJEKA U POSTOJEĆEM SVIJETU. No, samom prirodom područja u kome se i ta riječ, taj izraz zbiva, i jedan takav pokušaj nadilaženja tradicionalne, estetski samozadovoljne literature iz samoga opstanka, na nezaobilazni je način ipak osuđen jedino na literaturu. I to doista, u slučaju CRNOGA SMIJEŠKA, ovog neugovorenog, slobodnog i crnog romana, svakako na veoma dobru literaturu. Na literaturu bez sumnje inspiriranu, opreznu i žestoku, sporu i dostižnu u isti mah. Na jednu knjigu neočekivano lucidno komponiranu i izražajno snažnu do one tačke obrata na kojoj već prestaje literarna ilustracija života, stvarnog života, a počinje jedan drugi, vlastiti, unutarnje inicirani život samog umjetničkog djela. Tu, u jezgri toga djela, postoji intenzitet jedne ljudske drame koja se literarnim sredstvima bori za svoj intimni smisao. Ali takav, da već i on sâm postaje jedan opći znak smisla ljudskoga puta kroz ovaj svijet. U toj se drami uopće bori za proboj ljudskoga samoodređenja kroz ravnodušne zidove životnih okolnosti. I taj je dramatični intenzitet ove knjige, toliko oprezne da se ne opeče na vatri bilo kakve varljive patetike, ujedno toliko ekspresivan i temeljit u svojoj slici ljudskih stvari da ona već i sama za sebe, u tom svijetu gdje sve ide dalje svojim tokom, znači jedan samostalni DE PROFUNDIS okrenut obzoru ljudskog trajanja, otpora i nade.

T a v r a t a k o j a s e o t v a r a j u u j e z u s v i j e t a ! kaže Silvestar, lice koje drži jedan od ključeva ove knjige sudbine, sastavljene od takozvanog slučaja, od takozvanih sitnica, od malih stvari,

recimo, među kojima nijedna ne želi biti važna, ona koja odlučuje. I upravo to je o n o š t o o d l u č u j e : niz sitnih stvari koji u svom toku postaje sudbonosan. Ali, sudbonosan i ne znači drugo, nego otvoren prašumskoj jezi života, još i u ovoj našoj epohalnoj civilizaciji, još u svim stanjima svijesti i postojanja gdje život i dalje krvopijski živi od života, od ubijanja života, od svog prastarog paradoksa. I tu kao da se utopija č o v j e k a k o j e g n e m a, a koji ipak postaje pisac ove knjige, proširuje od puke moralističke pretpostavke do drastične konsekvence jedne apokaliptičke svijesti. Tok CRNOGA SMIJEŠKA slijedi na intimnom planu pitanja jedne ljudske savjesti u stvari sâm tok vremena, katastrofalnu historiju epohe. On pokazuje u tragici i slomu jednog usamljenog ljudskog srca stravični, nesigurni, pustolovni horizont ovoga razdoblja čovjekova stradanja u bezavičajnoj tuđini razbaštinjene, opustošene zemlje. Mit lica ljudskoga i ne prikriva, već još više razotkriva stvarnost neljudskog bezličja vremena. Prolog nekoj priči s katarzom, nekoj doista ljudskoj historiji, i dalje samo kao pia desideria traje među nama na svakom sastanku u zemaljskom svratištu POD STAROM UROM paklene mašine ovog vremenoplova koji nas svakog časa može dići u zrak. KIŠA, što je tu taj stari blagoslov života na zemlji, tu na tom svijetu s a j m a l a ž i u m r a k u, kakav šum, kakav smisao, koja priča: M r a k j e, i j e d n a k o s e n e v i d i m o. T o i j e s t o n o š t o n a s t j e r a d a g o v o r i m o, n a š m r a k . . . A l i d o v o l j n a m i j e m o ž d a i o v a c r n a k i š a, o v a j g u s t i k a t r a n s k i n e p r o v i d n i t i j e k v r e m e n a, s a m o o v a c r n a s v i j e s t : ž i v j e t i, i n i š t a v i š e . . . T o j e o n o, n a š a k r v i s t r a h, t r k n o ć u, z v i j e z d e n a s v o d u n o ć n o m. A n e m a t o g a. P r i č a j e t o. P r i č a ! Divno VRIJEME, kao udarac sjekire i hak ljudski u prostoru iz kog je nestalo sunca i sve je prelila sjena: k a o m i s a o u v r e m e n u i m i s a o k o j a o t k r i v a r a z n a v r e m e n a — istoga mûka, ledena i hladna, te beskrajne spilje vremena u kojoj s j e k i r a u d a r a u d e b l o ž i v o t a, p r a ć e n a l j u d s k i m h a k o m. TAKO divno vrijeme, d a s e t i n j e g o v i l j u d i k r e ć u k a o p r e v a r e n i č u d a c i, da se više i ne zna što čak sama literatura hoće s tim čovjekom što ga opisuje, da ljudi žele život i dobro, a ne žive i s njima je zlo, da i sve ljudske težnje koje vuku iz životnog pakla imaju nešto prijeteće, uzaludno i đavolsko. Tako dobar svijet, da iz njega nema izlaza! Na sve strane sja MJESEČINA ljudskog sloma, a b e s p o m o ć n o s t v i š e n i j e n e d o s t a t a k ž i v o t n e i n t e l i g e n c i j e, n e g o i s t i n i t o i j e d i n o m o g u ć e l j u d s k o s t a n j e. Treba li literatura, pisana na poznate ili nepoznate adrese, sakriti takve ljudske tragove vremena? . . . J a k o p r e v a r e n i č o v j e k ? K a k v a n a i v n o s t ! Ali ta sudbina, fikcija ili stvarnost, ipak se tvrdoglavo zove ŽIVJETI, pa čak i t r e b a ž i v j e t i ! Da, bar samo živjeti i u šutnji, bez ikakve p r i č e, nekako posmrtno, nakon propasti onoga što smo nekad mogli nazvati n a j l j e p š i m ž e l j a m a n a š e g ž i v o t a. Zato i ŽAMOR MORA u ovoj knjizi govori o priči kako je đavao iz ljudskog očaja stvorio boga. U svemu što je ljudsko krije se neka zabuna, neka takva nestrpljiva zamjena života za jedno fiktivno rješenje koje se neće dočekati. A u z t a j ž a m o r m o r a i o v a z e m l j a, k a k v o s t r a š n o p i j a n s t v o l j u d s k o ! CRNI SMIJEŠAK, epistolarno poglavlje po kome je naslovljena i cijela knjiga, više se gotovo i ne nada u čovjeka koji se može začuditi životu, niti vjeruje da bi život, puki život, još čovjeku mogao reći nešto osobito. Pa ipak ŽIVOT SE UKAZUJE JAČIM, UPORNO IZNAD SVIJESTI KOJA BI GA TREBALA PREVLADATI, OBUHVATITI. Ni to nije sasvim beznačajno, ukoliko ljudi još uopće traže u svojoj sudbini ono što je značajno. Ali upravo to je đavolja konstelacija distance prema onom biću u sebi koje ipak živi, to je dijabolična ironija, osama crnog osmijeha: S t v a r a t i s v o j ž i v o t i z n i š t a ! . . . Tu je i klimaks knjige, kojoj epizoda FIGAROVA PIRA dodaje još i posljednju fugu tihe, potmule jeze udaranja glavom o zid smrti, tu konačnu granicu ovoga romana o životu čovjeka kojeg nema. K a k v a s a m j a s h e m a ? kaže piščev dnevnički komentar uz tu epizodu: T j e š i m s e m i š l j u, k a k o j e k a o s h e m a j e d i n o i m o g u ć e b i t i, t o j e s t : b i t i t a k o d a t e n e m a. A j e l i t o z a i s t a u t j e h a ? Prema EPILOGU vode sve crne niti kontrapunkta života i svijesti ove proze, komponirane kao neka vrsta nokturalne simfonije malih stvari i slučajnosti koje u svom toku bivaju sudbonosne, a sve bitno što taj epilog knjige kaže svodi se samo na ovo: I k o n a č n o t u, u v j e t r u, v e l i k e v o d e v r e m e n a š t o m e p l i j e n e i p u s t o š e, u b i j a j u. N e k a m e i p r e k r i j u k a o p i j e s a k b i b l i j s k i. A o v a s v i j e s t ? N i š t a . . . P a i p a k n i š t a s e p o u z d a n o n e z n a o č o v j e k u. Z a i s t a n e, n e, n e, n e z n a s e, o s i m o n o g a VRH VODA ĆEMO HODATI . . . I to je doista sve, ta ironija. Ta tragična ironija jedne apokaliptičke vizije ljudske sudbine, toliko višom silom svijeta u kome živimo i pišemo odvojene od poziva ljudskog duha da upravlja svojom zemaljskom stvarnošću. To je ono što u književnoj imaginaciji i spoznaji vremena ostaje, kad se odbiju iluzije, patetika, pripravnost za samoobmanu. To nije mnogo, ali ipak izgleda dovoljno za onaj strah od sebe samoga, koji je jedini u stanju da iz ruševina ljudske kreature iznova gradi čovjeka.

Ova konstanta Šegedinove umjetnosti prisutna je, već s onu stranu svakog optimizma ili pesimizma, jedino s nešto više gorke fatalnosti izdržanog života u varijaciji *Crnoga smiješka*. Nešto je novo, međutim, što taj quasi-roman prema mjerilima literarnoprofesorske katedre ipak znači jednu neugovorenu obnovu samoga duha romana. Na svoj način on ponavlja kompozicioni uspjeh jednog sasvim nekonvencionalnog principa, kakav je u svome postupku koncentrične simbioze nekoliko novela prije par godina pokazao i Šoljanov roman *Izdajice*. U paradoksu te knjige čovjeka kojeg nema nekako prešutno već leži ideja, ako ne i tehnika, piščeva oslobađanja od stega žanra. Fabule, nikakve fabule tu doista nema, sve je digresija, sve odvodi od tisuću puta iznova započete PRIČE u ono nedorečeno, zgrčeno, prekinuto, tek nagoviješteno i već odbjeglo. Smisao, još jedino moguć, tu je samo sustav beskrajnih nedovršivih aluzija, i Šegedinov simbolizam, njegova četvrta dimenzija metaforičkih značenja, sva mjesta poezije u toj prozi, okomica iznad analitičke ravni opstanka, čak se najzbiljskije tiče razjedenog, tamnog, neodređenog lica ili maske Vremena. U strukturi ili kontekstu knjige, kao da i nekoliko već otprije poznatih, a gotovo i najboljih piščevih novela (*Kiša, Mjesečina, Živjeti* i druge), poprima neko dublje značenje. Epistularni mozaik romana, povezan tekstom dnevnika jednog svjedoka života ili pisca knjige, djelujući kao noćna simfonija zavičajnog podneblja svijeta, kao neki odjek bez kraja u krajoliku ljudske duše, doista postiže izvanredni dojam EPSKOG TRAJANJA nadmoćna rastrganu čovjeku. I dijalozi u toj knjizi, inače tako često slaba strana pisca, naročito su izražajni, dramatično živi, dobri. Kao što su i mjesta poezije u toj prozi jaka. Da, to je takav mozaik sitnica, malih stvari, slučajnosti života i čovjeka, koji se zaista slaže u sudbinu, u okvir njene ljudske

vječnosti. Konačno, nakon veoma različitog nivoa epizodističke proze ovoga pisca, tako nejednake njegove novelistike posljednjih godina, opet jedna čvrsta i magistralna šegedinovska knjiga! Takva koja se dugo pamti, kad se jednom pročita.

Toliko se ipak ne bi moglo reći za proznu sonatu *Izvještaja iz pokrajine*. Ne zato što je i to, nema sumnje, također izuzetna knjiga analitičke proze u ovoj našoj beletristički sretnoj i usrećiteljskoj književnoj republici. Strpljiva i dostižna, čini mi se, kao ona bezimena pravda koja pripada jedino Vremenu, toliko suštinski ljudska i tako mitska, ona polako otkopava kroz sve naslage mimikrije skrivenu istinu jednog ljudskog dokumenta, dnevnika jedne prošle drame — koja se iznenada obnavlja, koja i dalje traje, koja je zapravo neprekidna, neuništiva. Izvještaj analitika, korak po korak, osvjetljuje, stavlja u kontekst svih daljnjih događaja, živih ljudi, u komornu atmosferu neke epske vječnosti, tamnu i zakopanu, golu, surovu, nepopravljivu, a tako bitnu pokrajinu našeg srca. Možda je tu i malo suviše primjetno ono osnovno šegedinovsko stanovište naivnosti koja iznenađeno, sa suspregnutim čuđenjem promatra svijet kome je trebala, ili još uvijek treba, PRIČA O PRAVOM ČOVJEKU. To je, dakako, stanovište samoobrane ljudske od utopijskih želja koje se nikad neće ostvariti, i možda je bolje da se neće. Duhovni je korijen tog naivnog oka kontemplativno platonski autentičan, izvoran u smislu koji ne zaboravlja suštinu u toj spilji života, mitsko praskozorje, čistu prasliku lica ljudskog. Ali ipak kao stanovište literarno, dakle na neki način i artificijelno izgrađeno protiv samoga iskustva, đavolje empirije življenja, ono, kako mi izgleda, baš u IZVJEŠTAJU IZ POKRAJINE pokazuje na dosta stranica izrazitu slabost nedramatičnog odugovlačenja, pa čak i oklijevanja oko gole rane života iz koje, otvorena jezi svijeta i strahu ljudskom, treba izaći gola svoja riječ, onog oklijevanja kakvo i od sokratovske majeutičke pomoći istini da se rodi isuviše čini literarni spektakl. Odveć je duge predstave oko zakopane istine u tom kratkom romanu, za čiju bi temu, duh i izraz možda bilo bolje rješenje da su slika svijeta samo u okviru duže pripovijesti. Napokon, o stvarima ukusa najbolje je i ne raspravljati! Ali nije sretna okolnost, ako se radi samo o činjenici, što se ovaj roman pojavljuje istovremeno s *Crnim smiješkom* i tako neizbježno ostaje u sjeni te, ukoliko je tačno moje osjećanje, mnogo slobodnije i jače knjige.

Literarni oklop, zanatski korektan, ali trom i težak nešto više nego što podnosi unutarnja istina tog romana, njegov dramat u čistom stanju, ipak ne smeta da suština u ovom slučaju bude važnija od oblika. Najširi opseg *Izvještaja iz pokrajine* su krajnje, potpune mogućnosti života, osakaćena, spaljena, sasječena već u početku... Zato u kontemplativnom oku romana i stoji pitanje: Kako se u takvom životu drže ljudi, koji sami sebe znadu spoznati? Protagonista je čovjek koji svoj vlastiti život gleda kao objekt i zna o njemu misliti gotovo znanstveno, objektivno. Priča o njemu je drama, crna komedija o tome kako se on, takav čovjek, objavljuje u životu kao živi akter, kao glumac, kao maska i istina ispod nje? IZVJEŠTAJ stavlja samo u jednu novu graničnu situaciju onaj poznati meditativni lik piščeva literarnog dvojnika, koji na svom putu kroz Vrijeme ispituje sebe i druge, prostore i vremena, odviše ljudski svijet i svijet pust, bez ljudi, samoću, izvor ljudskog lica, i mutan tok napučenih rijeka života, istinu, laž i spiljski strah tla, zemlje, krvi, ranjena krila u kome bi čovjek trebao, trebao naći svoj zavičaj. A nalazi samo zatvoreni krug, smrt kao jedini izlaz iz svoje vrtnje u njemu, i život zle savjesti, opstanak u vječitom osjećanju krivnje pred praslikom »pravog čovjeka«! Granica, do koje dopire čovjek stvarnosti i mita? Ljudske stvari, koje se ne mijenjaju. Samo nova imena za isto, staro. Nikakva mogućnost ljudske, doista ljudske pobjede? Pobjednik bi uvijek trebao imati pred sobom sliku pobijeđenog, da bi se očuvao od onih strana života protiv kojih je vodio bitku. To je taj horizont kruga kome se uvijek vraćamo. Ta priroda samih stvari ljudskih, možda, koja je jača od svega što mi samo mislimo i zamišljamo. Taj zid o koji stvarni čovjek, uvjetovano biće svoje historije, uvijek tako bezuvjetno razbija glavu i srce svoje razdire pred njim. Iopet, kaže dnevnički intimna prepiska izgubljenog čovjeka, uskrslog aktera romana, moram se vratiti mitu, jer samo tako, u priči, meni se i objašnjuju stvari. Zar ne, ideje nas privuku, omame, očaraju u našim izgubljenim situacijama, a mi im se predajemo, moramo im se predati, vrlo često bez ostatka, i one nas ponesu u vihor povijesti, iskoriste nas, sve naše vrijedno nam oduzmu, pa čak i život. Kadikad pomišljam da je to i najbolje. Izgorjeti bez ostatka! Jer život ipak rađa nove probleme, a oni nove ideje, nove mitologije. Što smo tada mi, robovi starih mitova? Tragični. Smiješni. To je ta tragikomedija, crna farsa svijesti i života koji nadire, jednako moćniji od starih i novih mitologija naših, nerješiv u svome paradoksu trajanja, obnavljanja, vječne zamke. To je taj svijet u kome i priča o njemu mora biti bez katarze. Pa zašto ona uopće? Ne tek u slučaju IZVJEŠTAJA IZ POKRAJINE, možda samo zato, ako je to njeno najbolje opravdanje: Čujte i jasno shvatite izraz: pravi čovjek! Što ja nisam učinio za njega? A sada vi recite... Ima li u meni znakova pravog čovjeka? Vratimo se tamo, u naše početke, zajednički, čas po čas, dan po dan, ispitajmo, tragajmo, njušimo za pravim čovjekom...

Nije to odista literatura nikave katarze. Ne olakšava ona, već otežava življenje. I kako, ako ne time što ga stavlja u pitanje jedne misli kao sredstva savjesti, kao bespokojstva u korijenu našeg bića. Kao da sve uništava čovjeka u tom ljetopisu vremena, ovoj literarnoj kronici prohujalih godina, takvom ljudskom dokumentu od kojeg autentično polazi Šegedinova proza. Pisati, što tu znači pisati? Ništa manje nego htjeti živjeti jedino još za tu golu riječ svoju, koja tako radikalno i ne želi biti dopadljiva, nego istinita. Antibeletristika, tekst koji ne stvara estetsku iluziju samozadovoljstva literarnog filistra, u prvome je planu analitičkog i korozivno pjesničkog interesa Šegedinova načina pisanja. Osjećanje pustolovine koja sve ugrožava ostaje u središtu njegove imaginacije. Ali još uvijek i neka blizina iskonu mita Lica ljudskog, legendarnom času kad se Zemlja prvi put raduje liku čovjeka na vodama svojim i sjeni njegovoj na tlu. Takav je ljudski korijen misli, duha, mašte, izraza, neuništiv, ma koliko izgledao i beskrajno naivan u toj ulozi svjetlonoše života koji sve više prati sjena, duboka i crna, dijabolična ironija. Poduzima li ta literatura koja igra na glavnu kartu analitičke pronicavosti, koja se kladi na tragično pjesničko osjećanje života što apokaliptički prodire do kostiju, poduzima li ona možda ikakvo iskupljenje ili pobjedničko objašnjenje zagonetke našeg svijeta? Ne, čak ni toliko. Ni u tumačenju svijeta ona ne ide daleko, ali baš zato sve nagovještava, sve sluti. I to je njena neuskraćena radost, ta briga da ni

njena riječ ne ode predaleko, u neku proročku patetiku smaka svijeta. Ta briga, da i vlastita riječ ostane u ljudskoj mjeri onoga straha od sebe samoga koji, još uvijek, jedini stvara čovjeka.

Ali tu je dakle i život, taj život koji beskrajno otežava pisanje. Čime, ako ne i u literaturi ljudskom nužnošću ili slobodom vlastitog odgovora na totalno pitanje ŽIVJETI? Literatura kao ljudski dokument. Kao udvostručeni inferno postojanja i svijesti. Kao pisanje koje ipak ne ponavlja život. Koje ide protiv njega, takvog kakav jest. Protiv njegove šutnje, sudbine zemaljske, kozmičke ravnodušnosti, pitajući još uvijek sve o njegovu mogućem smislu. To je magnetsko polje privlačnosti ove spoznajno pjesničke literature. Istina njene izuzetne meditacije, koliko dublje od svakidašnjosti i slatke beletristike koja je obzirno opipava. Tu iz šegedinovske proze izbija nešto izvan literature, nešto aliterarno, doista golo, otvoreno, ranjavo i neskriveno u arabeske riječi, estetike, artističke iluzije — ta ljudska naša egzistencija sâma, ustajući za vlastitu riječ o sebi. I tako je ovdje, za nju, uvijek ta dvostruka klopka zrcala. Ona u koju se nekako hamletski nastoji uhvatiti kraljevsku zlu savjest vremena. Ne, to nije provokativna literatura. Dani, površina dana, plićine života, i dalje će ići pokraj nje. Toliko kontemplativna i bliza korijenu ljudskih stvari, ona kao da je pisana u monaškoj izbi. Sva njena žestina je asketska. Uz koliko odustajanja od pjene života, privida življenja! Ali za sve koji se zaustave u svome hodu, da pogledaju gdje smo i zašto hoćemo dalje kroz ovo neraspoznatljivo vrijeme sumraka ili svitanja, tek za takve čitaoce-aktere svoga života ona je, uistinu, i pisana.

ŽIVJETI? Pa onda PISATI? Ili prije obratno, jer ni to se više ne zna sigurno u ovo naglavce i izvrnuto doba. Vrijeme je dvostrukog ispitivanja — i riječi, i zbilje. Antibeletrističko vrijeme koje, ako ga shvatimo, jednako supstancijalno otežava i pisanje i življenje. Dvije nove knjige Petra Šegedina izraz su takvog shvaćanja — vremena, i sebe u njemu. Ali ne, ta umjetnost proze koju on piše nije ni literatura svemoguće misli. Nego samo one uznemirujuće, te koja kritički i pjesnički budi biće naše svakidašnje iz teškog sna životne proze, iz bezličja općih navika, iz agonične mehanike besmislenog trošenja dana i noći. To je njena iskaznica, književna, pa i više nego to. A što se mene tiče, drago mi je da sam govoreći upravo o ove dvije knjige rekao u stvari: zbogom — i posljednjem tragu svoje nekadašnje ambicije književnog kritičara. I svime što (tako oproštajno) rekoh, ne spasih ničiju dušu!

POST SCRIPTUM

I ZAŠTO BAŠ U KRITICI?

Da, barem s moje strane, ne ostane previše prostora za isključivo čuđenje dobronamjernih i ostalih, zlih jezika, što upravo u času izlaska moje knjige pamfleta Vlatko Pavletić, jedan od apostrofiranih u njoj, ipak dobre volje objavljuje ovaj oproštajno-kritičarski tekst svog nekadašnjeg protivnika u časopisu kojem je on glavni urednik, moram reda radi reći slijedeće: protu-pamflet, pretiskan u knjizi, sasvim je određeno datiran jednim trenutkom iz 1958. godine, izazvan je jednom ondašnjom stranom Pavletićeve literarne djelatnosti, također pamfletskom, i nema nikakve pretenzije na vječnu istinu, nego je danas naprotiv samo dokumentarne naravi. A što se, uopće, tiče logike pojavljivanja ove moje riječi o knjigama Petra Šegedina u ovome časopisu, čini mi se da je to, unatoč mojim bivšim i sadašnjim polemičkim i pamfletski naglašenim odnosima prema nekolicini kritičara koji surađuju u časopisu, samo očiti znak da je KRITIKA u ovom našem zamršenom i ne baš lakom književnom trenutku doista časopis otvoren za svaki načelni, otvoreni i vlastiti pristup čitavom nizu otvorenih tema i dilema našeg aktualnog života i kritičke riječi o njemu.

Barem toliko — mislim, morao sam ipak reći, već zbog toga što, unatoč svemu što se učinilo kao zapreka, Vlatko Pavletić nijednog časa nije želio odustati od objavljivanja ovoga mog teksta u KRITICI. Stoga i smatram, da bi zbog nekog komadića vedrine u ovoj našoj ionako dosta tmurnoj literarnoj atmosferi, mojem vlastitom mišljenju i on trebao dodati koju riječ.

Bruno Popović

Volio bih da je u ovome slučaju mjesto riječi dostajala činjenica — sama po sebi. Ali kad baš Bruno Popović insistira, u redu: dodat ću »koju riječ«, jer kad već prihvaćam igru, onda poštujem i njezina pravila, usprkos tome što znam pojedince oko sebe kojima je do igranja ali sebe ne smatraju ničim obvezanim. Doduše, i to je svojevrsna igra, samo nešto zamršenija; i daleko od toga da bude čista. Neki u njoj gube sve što posjeduju dok istodobno drugi dobijaju sve što nisu niti uložili niti imali ili čak uopće niti zavrijedili. Zbog toga, međutim, ne bi trebalo gubiti — strpljenje! Niti ispadati iz takta... Pogotovu ne zbog postupaka i ispada koji se poput bumeranga vraćaju svome ishodištu.

B. Popović je upravo objavio zbirku PAMFLETI kojom kazuje da nimalo ne drži do nekih svojih »dragih suvremenika«. Pa šta onda!? Istom knjigom on također dokazuje da mu zapravo nije ni do vlastitoga spisateljskog renomea — jer kako inače protumačiti, d a n a s, pojavu ovih j u č e r a š n j i h tekstova bez s u t r a š n j i c e!?!

No, o pamfletima ne želim dalje govoriti; nešto radi vedrine o kojoj pjevaše Ujević, ali ponajviše zbog toga što ja u Bruni Popoviću ne vidim j e d i n o autora koji bi da izaziva i gazi kolege pisce. Popović je, uz to, član Kritičke sekcije Društva književnika Hrvatske. KRITIKA je časopis te iste Kritičke sekcije DKH. Tekst napisan u povodu Šegedinovih novih proza prihvaćen je kao objavljiv, pa je normalno da bude i objavljen kao prihvatljiv — unatoč svemu i nakon svega. KRITIKA je otvoren časopis; urednike zanimaju sadržaj i vrijednost određenih tekstova, a ne tančine bio-bibliografija svih, pa i neodređenih suradnika.

Ne znam je li to dovoljno kao objašnjenje, ali znam da nema smisla odgovarati istom mjerom kad je pretekst sasvim neprimjeren.

Osobno bjesomučje ne stavlja, izravno i posebno, nikoga na muke; ono samo izaziva opću m u č n i n u. U ime vedraca žuđene vedrine, i radi još mnogo važnijih stvari pod ovim tmurnim nebom — nadiđimo je...!

A vrijeme će ionako učiniti svoje.

Vlatko Pavletić

LAVOSLAV VUKELIĆ

Nedjeljko Mihanović

»Habent sua fata libelli« — rekao je rimski pjesnik Terentius Maurus. Ali imaju svoju sudbinu i nekoje pjesme, po kojima njihovi autori ulaze u povijesti književnosti, u antologije, u izbore širokih pregleda nacionalne kulturne baštine. Takvu sudbinu imala je Vukelićeva u »Vijencu« 1879. posmrtno objavljena pjesma *Kod Solferina*. Po tome što je Vukelić od suvremene kritike u svoje vrijeme bio prihvaćen, to što je ušao u Šenoinu antologiju hrvatskoga pjesništva i u Šurminov i Prohaskin pregled povijesti književnosti, on bi vjerojatno danas bio posve zaboravljen. Odlučnu okolnost imalo je za Vukelića upravo isticanje ove njegove pjesme, koju je Krleža u knjizi *Moj obračun s njima* ocijenio kao izuzetno umjetničko ostvarenje tematsko značenje. Govoreći o pjesničkim ostvarenjima ilirskog i poslijeilirskog razdoblja, Krleža je na ovaj način istakao Vukelićevu pjesmu *Kod Solferina:* »Od čitavog ilirizma ostala je jedva jedna pjesma, a osim jednog Preradovićeva dvostiha i Vukelićeve pjesme *Kod Solferina* kroz šezdeset godina do Kranjčevića nema poezije.«[1] I u još jednoj prilici Krleža se afirmativno izrazio o ovoj pjesmi, kao o stvaralačkoj uvertiri u periodu ozbiljnih lirskih svjedočanstava u panorami hrvatske poezije: »Prvo ozbiljno književno stvaralačko ime, koje se javlja na našem umjetničkom planu prošlog stoljeća, jest Kranjčević, a osim Vukelićeve pjesme *Kod Solferina* i Kovačićeva Kumordinara, Kranjčevićeva pjesma *Gospodskom Kastoru* jedan je od vrlo rijetkih simbola naše stvarnosti, ostvaren umjetnički.«[2]

Ovo, u odnosu na književno stvaranje preporodnog razdoblja, precjenjivanje Vukelićeve pjesme, koja je doista u naše pseudoromantično vrijeme otvoreno i stvarno odrazila jedno lirsko trzanje u spoznaji naše stvarnosti, postalo je za njezina autora presudno. Ova Krležina ocjena imala je utjecaj i na Barčevo gledanje na Vukelićevu poeziju, koji iste godine (1932) u svome članku piše slijedeće: »Vukelić je prvi nakon Dragojle Jarnevićeve stao upozoravati na laž o dobrovoljnom junaštvu Krajišnika — ističući da su Krajišnici u ratu samo hrana za topove, a u miru sredstvo što su ga oficiri, ponajviše stranci, iskorišćavali u svoje svrhe. On je upozorio na svu bijedu i poniženje što ih je taj čestiti dio našeg naroda morao kroz tako dugo vremena podnositi, ostavljajući o

[1] Miroslav Krleža: *Moj obračun s njima*. Str. 24. Zagreb, 1932.

[2] Krsto Hegedušić: Podravski motivi. Trideset i četiri crteža. *S predgovorom Miroslava Krleže*. Minerva, Zagreb, 1933.

sebi po Evropi — ni kriv ni dužan — samo neugodne uspomene.«[3] I nadalje, navodeći kako je Vukelićevo ime slabo poznato mlađim pokoljenjima, Barac kao i Krleža preocjenjuje Vukelićevu književnu poziciju u vremenskom rasponu od preporoda do razdoblja realizma, pa kaže: »A ipak je Vukelić bio — uz Andriju Palmovića — najsnažniji lirski talenat u hrvatskoj književnosti sedamdesetih godina prošloga vijeka, kao lirik jači od Šenoe i Markovića.«[3]

Nakon ovih ocjena Vukelić je s pjesmom *Kod Solferina* bio neizostavno zastupan u svim našim antologijama počevši od Kombolove, godine 1934, do Milićević-Šoljanove. No svakako bi bilo pogrešno zaključiti da je Vukelić u pregledu hrvatske književnosti bio zastupan isključivo zbog ovih autoritativno izraženih ocjena. Krležina estetsko-kritička ekshumacija ove pjesme iz verzifikatorske slojevitosti naše lirske produkcije devetnaestog stoljeća samo je otkrila njenu stvaralačku izuzetnost. Pjesma *Kod Solferina* zaista je po umjetničkoj realizaciji premašila i svoga autora i patriotsko stvaralaštvo tog vremena. Iz sveukupne Vukelićeve poezije teško se može išta izdvojiti što bi se po umjetničko-izražajnom dometu moglo mjeriti s tom izuzetnom pjesmom. Je li njegov pjesnički talent u tom ostvarenju dosegao svoj vrhunski domet ili je to trebala biti nova faza u njegovu stvaranju, teško je reći. Ali gotovo svi prikazivači njegova djela isticahu da su težak život, birokratski postupci i prerana smrt onemogućili prirodni razvitak njegove stvaralačke nadarenosti.

Vukelić se rodio 20. ožujka 1840. u Kosinju, u Lici, u sjedištu tadašnje krajiške satnije u otočkoj pukovniji i u mjestu prve hrvatske tiskare u kojoj su se tiskale stare glagoljaške knjige. Pučku školu završio je u Kosinju, a pošto mu se otac, kao umirovljeni časnik, preselio u Senj, tamo je polazio i završio gimnaziju. U jesen 1859. odlazi u Zagreb i upisuje pravo, ali se već slijedeće godine zbog pomanjkanja sredstava za izdržavanje morao vratiti kući. Bavi se književnim radom i proučavanjem talijanske književnosti te čita Petrarcu, Ariosta, i Tassa. U jesen 1860. odlazi u Beč u zavod za izobrazbu krajišnih časnika, gdje je pohađao graničarski upravni tečaj (Grenzverwaltungskurs). U pismima prijateljima u Senj žali se što mu dragocjeno vrijeme, koje bi po svojim osobnim sklonostima posvetio književnosti, oduzima svladavanje »Polizeimassregelna« i »Grenzgrundgesetze«. U kolovozu 1862. postao je poručnikom krajiške uprave. Odlazi iz Beča u Senj na dvomjesečni dopust, a zatim na dužnost u Gospić. U prepisci Budi Budisavljeviću u Beč, žali se na bezličnost uredovnog života u Gospiću i piše da je, što se tiče kulturnog i književnog rada, »stao hrđati kao nož u koricama«. U proljeće 1863. premješten je za upravnoga časnika u Osijek, a 1866. ponovno je vraćen u Liku. Godine 1868. postaje natporučnikom krajiške uprave; 1871. dolazi na dužnost u bjelovarsko-križevačku županiju, gdje mu je tadašnji veliki župan i pjesnik Ivan Trnski bio pretpostavljeni i književni mentor. Godinu kasnije ponovno se vratio u Liku, gdje se po službenoj dužnosti često selio iz mjesta u mjesto: u Gospić, Smiljan, Gračac, Sinac, Otočac, Lički Osik. U proljeće 1875. imenovan je od bana Ivana Mažuranića podžupanijskim tajnikom u Krapinskim Toplicama. Kada je nešto kasnije premješteno sjedište podžupanije, nedaleko u Sv. Križ Začretje, preselio se i tu je proživio zadnje godine života. Počeo je pobolijevati od tuberkuloze. Početkom 1879. bolest ga posve svlada, a 26. ožujka umre, ostavivši četvoro maloljetne djece.[4]

[3] Antun Barac: *Lavoslav Vukelić*, »Mladost«, XI, br. 2, str. 25—28, Zagreb, 1932.

[4] Njegov sin Milivoj Vukelić, u književnosti je poznat pod pseudonimom Milkan Lovinac, autor djela *Purpurne noći*, u izdanju DHK, Zagreb, 1914. Umro je kao umirovljeni potpukovnik 1938.

Makar po vjerskoj pripadnosti bijaše pravoslavne vjere, postojano se osjećao gorljivim Hrvatom. Po političkom uvjerenju pripadao je — kako bi kazao Matoš — »najčestitijoj stranci«, Stranci prava, ulazeći tako u književnu plejadu hrvatske pravaške patriotske revolte Harambašića, Palmovića, Kovačića, Kumičića i Kranjčevića. Takvim svojim nacionalnim osjećajem Vukelić pripada onom krugu hrvatskih književnika (Demeter, Preradović, Harambašić, Kokotović, Budisavljević, Miletić) koji kao pripadnici pravoslavne vjere nikada nisu zatajili svoje domovine Hrvatske. Oni su Hrvatsku osjećali kao svoju ukorijenjenost, pripadnost, kulturu i povijesnu sudbinu; oni su Hrvatsku stvarali. Iz takvih okolnosti posve prirodno i spontano proizlazilo je ono Šenoino priznanje i poklik izrečen u nekrologu nad Vukelićevim grobom: »Nu oni Hrvati kojima nije srce obumrlo za idealno plemenito pregnuće, koji uvažavaju cijenu zatočnika narodnoga duha, oni Hrvati kliknut će na pragu Vukelićeva groba: *Lahka ti zemljica, čestita hrvatska dušo!*«[5]

Vrlo mlad počeo je pisati pjesme. Godine 1862. objavljuje pjesme u časopisima »Lada« i »Naše gore list«. Nešto kasnije na poticaj Ivana Trnskoga počeo je surađivati u »Vijencu«. Za vrijeme studija u Zagrebu i Beču stekao je solidno književno obrazovanje. Dragutin Prohaska navodi da je čitao Mickiewicza, Kollára, Victora Hugoa i Ljermontova. Mogao je čitati na talijanskom, njemačkom, francuskom, engleskom, poljskom, češkom i ruskom jeziku. Između ostalih pjesnika prevodio je Shakespearea, Goethea, Mickiewicza, Ljermontova i Heinea. Preveo je dramu *Francesca da Rimini (Franka Riminka)* od Silvija Pellica. Matica hrvatska izdala mu je 1878. prijevod romana *Kirdžali* od Michala Czajkowskoga. Djela su mu postumno sabrana i objavljena u redakciji njegova gimnazijskog druga Bude Budisavljevića pod skupnim naslovom: *Književno cvijeće Lavoslava Vukelića,* u Zagrebu 1882. Knjiga je doživjela dva izdanja.

Pod utjecajem poljske romantike, a još više pod dojmovima mladenačke lektire naše starije lirike Vukelić piše svoju ljubavnu poeziju. Prema navodima Bude Budisavljevića Prijedorskoga, njegova nešto mlađeg druga iz senjske gimnazije, Vukelić je već kao đak čitao starije hrvatske pjesnike dubrovačko-dalmatinskog područja. »Bolje đake znao je okupiti na šetnji oko sebe ili sakupiti u svom domu i tu bi se ponajviše porodila krilata riječ o Gunduliću, Đorđiću, Palmotiću, Hektoroviću, Luciću, Maruliću, Nalješkoviću, Zlatariću, Ranjini itd., a mladenci tad bismo se natjecali, koji li je bolje upamtio kiticu ovu il onu iz njihovih pjesmotvora. Kačića si morao znati gotovo naizust, kao i *Smrt Smail-age Čengijića,* da ti se ne zapali obraz, kad se nađeš na sastanku đačkom.«[6]

Književni rad Vukelićev opsegom nije velik. Kao pjesnik i pripovjedač nastavlja književna shvaćanja iliraca, smatrajući književnost sredstvom za odjelotvorenje nacionalnih ciljeva. U metričkim je razmjerima uzimao za uzor Trnskoga. Od svega mu je ipak najznačajnija lirika. Uz Andriju Palmovića, to je jedini pjesnik koji se gotovo posve predaje poeziji. Najvećim dijelom to je ljubavna lirika, zamišljena u nekom nadstvarnom snatrenju, bez stvarne inspiracijske osnove, bez osobnih tonova i ličnih doživljaja. I kako već istakosmo, jedina pjesma koja se jače otela toj kliširanoj, diletantskoj, izražajno-oblikovnoj shemi jest

[5] August Šenoa: *Lavoslav Vukelić,* »Vijenac« XI, br. 14, str. 224, Zagreb, 1879.
[6] Bude Budisavljević: *Lavoslav Vukelić.* (Životopisne crtice.) *Iz mojih uspomena.* Str. 61. U Zagrebu, 1918.

rodoljubna tužaljka *Kod Solferina.* U atmosferi romantičnih patriotskih uzdisaja i tankoćutnog lirskog »Liebeleia«, ta je pjesma bolno zajecala nad našom jalovom nacionalnom smrću. Ona se posve oslobodila onog patetičnog, narodnog, ratobornog patosa i zanosnog herojstva i kroz tragičnu sudbinu nacionalnog martirija izrazila besmislenost rata. U tom razmišljanju smrtno ranjenog Krajišnika na bojištu, i u pitanju za koga se i zašto prolijeva hrvatska krv na stranim ratištima, izražen je duboki osjećaj tragike osobnog i nacionalnog udesa. Taj prizor umirućeg ratnika u tuđoj zemlji, koji u agoniji postavlja u nebo vapijući uzdah i pitanje: »Bože, bože, ako jesi, gdje si?«, izdvaja se između Vukelićevih naivnih rodoljubnih motiva i djetinjastih ljubavnih lirskih »zvonjelica« kao izvoran motiv naše povijesne stvarnosti i subjektivni pjesnički izraz. Najveći dio iz sveukupnoga njegova »književnog cvijeća« ostao je na razini neizražajne kvantitete neinventivnih ljubavno-rodoljubnih varijacija, pretrpanih romantičkim fraziranjem. I bez ove postumne poruke i posmrtno objavljene pjesme Vukelić bi u indeksu naših liričara bio posve zaboravljeno ime.

Vukelićev prozni rad sastoji se od svega dvije kraće novele (*Hajduk Rade* i *Krvava dioba)* i nekoliko koncipiranih i nedovršenih crtica. Građu za novele uzimao je iz krajiškog života. Za njegove pripovijetke kaže Barac »da se ne izdižu nad prosječnu hrvatsku novelističku produkciju iz početka sedamdesetih godina (Zahar, Lorković, Perkovac)...«[7] No ipak bismo primijetili, da su sadržaji njegovih proza nešto grublje, ali i realističnije zahvaćeni od tadašnjeg prosjeka romantičarskih tema seljačkih idila. Novela *Krvava dioba* istinski je isječak iz života, s realističkim pretenzijama da se dade slika nezdrave vojničke uprave u Vojnoj krajini. Vukelićeva su nastojanja usmjerena da obogati našu takozvanu krajišku novelu koju su oblikovali Josip Eugen Tomić, Nikola Kokotović, Jure Turić i Bude Budisavljević. Iako je po jezikoslovnom opredjeljenju bio pristaša »riječke škole« (»Kurelac i kurelčevi nađoše pravi put; Bog im dao sreću i slavodobiće!« — naglašava u pismu senjskom prijatelju Toni Poliću), njegov prozni izraz ima značajke narodnog izražavanja. Osobitosti su Vukelićeva jezika u jednostavnosti, u narodnoj slikovitosti, u izražajnoj prirodnosti, ali zato i u oskudnoj artističkoj istančanosti i umjetnoj profinjenosti.

Da li je u Vukelićevu književnu htijenju i nastojanju postojala neka veća skrivena i neizražena stvaralačka snaga, teško je reći. U ovome što je dao, nije ostvario mnogo. Već je Šenoa u nekrologu pokušao opravdati njegovu stvaralačku neproduktivnost i nedovršenost, iznoseći teške uvjete u kojima se razvijao njegov književni talent. Šenoa koji je znao šta znači otimanje okovima birokracije, opravdavao je Vukelićevu stvaralačku prosječnostć njegovim životnim prilikama: »Sudbina baci tu živu, pjesničku dušu na suhi brijeg birokracije, borba za svagdanjim kruhom ote njegovu geniju svu snagu, u smalaksalom tijelu malahnu i duša, a skrb za obitelj zauzdavaše njegovu fantaziju. I tako nam klonu prerano u grob, tako potavni iznenada sjajni talenat, koji bi u sretnijim časovima bio urodio obiljem zlatna ploda.«[8] Ove birokratske nevolje koje su sputavale Vukelićev pjesnički polet isticali su gotovo svi prikazivači njegova života i djela. Nema sumnje da su uski okviri krutog vojničkog ustrojstva, nerazumijevanje sredine, natezanje s birokratizmom krajiške uprave, militaristička atmosfera među krajiškim vladinim časnicima

[7] Antun Barac: *Lavoslav Vukelić,* »Mladost«, XI, br. 2, str. 25—28, Zagreb, 1932.
[8] August Šenoa: *Lavoslav Vukelić,* »Vijenac«, XI, br. 14, str. 224, Zagreb, 1879.

predstavljali loše uvjete za Vukelićev duhovni razvitak. Strogi zahtjevi za službena promaknuća i česti premještaji koji su prigušivali polet njegovih mladenačkih zanosa i suzivali raspon književnih interesa, morali su se odraziti na njegovo stvaranje. No unatoč tome, on je pokazao upornu snagu da u posve neadekvatnim uvjetima vojničkog zvanja udovolji svojim književnim sklonostima, ostavivši nam, ako ništa drugo, humanu antimilitarističku poruku, jednu od najuspjelijih i najizvornijih pjesničkih realizacija svoje književne epohe, kao svjedočanstvo vremena u kojem je podlegao mlad i s neostvarenim književnim zamislima.

RAZGOVOR POVODOM IZVOĐENJA DRAME M. MATKOVIĆA »GENERAL I NJEGOV LAKRDIJAŠ« U HRVATSKOM NARODNOM KAZALIŠTU

Petar Šegedin

KAO I OBIČNO JAVIO SE I OVAJ PUT IZA MOJIH LEĐA NENADANO, INDISKRETNO, ALI POSVE PRIJATELJSKI...

ON: Dakle, vi ste odlučili šutjeti?

— Kako?! Ah, da... Ne, ja sam, kao što je poznato, propovjednik naivnosti. Naivnost treba gajiti...

ON: Zašto šutite, dakle? Vaša je dužnost bila da odmah uzmete riječ. Vi vršite dužnost predsjednika Društva književnika. A jedan čovjek, jedan pisac, izložen je napadajima...

— Znam; i jedna kazališna predstava uzbudila je našu javnost... To ste htjeli reći još, zar ne?... Razumijem, razumijem! Potvrdila se stara istina: uznemirena sredina lako nađe povod za izraz svog uznemirenja. I tada se, u jednom djeliću takvog kompleksnog stanja i u jednom određenom času, ogleda sva zamršenost te sredine...

ON: I onda ste se sjetili Desničine novele »Pravda«, te — zašutjeli...

— Nikada nisam prihvaćao poruku — kako se danas kaže — te Desničine novele. To sam i napisao, a i njemu samom rekao. Poruka te novele je poznata: *ne diraj u zbrku svijeta, jer ćeš, umjesto da je središ i da joj pomogneš — kako naivno misliš! — postati njena žrtva i što je najstrašnije njezino sredstvo te tako doprinijeti još većoj zbrci.*

ON: Ako nekoga tuku na ulici vi ćete se, dakle, angažirati?!

— Pokorit ću se, rekao bih, svom moralnom refleksu i nastojati zaštititi onoga koji je ugrožen, bez obzira na Desničinu mudru poruku. Jer, čovjek je u sukobu sa svijetom upravo po tome što je čovjek, pa i onda kad uviđa, spoznaje ludost svijeta, kada, dakle, postaje mudar, ne može rezignirati i postati apsolutno pasivni promatrač.

ON: Molim, a zašto ne?

— Jer time poništava svoju ljudskost...

ON: To znači: iz sukoba svijet—čovjek niče ljudska naivnost. Ljudskost konstituira naivitet...

— Tako, tako, vrlo ste blizu...

ON: Dobro je da smo se barem približili. Ali, vidite, istodobno smo se i udaljili od onoga zašto sam s vama.

— Ne, ne, mi smo u najbližoj blizini slučaja »General i njegov lakrdijaš« Marijana Matkovića. Ponavljam: u jednom času i u jednom djeliću kompleksnog stanja jedne sredine ogleda se sva njezina zamršenost.

ON: Bili ste na reprizi kada se slučaj dogodio?

— Jest, prisustvovao sam reprizi i bio svjedok svega. Jedna grupa studenata vidjela je u »demitologiziranom« Nikoli Šubiću Zrinjskom, prikazanom u toj drami, povredu svojih narodnih, nacionalnih svetinja i nastupila je drastično te zvižducima i dobacivanjima prekinula na kratko vrijeme prikazivanje.

ON: Neki su od tih studenata bili pohapšeni?

— Ali odmah, drugi dan, i pušteni. Istina i osuđeni, neki čak i na dva mjeseca, zbog izgreda ispred kazališta, ali čini mi se, uvjetno...

ON: »Stvar« je odjeknula i pretežni dio štampe odmah je digao buku... Upravo zbog toga i želim znati vaše mišljenje.

— Jest, štampa je najavljivala komad »duhovito«: »Zrinjski u gaćama«, da bi se kasnije zgražala nad reagiranjem studenata. Ako naš razgovor počnemo sa štampom nikamo nećemo stići.

ON: Ali štampa je odigrala veliku ulogu...

— Ne niječem to... Potrebno bi bilo početi od umjetničkog djela. Smijem li?... Dobro, dakle: sva nastojanja mnogih od nas književnika, pa ne među posljednjima i samog Marijana Matkovića, bila su od prvih naših literarnih ostvarenja nošena duhom slobode. Zastupali smo misao: samo sloboda stvaralaštva omogućuje rast i razvoj kulture, pa stoga i književnosti. Ta sloboda, uvijek smo bili svjesni toga, nosi u sebi i slobodu kritike. Jedne slobode nema bez druge: one se uzajamno uvjetuju. Sve što je javno objavljeno može biti i trebalo bi biti javno kritizirano! Ali kako ni kreacija ne može biti *apsolutno* slobodna, jer *apsolutna, bezgranična* sloboda negira sâm stvaralački akt, kojemu je, kao njegova specifična kvaliteta, imanentno ograničenje što mu ga nameće njegova umjetnička struktura, tako ni sloboda kritike ne može biti apsolutna, jer i ona izlazi iz okvira kritike, ako prestaje »surađivati« s umjetničkim djelom. Jedan od takvih »izlaza« zove se i presija, pritisak...

ON: Treba, dakle razlikovati kritiku od presije, nasilja...

— Marijan Matković je bio slobodan napisati svoju dramu, Hrvatsko narodno kazalište izvesti je, ali i kritika je bila slobodna reći svoju riječ na način...

ON: Da, ali...

— Grupa studenata, na reprizi Matkovićeve drame, vladala se, kako se rijetko u nas vlada u kazalištu; ona je gotovo tijekom čitave predstave vršila pritisak na glumce raznim dobacivanjima i zviždanjima. Glumci su takvu vrstu kritike morali osjetiti kao nasilje. Ali, istina je, ta vrsta »kritike« nije nepoznata i u nas i u inozemstvu, pa čak i u najkulturnijim evropskim središtima! Razumljivo je da su nama piscima takve vrste »kritike« neugodne, čak vrlo neugodne. I ja nisam za takvu »kritiku«, ali rijetki su oni među nama, koji i takve kritike ne bi prihvatili u ime slobode stvaralaštva i slobode kritike.

ON: Da, da, ali...

— Čekajte, nisam završio... Ali, stvar u našoj sredini ne ostaje samo na tome, u nas se javlja i ona vrsta »kritike«, koja se predstavlja kao anonimna i nečasna psovka, koja prijeti batinama, vješanjem i mecima u trbuh, raznim konačnim obračunima! To je ono što se ne može nazvati drukčije nego čistim nasiljem. Sila, slijepa sila, koja negira život, pa i onaj umjetnosti. Marijan Matković je bio izložen i tome, to je ono što je potrebno da naša sredina osudi! A takvom pritisku nije izvrgnut samo Marijan Matković... Jednom se ta maska predstavlja kao »Crna«, drugi put kao »Bijela« ruka, treći put se isceri u nejasnim inicijalima, četvrti se put potpisuje kao »Patriot«, kao »Borac«..., a svi su gotovi klati, vješati, pucati i to: sad, odmah! U takvoj atmosferi svaka normalna riječ, pa i ona umjetnička, postaje suvišna...

ON: Mislite li vi da su se studenti služili takvim sredstvima?

— Mislim da se studenti nisu služili tim sredstvima, oni se i nisu krili. Ali mora se zamisliti u kakvo stanje dolazi, u našoj sredini, autor kad nailazi na nerazumijevanje u kazalištu, a u kuću mu i telefonom i pismom stižu prijetnje: vješanjem i kojekakvim drugim obračunima. U toj atmosferi napisao je M. Matković i »Pismo« objavljeno u »Telegramu«. Marijan Matković zna dobro da oni studenti, koji su u kazalištu zviždali i dobacivali kojekakve primjedbe, nisu oni koji prijete anonimnim pismima. On je s njima bio u razgovoru i Društvu književnika uputio je kopiju pisma kojom od Javnog tužilaštva traži da se studenti ne osuđuju.

ON: Dobro, ali da li je zaista Matković dao povoda za istupe studenata i uopće povrijedio one ljude u kojima živi nacionalna svijest i osjećaj?

— Marijan Matković nije čovjek bez nacionalne svijesti! Vršeći demitologizaciju osoba iz svjetske i naše povijesti, on nastoji ukazati na svakodnevnog čovjeka, čovjeka bez aureole, jer smatra da se mitovi zloupotrebljavaju najčešće u svrhe strane čovjeku, onom ljudskom u čovjeku. Koliko tu ima pravo, a koliko krivo ne rješava se ni vješanjem, ni mec ma. Uradio je to s Heraklom, sa Zrinjskim također. Takvim se postupkom vrijeđaju uvriježena mišljenja. Marijan Matković nije živio u iluziji da i njegov Zrinjski neće naići na nerazumijevanje, samo, ipak, nije očekivao da će se nerazumijevanje, ili neprihvaćanje njegove teze izvrći u ono što se oko njega događalo.

ON: Da, on nije znao...

— Ne, nije znao do koje je mjere senzibilizirana naša sredina. Reagiranje ga je iznenadilo, no meni se čini da ga je ponajviše zbunila činjenica, što se odjednom našao sâm. I usprkos svemu sâm! Jer, ni oni koji su bili za njega, kao ni oni koji su bili *protiv* njega nisu bili ono što je on očekivao. Ogorčen, identificirao se sa svojim Mihom i na njegovim krilima se izdvojio... Nesporazumi između nas i sredine u kojoj živimo su mnogostruki pa i između njega i naše sredine i nekih pojedinaca u njoj također, ali sve te nesporazume nemoguće je riješiti sada. Vrijeme ih »rješava« i rješava, pa kadikad i riješi. Vrijeme će reljefnije izložiti i ocrtati sile koje su u ovom slučaju bile u igri i dati svakome svoje. Nadamo se barem.

ON: Vi govorite o nasilju kritike, ali neki govore i o tome da i umjetničko djelo može biti nasilničko... Pa ...

— To su opasni sofizmi. Ako je djelo umjetničko ono ne može biti terorističko, jer bi inače i kultura mogla biti teror. Druga je stvar što i kultura može poslužiti teroru, ako je manipulirana, ali to se ne može dovesti u vezu s Matkovićevim shvaćanjima i namjerama.

ON: To bi moglo biti i zanimljivo, ali ne sada, jer mi se čini da još nismo dovoljno iscrpli pitanje koje sam već jednom postavio: je li on svojim shvaćanjem Zrinjskog mogao povrijediti...

— ...nacionalni osjećaj nekih ljudi? Na to sam već jasno odgovorio. Ono što mi se čini potrebnim naglasiti jest ovo: sigurno je da Matković nema namjere omalovažavati i vrijeđati kulturu i tragičnu povijest naroda kojemu pripada. Veliki Tomaš i Miho su i u ovom slučaju očigledni dokazi za to...

ON: Da, i pitanje je zašto grupa studenata nije mogla, ili zašto nije htjela vidjeti te dvije figure nacionalno značajne i pozitivne. Obje te figure imaju i nacionalnu i ljudsku aureolu i svoja narodna historijska poslanja... Kako ta omladina nije osjetila simultanu prisutnost naših dijalekata? I značenje toga? Fascinirao ju je samo »demitologizirani« Zrinjski...

— Da, to i jest ono najvažnije pitanje. Odgovor je, čini mi se, ovaj: naša senzibilizirana sredina! Jasno razaznati sile koje djeluju u toj sredini i shvatiti zašto tako djeluju, značilo bi vidjeti mnoge stvari. Te sile imaju svoje uske i oštre logičke bridove... No o tome i ne bi htio govoriti. Ali da studenti nisu htjeli vidjeti ništa drugo do demitiziranog Zrinjskog neobično je značajno i govori sociološki i politički mnogo. Onaj koji će takvo reagiranje odbaciti s apsolutno negativnim predznakom, pogriješit će.

ON: Zašto ne želite biti jasniji?

— Jer mi se čini da bih mogao mnogo više štetiti nego koristiti. Uostalom, meni se čini da mnoge stvari već i znamo.

ON: Kako se čini, sada ste na strani Desničine »Pravde«.

— Nisam *apsolutno* negirao značenje te pripovijesti.

ON: No, što sada?!

— To, što sam rekao... Vidite, ako danas reknem: nije razumno, a nije da nema veze s »kritikom«, osuđivati s jedne strane, reagiranje studenata, a s druge u važnim forumima govoriti o »batinanju«, a do potrebe i stvarnom

batinanju, javnih radnika i književnika, ili davati izjave o glupanima, piskaralima i kojekakvim bitangama, smjerajući na književnike, onda će to ispasti kao izazov! A ja ne želim nikoga izazivati, samo logika takvih akata izaziva sama po sebi!... Jer mladim ljudima se može i mora štošta odbiti na mladost i neiskustvo!... Vidite, nisam li vam rekao: bolje bi bilo da sam šutio! Uzmite, molim vas, kako je reagirao pretežni dio one štampe, kojoj svi jasni i argumentirani dokazi o prisutnosti ovdje, među nama, onih fakata koji *moraju* uznemirivati ovu sredinu, nisu ništa drugo nego šovinistički ispadi? Ona uzima u obranu Marijana Matkovića manipulirajući njegovo djelo isto tako kao što manipulira reagiranje skupine studenata. Danas već i vrapci znaju do čega je toj štampi stalo.

ON: Htjeli ste još reći da se jedne studente šalje u zatvor zbog reagiranja na kazališno djelo, a s druge se strane mirno objavljuje studentski poziv na ćuškanje!...

— Dosta! Molim vas! Reći će vam da sve studente želite poslati u zatvor! Vidite, dakle, ne smijemo ići tim putem... Opasno je to, a što je najvažnije nikakve koristi od toga. A književnik? No, već je rečeno: »Litvo, zavičaju moj, ti truješ kao bolest!« I tko od nas nije već bolestan; ali, vjerujem, onaj koji se liječi kao Miho ne liječi se, čini se barem, uzalud.

ON: Ne, ne, nemojte ići dalje, jer ćete u svakom slučaju pogriješiti! Čas je da ozbiljno uzmemo u obzir poruku iz Desničine novele »Pravda«.

— Da, zaista: dosta je naivnosti!...

ŠTA JE SPORNO A ŠTA NESPORNO O MUSLIMANIMA HRVATSKOSRPSKOG JEZIKA

U uvodu svojeg odgovora Ćerić ističe da sam negativno ocijenio njegov napor da razjasni muslimansku etnogenezu. S takvim se sudom ne bih složio, jer sam u svojem osvrtu rekao kako sam mislio da ću naći znanstven i temeljit prikaz, a da nakon čitanja cjelovitu sliku etnogeneze nisam stekao. To sam podupro onda svojom koncepcijom o pisanju takve knjige, s kojom se Ćerić nije složio. No, o tom poslije.

Nadalje, Ćerić mi prigovara da sam ga kao pisca nelojalno, na početku osvrta, pokušao omalovažiti i diskvalificirati. Kad sam govorio o kompilaciji, općim mjestima, preopširnosti i dugim navodima, rekao sam da me to ometalo u čitanju. Time sam istaknuo metodološku i kompozicijsku slabost takvog načina pisanja, ali nisam poricao potrebu uvršćivanja tih dijelova. I danas mislim da bi za samu knjigu i za čitatelje bilo bolje da su ta mjesta kraća, zgusnutija, sintetičkija. Olakšala bi čitanje, a pisac bi mogao kazati isto što je htio, tj. dobiti svoju prethodnu općenitu podlogu.

Ćerić mi prigovara i to da sam ga nerazložno proglasio diletantom, iako je on u uvodnoj bilješci potcrtao da se neprofesionalno bavio predmetom. Međutim, iz te bilješke nisam mogao doznati je li pisac historiograf ili sociolog. Čak ni to što je po profesiji. Inače, to je bio prvi moj susret s njegovim imenom. Stoga sam kondicionirao »ako nije profesionalac, onda se to može pripisati površnosti diletanta«. Pišući tu riječ, nisam mislio na njezino pejorativno značenje. Ona, naime, ne označuje — kako Ćerić hoće — neznalicu, nego nestručnjaka; čovjeka koji se bez stručne spreme, samo sebi za zadovoljstvo, površno bavi nekom znanošću ili umjetnošću; nevježu (B. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi*, Zagreb 1966, s. v.). Amater pak označuje čovjeka koji neki posao radi ne za plaću, nego iz ljubavi (na i. mj., s. v.).

Toliko o prigovorima, koji su pisca osobno pogodili, a sada nešto o stvarnim prigovorima.

S četiri navoda Ćerić prezentira čitatelju moju jednostranost u interpretaciji njegova teksta. Mislim da nema pravo.

Prvi navod o narodnosnim posljedicama odnosa feudalaca i kmetova umetnuo sam u zagradu kao puki primjer za sastavnicu zajedničkih gospodarskih interesa, a u sklopu drugih etnogenetskih sastavnica, koje sam — po piscu — tamo nabrojio.

Zatim sam se prilično zadržao na prikazu njegove obradbe turskog doba, a onda prešao na slijedeće razdoblje iz kojeg je drugi navod. Taj je dio logične cjeline u kojoj prepričavam odnosni dio knjige o razvoju BiH za Austro-Ugarske i o politici pridobijanja muslimanskog pučanstva, koju su vodili Monarhija, Hrvati i Srbi. U tom odlomku još sam prenio Ćerićev navod o muslimanskoj politici, pa ovaj, i na kraju treći navod nakon zaključka da politika pridobijanja nije imala uspjeha, a u kojem je riječ o etničkoj muslimanskoj samosvijesti. U tom se odlomku još govori i o simpatijama prema

hrvatskoj i srpskoj narodnoj zajednici, te o pojedinačnom opredjeljivanju. Dakle, o razdoblju 1878—1918. ne govori samo onaj navod, pa prema tome ni moja interpretacija nije jednostrana.

To isto vrijedi i za treći navod. Taj dolazi nakon odlomka u kojem sam prenio piščeve zaključke o tome kako veće promjene u etničke prilike nije unijela ni nova jugoslavenska država, da je svojom politikom nanijela prvenstveno štetu srpskoj narodnoj misli, te da asimilacija muslimanskog pučanstva nije dala ploda. Taj navod ujedno je i prijelaz na četvrti navod koji osvjetljuje zašto su se nakon sloma Kraljevine Jugoslavije muslimanski ultranacionalisti povezali s hrvatskim. Ali ni taj četvrti navod nije u mojem odlomku usamljen, jer sam tu spomenuo i pristupanje muslimanskog pučanstva NOB-u.

Stoga nipošto ne stoji Ćerićeva tvrdnja da bi »navedeni izvodi mogli poslužiti samo za razumijevanje ponašanja muslimanskog ultranacionalizma uoči i neposredno poslije napada njemačkih i italijanskih fašističkih armija na Kraljevinu Jugoslaviju«. Ne stoji, jer prenosim sve njegove bitne zaključke od XV st. do danas, a budući da ih prenosim, nisam bio ni jednostran interpretator.

Ćerić je gotovo četvrtinu svojeg odgovora posvetio mojoj bilješci, u kojoj sam pisao o nekim pogreškama.

Ćerić je razjasnio zašto je upotrebljavao naziv Madžarska i stvar je čitatelja hoće li to razjašnjenje prihvatiti. Historiografi jamačno neće. Što Ćerić ne može prihvatiti naziv Hrvatska i Ugarska (ili obratno) mjesto Ugarska, to je doista njegova stvar. Time on prihvaća nepreciznu praksu dijela naše historiografije, ali samo jednog dijela! O inozemnoj historiografiji ne vrijedi ni govoriti. Kakve su često puta tamo interpretacije naše povijesti, zna se. O tim nazivima već sam iznio svoje razloge, pa i neke dokaze u »Kritici« (br. 1, 104), stoga ih ne bih ponavljao. Dodao bih da naši historiografi kad pišu o hrvatskom državnom individualitetu unutar zajedničke Hrvatsko-Ugarske države, onda taj individualitet nazivaju samo HRVATSKA. Također u *Historiji naroda Jugoslavije,* koju Ćerić spominje!

Opazio bih i to da se Ćerićeva primjedba, o tome kako su hrvatski feudalci imali podređen položaj, ne može poduprijeti njegovim navodom. Valja imati na umu da u klasnom feudalnom društvu nije bilo važno je li neki feudalac po narodnosti Hrvat ili nije. On je po svojoj klasnoj pripadnosti bio ravan svakom drugom feudalcu. Povijest hrvatskih magnata prepuna je takvih primjera, od Babonega do Zrinskih. Duga, često puta uzaludna i jalova, hrvatska državnopravna borba svjedoči ne samo o osebujnosti i kontinuitetu hrvatskoga državnog individualiteta od XI do XX st., nego i o upornosti hrvatskih feudalnih i građanskih političkih čimbenika da sami odlučuju o svojoj sudbini.

O povezanosti Jajačke Banovine s Hrvatskom valja usporediti mjesta u Šišićevu *Pregledu* (Zagreb 1962, 235, 239—240), i u *Historiji naroda Jugoslavije* I (756), te o ulozi Petra Berislavića i Krste Frankopana u njenoj obrani (Šišić, 240 i HNJ I, 761).

Ne bih htio raspravljati o turskom načinu ratovanja, jer je to doista periferan problem. Samo bih sugovornika upozorio da se s mojom »nerealnom« predodžbom prilično podudara npr. i opis turskog ratovanja u *Vojnoj enciklopediji* (s. v. Turska).

Napokon, nekoliko riječi i o meritumu nesporazuma između Ćerića i mene.

Ćerić kaže da drži bitnim oblikovanje muslimanskog naroda za nekoliko posljednjih stoljeća i današnji osjećaj. S druge strane ja držim da je problem muslimanske etnogeneze složen i od predislamskih sastavnica. Mislim, naime, da opis etnogeneze samo nakon islamizacije dijela bosanskohercegovačkog pučanstva ostavlja otvorenim niz pitanja, koja će naravno postaviti i upućeniji, a nekmoli neupućen čitatelj. Problem se, tema ili neki fenomen mora zahvatiti do dna kako bi se znanstveno istražio. Osim toga, moraju se kritički ispitati sva prethodna istraživačka mišljenja, te — kako i Ćerić kaže — utvrditi suvremeno stanje. Tada o etnogenezi znamo sve, i to je onda znanstven pristup uz neophodni instrumentarij i disciplinarnu metodu, te uz jasne piščeve sudove i zaključke, ograde i opaske o otvorenim pitanjima.

Upravo zbog potrebe da se problem istražuje i povijesno, Ćerić je poduzeo stanovita genetička istraživanja i nije svoju knjigu započeo s 1463! Dakle, bio je svjestan da je predmet kompleksniji i da traži obuhvatniji pristup. Osim toga, ne plediram — kako bi se iz odgovora moglo shvatiti — za istraživanje jednog razdoblja ili jedne sastavnice, nego inzistiram na sveobuhvatnom, svestranom i potpunom pristupu. Da je pisac prišao predmetu isključivo s današnjeg aspekta, osvrt ne bih ni napisao.

Muslimanska etnogeneza i nacionalno konstituiranje u prvom su redu problemi samoga muslimanskog pučanstva, i u tome se slažem sa Ćerićem. U svojem sam osvrtu govorio o obradbi predmeta, a ne o predmetu, pa su zbog toga svi Ćerićevi prigovori u ovom smjeru jednostavno posljedak nesporazuma o biti mojeg osvrta. On mi je prigovorio nešto u što uopće nisam ulazio.

Što se tiče pogleda u budućnost, drago mi je da pisac pruža razjašnjenje prijepornog mjesta. Ipak, i dalje mislim da idealna projekcija u daleku budućnost nije i ne može biti predmetom knjige o muslimanskoj etnogenezi.

Na kraju moram kazati i ovo: na određenim mjestima davao sam za pravo piscu, a na određenim ne; gdje sam držao da je neznanstven, to sam i rekao. Da li zbroj tih mjesta daje podlogu za generalnu ocjenu kakvu nosi naslov osvrta i koju pisac odbacuje, prepustio sam čitatelju i knjige i osvrta. Budući da sam knjizi prišao s historiografskog stajališta, bio sam sklon da prihvatim taj naslov ne smanjujući vrijednost pionirskog rada, kakav je Ćerićeva knjiga. To sam na kraju osvrta i kazao. Nadam se da će pisac to razumjeti i da će s ovim i naš dijalog, koji sam rado prihvatio, pridonijeti da se razumijemo barem u središnjem pitanju.

Trpimir Macan

O DOHOTKU I DOBITI — SUPROTNO OD A. BAJTA I L. RUPNIKA

I

Unatoč tome što je dohodak kao osnovna kategorija samoupravne dohodovne privrede našao svoje mjesto u svim važnijim političkim dokumentima i zakonima, pa i u Ustavu, a u svakodnevnoj se praksi neposredno već više godina primjenjuje, neki mu znanstveni radnici osporavaju čak i njegove bitne značajke.

Iako je dohodak postao naša društvena, ekonomska i politička stvarnost, i svakodnevno se potvrđuje kao nov društveno-ekonomski odnos, ipak je korisno polemizirati s onima koji ga još uvijek negiraju. To je čak i neophodno radi daljnjeg jačanja filozofije, psihologije i logike dohotka.

Ekonomski se zakon dohotka javlja kao temeljni ili jedan od temeljnih zakona samoupravne privrede. Dohodak je kompleksna i konzistentna društveno-ekonomska kategorija, a ujedno odražava i društveno-ekonomski odnos samoupravne privrede. U njoj se radni čovjek javlja kao osnovni faktor u procesu društvene reprodukcije, koji je zbog svog položaja u stvaranju vrijednosti i prava na odlučivanje o razdiobi stvorenih vrijednosti maksimalno motiviran, jer ekonomski efikasnijim privređivanjem bolje zadovoljava svoje vlastite želje i potrebe, uz istodobno potpunije zadovoljenje svojih zajedničkih i općedruštvenih potreba.

Znanstveno-tehničko-tehnološka revolucija svakako je najznačajnija činjenica našeg doba. Ona revolucionira ekonomske odnose i način života i daje čovjeku (radi njegova uživanja i zadovoljenja različitih potreba) više materijalnih dobara nego ikada u njegovoj povijesti, ona uz to mijenja ne samo njegov način života nego već danas utrostručuje prosječnu dužinu ljudskog vijeka.

Znanstveno-tehnička-tehnološka revolucija danas sve bržim tempom obezvređuje već stvorena sredstva za proizvodnju devalvirajući istodobno i najveći kvantum akumuliranog ljudskog znanja.

Uz porast proizvodnosti rada ključni je ekonomski problem maksimalno iskorišćavanje raspoloživih materijalnih i kreativnih resursa, koji se svakodnevno devalviraju tempom što raste geometrijskom progresijom.

Iskorišćivanjem materijalnih, prirodnih i ljudskih potencijala mogu se na određenim razinama razvitka postići čak veći ekonomski efekti od onih do kojih se može doći povećanjem proizvodnosti rada ili novim ulaganjima. Devalviranjem raspoloživih proizvodnih faktora gube se nepovratno već stvorene materijalne vrijednosti, dok se nastavkom njihova iskorišćivanja postižu samo suprotni učinci jer devalvirani proizvodni potencijali sve brže prestaju biti proizvodni potencijali uopće.

Dohodak se javlja kao izraz rezultata rada čovjeka u reprodukcionom procesu. On na jedinstveni način izražava sveukupne rezultate čovjekove aktivnosti, njegove ne samo ukupne fizičke, nego i sveukupne stvaralačke napore koji se materijaliziraju u novostvorenim vrijednostima.

Čovjek današnjice se u svojim ekonomskim aktivnostima neprestano bori s vremenom, kojega ima sve manje na raspologanju, da bi u cijelosti iskoristio raspoloživa sredstva za proizvodnju, a i prirodna bogatstva koja valja iskoristiti.

Nova vrijednost, stvorena racionalnijim iskorišćivanjem raspoloživih sredstava, ništa se ne razlikuje od nove vrijednosti stvorene povećanjem proizvodnosti rada, ona se čak i manifestira na isti način i materijalizira u istoj masi novostvorenih vrijednosti povećavajući masu nacionalnog bogatstva koja stoji na raspolaganju za raz-diobu njihovim stvaraocima.

Monizam dohotka osnovna je karakteristika dohotka. U samoupravnom društvu se upravo monizmom dohotka stvaraju bitno drukčije društveno-ekonomske pretpostavke i osnove za one društveno-ekonomske transformacije i ekonomska restrukturiranja koja omogućuju maksimalnu primjenu rezultata znanstveno-tehničke revolucije.

Profesor Bajt traži da se u ekonomsko-političkoj ideologiji likvidira ideja dohotka kao jedinstvene cjeline, što on zove monizmom dohotka, jer da je dohodak rezultat mnogih faktora i da se ne može tretirati kao jedinstvena cjelina.[1]

Bajtova ideja o likvidaciji monizma dohotka, nije prihvatljiva jer se samo jedinstvenim tretiranjem dohodak može pretvoriti u osnovni motiv privređivanja i racionalnijeg poslovanja kako pojedinca, tako i poduzeća, pa i svih ostalih drugih privrednih i izvanprivrednih struktura.

Djelovanjem ekonomskog zakona dohotka, njegovim jedinstvenim tretmanom, postiže se slijedeće:

1) Motiviranjem samoupravljača na maksimiranje dohotka, u okviru datih zakonskih i društvenih normi ponašanja, oni se maksimalno potiču na povećanje proizvodnosti rada i racionalnije iskorišćivanje raspoloživih materijalnih i kreativnih resursa.

2) Pravom na samostalno raspolaganje cjelokupnom novostvorenom vrijednošću, cjelokupnim dohotkom maksimalno se djeluje na oslobađanje svih raspoloživih fizičkih i intelektualnih kreativnih snaga udruženih samoupravljača, koji nisu objekt privređivanja, već subjekt kojemu se svako racionalnije iskorišćivanje raspoloživih sredstava u cilju stvaranja novih vrijednosti vrednuje u cijelosti kao rezultat njegovog stvaralačkog rada, njegove kreativne aktivnosti, čijim djelovanjem i dolazi do dohotka. Kapital taj dohodak neće stvoriti ako se racionalno ne iskoristi, on ostaje mrtvi kapital koji se permanentno devalvira i koji bez stvaralačkog iskorištenja čovjeka postaje sve manja vrijednost a nikako stvaralac vrijednosti.

3) Monizam dohotka je čimbenik koji i radne organizacije u cjelini, kao asocijacije neposrednih proizvođača, potiče na maksimiranje proizvodnih i poslovnih efekata, jer veća masa dohotka omogućava radnim organizacijama kao osnovnim nosiocima reprodukcije ubrzani razvoj i veću masu sredstava za reprodukciju.

4) Motiviranjem samoupravljača i radnih organizacija na maksimiranje dohotka maksimalno se utječe i na razvitak proizvodnih snaga, jer veća masa dohotka osigurava stalno jačanje reproduktivne sposobnosti privrede koja na višem nivou nudi samoupravljačima veće sudjelovanje u stvorenom dohotku. Jedinstveno tretiranje dohotka osnovni je način da se proizvođača potiče na maksimiranje dohotka kao baze za maksimiranje njegovog osobnog dohotka. Jedino se jedinstvenim tretiranjem dohotka proizvođač dugoročno motivira na maksimiranje dohotka odričući se eventualno i povećanog sudjelovanja danas, da bi u većoj masi stvorenog dohotka sudjelovao sutra s toliko većom masom koju ne bi ostvario da danas nije bio motiviran na svoje smanjeno sudjelovanje.

5) Jedinstvenim tretmanom dohotka, čije se maksimiranje ostvaruje stalnim povećanjem društvene i proizvodne snage udruženog rada, samoupravljači se upućuju na traženje optimalnih organizacionih oblika do kojih se dolazi stvaranjem sve moćnijih privrednih organizama.

II

Profesor Bajt traži ekonomski način pomoću kojega bi trebalo vidjeti koji je dio dohotka rezultat rada, a koji je dio dohotka rezultat rada poduzeća, što je rezultat djelovanja kapitala, privrednih uvjeta i monopolskog položaja poduzeća. Prema njemu, da se vidi šta je rezultat rada, treba dobiti na ekonomski način objektivni kriterij za razdiobu dohotka na osobnu potrošnju i investicije. Polazeći od te ideje Bajt dijeli osobne dohotke na one od poduzetništva i na one od rada.

Očito je da se dijeljenjem dohotka na osobne dohotke od poduzetništva i rada pokušava na umjetan način razbiti jedinstvena stvaralačka aktivnost čovjeka u procesu rada i stvaranja novih vrijednosti, ne uzimajući u obzir da ga treba motivirati na maksimalnu efikasnost istodobno kao proizvođača i poduzetnika.

Kada profesor Bajt tvrdi da dohodak nastaje kao rezultat djelovanja brojnih faktora, i da je potrebno utvrditi različite dijelove dohotka, onda on tvrdi da bismo trebali pronaći mehanizam koji bi utvrđivao u dohotku poduzeća različite dijelove od kojih se dohodak sastoji, jer navodno bez njega ne znamo kako ga distribuirati.

U kontekstu tih traženja nalazi se i jedna od najvažnijih konstatacija profesora Bajta u njegovom izlaganju 24. II 1970. na trećem programu Radio-Zagreba, »da zato jer u dohotku nismo vidjeli njegove različite glave, naši proizvođači stvaraju inflaciju, doslovno, da su oni generatori inflacije«.

Preko ovog zaključka i rezultata znanstvenog rada profesora Bajta ne može se prijeći, iako svoju tvrdnju nije argumentirao a niti kvantificirao.

Kad bi ta njegova tvrdnja bila točna i istinita, onda bi ona bila stvarni dokaz da dohodak kao društveno-ekonomski odnos, i kao društveno-ekonomska kategorija ne obavlja onu funkciju koja proizlazi iz njegova karaktera i da je nešto defektno u njegovoj neposrednoj primjeni. I još dalje, bilo bi opravdano diskutirati je li on konzistentna ekonomska kategorija koja osigurava ubrzanu ekonomsku i društvenu reprodukciju.

Zbog toga što se dohodak jedinstveno tretira, prof. Bajt tvrdi da su naši proizvođači generatori inflacije, a to znači da su oni zbiljski tvorci inflacije. Dakle, oni ne samo da su stvorili influaciju, nego će je *oni i reproducirati.* Mjesto da su proizvođači dohotkom motivirani na razvoj proizvodnih snaga, oni bi, prema Bajtu, bili poticani na inflaciju, i umjesto na povećanje nacionalnog bogatstva, u krajnjoj konzekvenci, na njegovo smanjenje.

Budući da sustav dohotka još uvijek ne djeluje potpuno, bilo bi dovoljno da se navede šta su proizvođači uložili u svoj razvoj u Zagrebu, Sarajevu, Boru ili Trepči. Ili u Begunju, Oriovcu, ili nekom drugom mjestu koje postaje poznato upravo po proizvodima nekog poduzeća koje je stvoreno ni iz čega.

No, bez obzira na bezbroj primjera racionalnog ponašanja proizvođača, opći pokazatelji privrednog razvoja u potpunosti opovrgavaju nedokazanu tvrdnju prof. Bajta: da su proizvođači generatori inflacije.

Dugoročno, u petnaestogodišnjem razdoblju od 1953. do 1967, u odnosu na 1952. godinu narodni dohodak u stalnim cijenama u odnosu na zaposleno osoblje, fizički obujam proizvodnje i prometa i realna primanja pokazuje, da su realna primanja bitno manje rasla od narodnog dohotka i fizičkog obujma proizvodnje i prometa.

Dakle, ne samo da proizvođači nisu generatori inflacije i da oni svojim ponašanjem i načinom razdiobe dohotka ne izazivaju inflaciju, već naprotiv: oni zbog sporijeg rasta realnih osobnih primanja na račun svog osobnog sudjelovanja u stvorenom dohotku djeluju deflatorski.

Narodni dohodak u 1967. u stalnim cijenama porastao je u odnosu na 1952. godinu za 2,3 puta, a realna primanja radnika samo za 1,3 puta, dakle za čitavih 100 indeksnih poena manje.

Istodobno dok realna primanja radnika rastu za 1,3 puta, fizički opseg industrijske proizvodnje raste za 3,7 puta, poljoprivredne proizvodnje za 1,4 puta, a promet trgovine na malo za 2,8 puta.[2]

Čak i u ovim globalnim odnosima nemoguće je pronaći i jedan element kao dokaz da bi proizvođači bili generatori inflacije, kao što to tvrdi bez kvantifikacija prof. Bajt, ne uzimajući čak u obzir ni to, da je podizanje životnog standarda i brzi rast osobne potrošnje jedan od osnovnih ciljeva ekonomsko-društvene reforme.

III

Novi Osnovni zakon o dohotku djeluje tek godinu dana. To je suviše malo da bi mogao ne samo da djeluje, nego čak i otvori procese ekonomski efikasnijeg poslovanja. Potrebne su još različne dopune i u samom sistemu, koje bi omogućile puno djelovanje ekonomskog zakona dohotka.

Međutim, Lado Rupnik, diplomirani pravnik, šef ekonomske-financijske službe u Privrednoj komori SR Slovenije, Ljubljana, u svom radu *Društveno usmjeravanje osobnih dohodaka*[3] traži mehanizam koji osigurava *nešto više rada* u razdiobi nego dosad. Zalaže se za jedinstveno administrativno reguliranje razdiobe, tražeći zarađenu i nezarađenu dobit.

Za druga Rupnika dohodak je u biti »konglomerat poslovnih troškova, zajedno s prostom reprodukcijom produkcionog stvaraoca radne snage i čistog poslovnog rezultata — dobiti«.

Rupnik tvrdi da je već prilikom donošenja Zakona bio protiv dohotka, odnosno »bili smo protiv takvog rje-

---

[1] Dr A. Bajt, *Dohodak i dobit*, Radio-Zagreb, III program, 24. II 1970.

[2] »Statistički godišnjak Jugoslavije«, 1969. SZS, Beograd, str. 121.

[3] Časopis »Moderna organizacija«, Kranj, 1/1970.

šenja«, ističući da se uspješnost poslovanja jednog privrednog organizma u uvjetima robne proizvodnje može odgovarajuće izraziti jedino čistim poslovnim rezultatom, tj. dobiti. I Rupnik tvrdi dalje: »zahvaljujući upornom inzistiranju dobit je, istina, ušla u posljednju verziju zato, ali samo kao podređena, iznimno dozvoljena mjera poslovne upješnosti. Osnovno mjerilo uspješnosti poslovanja ostao je i nadalje dohodak«. Međutim, dohodak prema Rupniku »pati od teorijskih nedostataka, a osim toga i u praksi može značiti veoma malo«.

Da bi došao do dobiti drugu Rupniku je potrebno da dođe do cijene koštanja, a da bi došao do cijene koštanja treba mu i cijena radne snage.

Za sadašnje osobne dohotke drug Rupnik tvrdi da se njima ne možemo jednostavno poslužiti i proglasiti ih cijenom radne snage, jer, sadrže i udio u razdiobi čistog poslovnog rezultata. Prema njemu, budući da se ne možemo poslužiti ni nekom tržišnom cijenom radne snage, »ne preostaje nam, znači, ništa drugo do da cijenu radne snage na neki način vještački odredimo, ukoliko želimo stvoriti konzistentan sistem raspodjele«. Prema Rupniku, to je zadatak startnih ukalkuliranih osobnih dohodaka.

Drug Rupnik opravdano tvrdi da je upravo tu bit problema. Mi također. Ovo je točka u kojoj se u cijelosti podudaraju stajališta i koncepcije profesora Bajta i druga Lade Rupnika.

Bajt tvrdi, da je tržište radne snage nepoznato sistemu dohotka, ali da ne znači da se ne smiju iskoristiti pozitivne strane tržišta radne snage u kapitalizmu. I dalje, da svi oni koji govore o kalkulativnim osobnim dohocima, imaju osnovnu ideju kako nema tržišta radne snage, pokušajmo dakle da ga imitiramo ili simuliramo. To isto traži Rupnik zalažući se za ideju da na neki način umjetno odredimo cijenu radne snage.

Profesor Bajt tvrdi dalje, da simulirano vrednovanje radne snage treba shvatiti tako, da nije želio reći da bi trebalo preuzeti odnose iz kapitalizma, već da se radi o nama potrebnim formama, o načelima da se na najadekvatniji način utvrdi doprinos pojedinaca, grupa i kolektiva ukupnom dohotku.

On tvrdi, da postoje dvije mogućnosti razdiobe, i to p r v a, da se utvrdi vrijednost radne snage po tržištu, ili simulirano vrednovanje radne snage, i d r u g a da se izvrši simulirano vrednovanje doprinosa ostalih faktora — kapitala i uvjeta privređivanja.

Profesor Bajt je iskren i kaže, da tu ni u teoriji ne možemo naći dobrih osnova, a ni u praksi.

Ipak, smatra, da je mnogo jednostavniji način i mogućnost, da se simulira vrijednost radne snage.

Točna je Bajtova tvrdnja, ako se ne promijeni vlasništvo sredstava za proizvodnju, imitiranjem tržišta radne snage ne možemo preuzeti ni kapitalističke odnose. To nije sporno. Međutim, imitiranjem ili simuliranjem tržišta radne snage mi ne prenosimo djelovanje ekonomskih kriterija, a ni zakonitosti tržišta radne snage, već pod imenom simuliranja tržišta radne snage uvodimo ponovno administrativno određivanje osobnih dohodaka. Na tom se, međutim, ne može proces zaustaviti, jer se narušava konzistentnost sistema. Moraju se administrativno regulirati i drugi odnosi, a naročito obaveza naknade gubitaka, koja proizlazi iz simuliranih ili administrativno određenih, sada više ne osobnih dohodaka, već plaća. *A da bi se gubici mogli podmiriti — nekome tko bolje posluje netko mora uzeti više dohotka nego do sada.*

Daljnji razvoj događaja je poznat i sasvim jasan. Čak štaviše ovaj nam primjer najbolje pokazuje i dokazuje nemogućnost istodobnog postojanja dobiti i dohotka. Svatko dobronamjeran zna da »dohodaši« nisu protiv dobiti, ako pod njom podrazumijevamo onaj dio novostvorene vrijednosti ili dohotka, koji se izdvaja za reprodukciju. Ali su protiv dobiti koja proizlazi iz administrativnog određivanja razdiobe, iz dirigiranja i vraćanja na administrativni sustav upravljanja.

IV

Iz monizma dohotka proizlazi zainteresiranost proizvođača za maksimiranje dohotka. Racionalnijim poslovanjem većim se dohotkom ostvaraju veća sredstva za reprodukciju i, ako baš žele svi oni koji se bore za dobit, veća dobit, ali uvjetno shvaćena kao dio sredstava iz dohotka za reprodukciju.

Reproduciranje samoupravnih društvenih odnosa osigurava se reprodukcijom materijalnih odnosa stalno na višem nivou, koji se upravo ostvaruje jedinstvenim poticajem za privređivanje jedinstvenog dohotka. Sistem je ekonomski konzistentan, jer racionalnije i ekonomski efikasnije poslovanje osigurava veći dohodak za sve.

Što, međutim, nudi profesor Bajt?

Kada govori o potrebi simuliranog vrednovanja drugih faktora dohotka, onda predlaže za vrednovanje doprinosa kapitala, kao rješenje uvođenje kamata, minimum rentabilnosti.

Možda se na ovom primjeru, više nego na mnogim drugima, mogu dokazati *razlike između administrativnog i ekonomskog pristupa* problemu monizma dohotka i traženju ekonomskih kategorija, kojima se želi djelovati i osigurati ekonomsko reproduciranje sistema uz maksimalne ekonomske efekte.

Profesor Bajt traži uvođenje kamata na kapital, a to znači oporezivanje dohotka. Kamatom se ne može vrednovati prihod od kapitala (kada bi kapital i stvarao vrijednost), i to stoga što bi bio oporezivan putem kamate jednako kada bi stvarao dohodak kao i onda, kada ga ne bi stvarao. Proizvođač nije stimuliran na veći dohodak, jer u njemu ne sudjeluje s većim udjelom, ni neposredno u osobnim dohocima, a niti povećanim odvajanjem za reprodukciju osigurava veći dohodak sutra. Istodobno određene osobne dohotke u takvim uvjetima sistem mu garantira. Nema interesa da racionalnije posluje, jer mu kamate na kapital odnose ono, što bi ostvario racionalnijim korištenjem kapitala.

No, Bajt i za ovaj primjer govori da je dosta teško na taj način riješiti problem, a što se tiče doprinosa drugih faktora, da je stvar još teža, jer u ekonomskoj teoriji ne postoje dobre osnove za rješenja.

Ako sada s tim povežemo uvodnu tvrdnju profesora Bajta, da razbijanje dohotka na sastavne dijelove, kako je bio stečen neće ograničiti, već dati objektivan kriterij za baziranje organizacije raspodjele i upotrebe dohotka, i da će se time poboljšati kvaliteta odluka, vidi se da je profesor Bajt opovrgao svoje vlastite stavove.

Zahtjev za odvajanje osobnih dohodaka od poduzetništva i osobnih dohodaka od rada ne može se provesti. Nema ni teoretskih rješenja, a zahtjev je u praksi u potpunosti neprovediv.

Najveća je slabost simuliranog ili umjetnog određivanja startnih kalkulativnih osobnih dohodaka u tome, što ne polazi od funkcije najamnine, pa prema tome ni od funkcije startnih kalkulativnih osobnih dohodaka, kao osobnih dohodaka administrativno unaprijed određenih i zbog toga unaprijed garantiranih bez obzira na rezultate rada i poslovni uspjeh, bez obzira na racionalnost ponašanja.

Najamnina se u kapitalističkom sustavu javlja kao funkcija sistema. Ona je zagarantirana bez obzira na rezultat poslovanja i na pretpostavci da radnik nije zainteresiran za poslovni rezultat. Njega on ne zanima. Ali poslovni rezultat zanima kapitalističkog vlasnika koji ima osnovni zadatak da radnika kao objekt maksimalno iskoristi u procesu stvaranja novih vrijednosti. Tu je kapitalist zainteresiran za maksimalizaciju profita, jer veći profit znači više novca za kapitalista. Taj sustav je konzistentan i uloga radne snage i najamnine je sasvim jasna. Ne može se imitirati način određivanja cijene radne snage kao robe u sustavu u kojem radnik djeluje kao objekt, i na isti način vrednovati rezultate stvaralačkog rada radnika koji djeluje kao radnik i kao poduzetnik i kojega se tiče poslovni rezultat, jer samo kroz veći poslovni rezultat, i nikakvim drugim načinom, on može ostvariti veći osobni dohodak.

Umjesto simuliranja i imitiranja tržišta radne snage, umjesto umjetnog određivanja cijene radne snage, u sustavu dohotka traži se tržišno potvrđivanje, ali ne potvrđivanje cijene radne snage bez obzira na ekonomske rezultate, već potvrđivanje rezultata rada, rezultata stvaralačkog djelovanja proizvođača u svim sferama društvene reprodukcije kao poduzetnika i stvaraoca vrijednosti.

V

Stavovi Bajta i Rupnika predstavljaju nastojanja da se teoretski opravda koncepcija sustava, kojim bi trebalo osigurati maksimiranje dobitka.

Maksimiranje dobitka, uvjetno shvaćenog kao onog dijela dohotka koji se odvaja za ulaganje u reprodukciju (a to ulaganje može biti i u jednostavnu reprodukciju kad se umjesto tuđih srestava prelazi na financiranje reprodukcije vlastitim sredstvima) upravo i jest jedan od ciljeva dohotka koji se, međutim, ostvaruje samo jedinstvenim tretiranjem dohotka, monizmom dohotka. Maksimiranje dobitka, tj. sredstava koja se izdvajaju iz novostvorene vrijednosti za reprodukciju ne ostvaruje se ni u jednom društveno-ekonomskom sustavu samo od sebe, već se do njega dolazi poticanjem privrednih agensâ. Zagovornici dobitka ne mogu ponuditi koncepte konzistentnih sistema ni njihovih praktičnih rješenja upravo radi toga, jer simulirano tržište radne snage nemaju kamo uklopiti, pa stoga ne mogu niti pronaći stimulanse koji bi osigurali maksimalne ekonomske efekte u privrednom sustavu zasnovanom na simuliranom tržištu radne snage.

Nije samo problem u tome što bi prihvaćanje ideje o mogućnosti zamjene djelovanja stvarnih ekonomskih kategorija simulacijom tih kategorija značilo devalvaciju rezultata ekonomske znanosti, a to zagovornici ideja simuliranja pojedinih ekonomskih kate-

gorija često implicite tvrde, već i u tome što oni sami ne mogu ponuditi konzistentan teoretski model primjenjiv u praksi. Tako npr. na kraju svoga izlaganja na III programu Radio-Zagreba 24. II 1970. prof. Bajt je na pitanje voditelja emisije što bi mogao reći u vezi s konkretnim unapređenjem raspodjele dohotka, odgovorio da u tom pogledu ne bi mogao dati poseban doprinos, jer jednostavno na tim problemima nije radio. Očito je, da se monizam dohotka osporava upravo radi toga, jer se uz ideje o simuliranju tržišta radne snage ne traže i podsticaji za osnovne privredne agense, kojima bi se ostvario konačan cilj svakog privrednog sustava — maksimiranje ekonomskih učinaka.

Drug Rupnik, razrađujući probleme društvenog usmjeravanja raspodjele osobnih dohodaka, traži sustav usmjeravanja i u poglavlju »Kakav sistem usmjeravanja?« ovako zaključno opravdava ponuđeni sustav ili kako on govori »predloženi mehanizam društvenog usmjeravanja«:

Bez obzira na to da li će mehanizam društvenog usmjeravanja povećati uravnilovske težnje ili ne, razlika između dohodaka pojedinaca istih kvalifikacija i profesija ostat će i poslije eventualnog uvođenja usmjeravanja, premda će biti umanjene za onaj dio koji je dosad poticao od nepravilne raspodjele. Po našem mišljenju te su razlike neminovne, te bismo pogriješili ako bismo pokušali da ih uklonimo, time bismo, naime, uklonili stimulativnost raspodjele. Usmjeravanje će omogućiti, također, jasnije utvrđivanje uzroka još preostalih razlika. Ako bi razlike u dohocima bile još uvijek društveno neprihvatljive, onda ih, po našem mišljenju, ne bi trebalo uklanjati daljnjim zaoštravanjem instrumentarija društvenog usmjeravanja, nego jednim drugim, veoma efikasnim sredstvom — progresivnim oporezivanjem ukupnog dohotka svakog pojedinca, oporezivanjem koje je izvan sfere odluka o raspodjeli u privrednoj organizaciji, pa ne može u većoj mjeri prouzrokovati reakcije u vidu nepravilne raspodjele u organizaciji.[4]

Na ovom primjeru može se dokazati koliko su duboke razlike između sustava dohotka i zagovornika koncepcije dobitka. Dok se filozofija, psihologija i logika dohotka zasniva na rezultatima ekonomske znanosti i počiva na ekonomskim načelima privređivanja, filozofija, psihologija i logika dobitka zasnivaju se na administrativnom pristupu, a za adminstrativni pristup je upravo karakteristično da sankcijama i oduzimanjem »onemogućuje« nepravilnosti, da zavodi red i da nekoga ili nešto štiti od nekog drugog. To uostalom i drug Rupnik eksplicite tvrdi vjerujući da će »jedinstveno društveno usmjeravanje sigurno *više zaštititi akumulaciju nego parcijalni sporazumi*«, i da njegov mehanizam usmjeravanja »osigurava *nešto više reda u raspodjeli nego dosada*«. (Podvukao HŠ)[5]

Za administrativnu logiku, filozofiju i psihologiju osobito je interesantan još i ovaj način razmišljanja koji bi trebao da vodi »dosljednom« društvenom usmjeravanju raspodjele:

»Koju od pobrojanih i drugih mogućnosti pripreme i primjene društvenog usmjeravanja valja prihvatiti, zavisi od ocjene, da li raspodjelu treba društveno usmjeravati jedinstveno i dosljedno, ili se pak možemo ograničiti samo na neke »ekscesne« djelatnosti i *čekati* da i na ostalim područjima dođe do »ekscesa«, budući da nema nikakvih sistemskih kočnica protiv neracionalne raspodjele. Ova ocjena je veoma odgovorna i na nju može utjecati između ostalog, i *taktika*[6] (Podvukao HŠ).

Ovakav način razmišljanja logično slijedi iz čitave koncepcije dobitka. Maksimiranje dobitka »osigurava« se permanentno tako što se onemogućava stvaraoce nove vrijednosti da taj dobitak smanje na taj način, što bi s e b i uzeli više. Zapravo za filozofiju dobitka karakteristično je, da bi dobit trebala uvijek rasti brže nego što raste sudjelovanje stvaralaca vrijednosti novostvorene vrijednosti, iako tada nema odgovora na pitanje što će poticati privredne agense na maksimiranje dobiti.

(Neuspio pokušaj usmjeravanja razdiobe dohotka iz 1962. polazio je od iste ideje koja je došla do izražaja u tzv. faktoru »K«, kojim je trebalo osigurati brži porast izdvajanja za fondove u slučaju porasta čistog prihoda, ne uzimajući u obzir bezbrojne elemente relevantne za uvođenje tog faktora u formulu kojom je trebalo objektivizirati razdiobu čistog prihoda u svim radnim organizacijama bez obzira na veličinu, specifičnosti i oblasti privređivanja.)[7]

Dohodak se javlja kao motiv privređivanja za sve privredne agense, a za njegovo maksimiranje podstiče se interes svih korisnika razdiobe na taj

[4] Lado Rupnik, *Društveno usmjeravanje raspodjele osobnih dohodaka*, časopis »Moderna organizacija« 1/70, Kranj, str. 68.

[5] Ibidem, str. 68.

[6] Ibidem, str. 68 i 69.

[7] Uputstvo o sprovođenju načela i općih mjerila za raspodjelu čistog prihoda u pravilnicima privrednih organizacija, Sl. list SFRJ br. 16 od 18. IV 1962.

način, što veći dohodak uvijek osigurava veće učešće svim sudionicima razdiobe.

Maksimiranje dohotka je poticaj koji omogućava da se na višoj razini bolje zadovolje želje, potrebe i interesi svih sudionika razdiobe i to ne na taj način što će se uzimati jednima a davati drugima, već na taj način što će veća masa dohotka smanjivati nezadovoljstvo.

Za maksimiranje dobitka pak nema motiva i nema podsticaja. Time što se oduzme onima koji su stvorili više može se samo zadovoljiti negativan interes onih, koji nalaze zadovoljstvo u tome što se oduzima onima koji imaju više. No time se nitko ne potiče da posluje racionalnije i efikasnije, jer oduzimanjem osobnih dohodaka od jednih ne dolazi do povećanja osobnih dohodaka drugih. Ako bi se to u jednom momentu i postiglo na taj način što bi se smanjila razlika između najviših i najnižih osobnih dohodaka, time bi se ujedno i zaustavio rast viših osobnih dohodaka zbog toga što motiva za uspješnije privređivanje više nema.

I na kraju iz citiranih stavova Rupnika se vidi da mu kao konačno rješenje preostaje »veoma efikasno sredstv« — progresivno oporezivanje *svakog* pojedinca. Progresivno oporezivanje je vrlo efikasno administrativno sredstvo kojim se ostvaruje uravnilovka, ali to je ujedno i sredstvo kojim se likvidira stimulativnost ekonomskog sustava (pogotovu ako progresivno treba oporezivati *»svakog«* pojedinca).

VI

Karakteristika je dosadašnjih polemika da su one većim dijelom vođene općenito o cijeni koštanja, cijeni rada, ukalkuliranim osobnim dohocima, dobiti i drugim kategorijama, pa se činilo kao da se radi o makroekonomskim kategorijama. Zbog toga su se javljale i tvrdnje da dohodak s mikroaspekta odstupa od dohotka s makroaspekta i da dohodak s mikroaspekta odstupa od čiste novostvorene vrijednosti.

No upravo u neposrednoj praksi ideje o monizmu dohotka, kako s makroaspekta tako i s mikroaspekta nalaze neposrednu verifikaciju, uz istodobno odbacivanje bilo kakvog administrativnog određivanja startnih kalkulativnih osobnih dohodaka ili simuliranog tržišta radne snage i svega daljnjeg administrativnog određivanja, koje bi se nužno moralo nastaviti na bilo kakvo administrativno upletanje u samoupravna prava koja su samoupravljači do sada ostvarili.

Stvarni problemi prakse razlikuju se od problema o kojima raspravljaju ideolozi dobitka.

Osim problema maksimalne racionalizacije iskorišćivanja raspoloživih privrednih potencijala, sada se u našoj privredi javlja kao ključni problem potreba njenog restrukturiranja i preorijentacije na propulzivne ekonomske aktivnosti. Potrebno je napustiti ekstenzivno privređivanje a modernizacijom i uvođenjem znanosti i rezultata znanstvenih istraživanja u neposrednu praksu ubrzati privredni razvoj te na samoupravno-dohodovnim osnovama podizati njenu proizvodnu i reproduktivnu sposobnost.

Prestrukturiranje se ostvaruje financijski na sasvim različite načine. One radne organizacije koje se nalaze na kraju reprodukcionog ciklusa možda će morati za osiguranje ulaska u novi, kvalitetno drugačiji reprodukcioni ciklus, odvajati veća sredstva za osobne dohotke a na sasvim različite načine postupati u vođenju npr. politike amortizacije, politike investicionog održavanja i politike reprodukcije u cjelini.

Zbog nedosljednog primjenjivanja načela dohotka u svim zakonskim propisima koji utječu na društveni obračun, i zbog zadržavanja nekih metoda knjiženja u knjigovodstvima poduzeća stranih dohotku, a bliskih dobitku, u knjigovodstvima se još uvijek ne evidentira sav stvoreni dohodak, a gubitak u zalihama se još uvijek može iskazivati kao aktiva poduzeća (zahvaljujući zadržavanju jednog oblika »cijene koštanja«). Ovakva, dohotku strana rješenja u propisima, omogućuju da poduzeće iskaže pozitivni financijski rezultat i onda kada ima velike gubitke u zalihama. Kad bi se prihvatili prijedlozi prof. Bajta o simuliranom vrednovanju radne snage i druga Rupnika u pogledu startnih kalkulativnih osobnih dohodaka ti bi sakriveni gubici bili još mnogo veći.

Nasuprot idejama o progresivnom oporezivanju osobnih dohodaka (dakle još oštrijem od sadašnjeg oporezivanja ukupnog prihoda građana, kojim se ne stimulira znanstveni i kreativni rad koji rezultira većim dohotkom) i težnjama za izravnanjem primanja svih zaposlenih kojima se izravnava rezultat rada sposobnog i nesposobnog, radnika i neradnika, trebalo bi u praksi prići i evidentiranju svega stvorenog dohotka a to znači i onog potencijalnog dohotka koji postoji u poduzeću kao rezultat stvaralačkog rada a koji još nije realiziran. Ovo se naročito odnosi na rezultate rada pronalazača, izumitelja čiji su izumi patentirani, racionalizatora, dizajnera, konstruktora kao i

svih onih radnika koji ponude bolja organizaciona rješenja za bilo koji dio poslovanja, unapređenje proizvodnje ili usavršavanje tehnološkog procesa ili učine nešto da se osvoji neki novi proizvod, ili poboljša postojeći.

Evidentiranjem potencijalnog dohotka, i njegovom postepenom isplatom kako se realizira, postiže se jasnija veza između rezultata stvaralačkog rada i osobnog dohotka koji radnik prima.

Dugoročnim učešćem u dohotku za rezultate rada koji omogućuju poduzeću da dohodak dugoročno stječe, dohodak se kao motiv privređivanja diže na kvalitetno višu razinu.

Dilema ne postoji u alternativi dohodak ili dobit. Problem je u potrebi da se privredi znanstveno i stručno pomogne da filozofija, psihologija i logika dohotka nađu što potpunije svoje mjesto u neposrednoj praksi. Dohodak je konzistentna kategorija i to ekonomska kategorija, kojom se osigurava najbrži društveno-ekonomski razvoj i najkraće vrijeme potrebno za reprodukciju uloženih proizvodnih faktora. Svakim imitiranjem ili simuliranjem dohotku stranih kategorija zakočilo bi se djelovanje i efekti ekonomskog zakona dohotka.

Hrvoje Šošić

POLITIKA RADOJA RADOJEVIĆA

U »Kritici« br. 9 objavljen je tekst Radoja Radojevića *»Lingvistika« Mirka Čanadanovića.* Radojević tu daje oduška svojoj ljutnji što sam ja u »Borbi« od 10. VIII 1969, pišući o nesporazumima oko sporazuma Matice srpske i Matice hrvatske o *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika,* rekao da je njegova radnja *O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi* (»Kritika« br. 5) antisrpska, i što to nisam dokazao.

Ja, zaista, nisam obrazlagao zbog čega je taj Radojevićev tekst takav. Nije mi uopšte bio cilj da se posebno i opširnije bavim Radojevićevim filološkim ili političkim shvatanjima. A povrh toga, bilo mi je, kao i danas, mučno da raspredan stvari tako očigledne, i tako očigledno naopake.

R. Radojević se, međutim, sada sam latio da objasni zbog čega sam ja njegov tekst ocenio kao antisrpski. I evo kako je »sagledao« moje razloge:

»Za Mirka Čanadanovića moj rad je 'antisrpski' zbog toga što sam govorio o crnogorskoj varijanti jezika, o pravu Crnogoraca da pišu svojijem tipom književnoga jezika koji zalazi korijenom u XI vijek, da bi u jeziku Petra I i Njegoša dostigao stepen izgrađenoga književnoga jezika, i o pravu da njihovo nacionalno ime bude sadržano u nazivu jezika koji smatramo zajedničkijem u lingvističkome smislu. Za Čanadanovića znači govoriti 'antisrpski' kad se konstatuje činjenica da je književni jezik Crnogoraca stvarno protjeran iz književne upotrebe i oglašen neknjiževnijem u pravopisima Aleksandra Belića koje je objavio od 1930. naovamo, u Pravopisu i Rječniku Matice srpske i Matice hrvatske. Za Čanadanovića je moj rad 'antisrpski' zbog toga što sam osporavao pravo Matici srpskoj i Matici hrvatskoj da se nameću 'za sveopšte jezičke zakonodavce' i ukazao na apsurdnost podjele tzv. srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog) jezika po meridijanu, na 'istočnu' i 'zapadnu', tj. srpsku i hrvatsku varijantu, jer je ta geografska podjela politička a ne znanstvena. Za Čanadanovića je moj rad 'antisrpski' zbog toga što sam, polemišući s ljudima koji se protive pravilnome rješavanju jezičkijeh problema na bazi ravnopravnosti svijeh naroda i poštovanja stvarne jezičke situacije, ukazao na istorijski kontinuitet, na izvorišta njihove 'nauke' i pobude koje su ih pokretale na takav rad, te sam citirao i spomenuo neke autore (srpske, hrvatske, crnogorske i druge) koji su bili nosioci ili glasnici velikosrpske ideologije« (»Kritika« 9, str. 801).

Pošto je tako »pogodio« moje motive i argumente, Radojević žuri da stvar dovede do kraja: optužuje me da na pojam nacije gledam »očima pretpozitivističkoga nacional-romantičara«, da podržavam politiku koja je »objektivno suprotna političkijem i državnijem aktima na kojima počiva socijalistička zajednica ustavno-ravnopravnijeh naroda i narodnosti Jugoslavije« i da se (Kako bi već bez toga uopše moglo?!) služim »političkijem zastrašivanjem s visokijeh političkijeh položaja, kako se u nas nekad radilo«.

Možda bi se ove Radojevićeve ocene moga znanja i političkoga ponašanja nekako i mogle primiti, da je bar nešto od onoga što mi on pripisuje tačno. Međutim, Radojevićev tekst nije za mene antisrpski ni zbog *jedne jedine* od (ukupno 8) pretpostavki koje je on ovde načinio, mada se ja i oko nekih od tih pitanja sa Radojevićem ne slažem. O nečemu drugom, važnijem, je reč. I pošto R. Radojević baš to nije uspeo da pogodi (a pre će biti da *nije hteo* da pogodi, jer mu to ovoga puta ne odgovara), ne preostaje drugo nego da mu (uz svu mučninu koju pri tom osećam) ja u tome pomognem.

Poštujući pažnju čitalaca i prostor u »Kritici«, ukazaću samo na *tri* mesta iz Radojevićevog teksta, s napomenom da ceo Radojevićev tekst odiše manje-više istom merom nenaučnosti i nacionalno-političke netolerantnosti.

1. Pošto je citirao nekoliko mesta iz radova Vuka Karadžića i A. Belića, a najviše iz knjige Sretena L. Popovića »Putovanje po novoj Srbiji« (I izd. 1879), gde se taj autor *direktno zalaže za posrbljavanje Hrvata i Makedonaca,* Radojević nastavlja ovako:

»Ovakvijeh (tj. *velikosrpskih* i *hegemonističkih* — M. Č.) primjera ima toliko da im *nikad neće biti uhvaćen kraj.* Ni čitava *divizija istraživača* ne bi za svojega života uspjela da upozna sve tekstove koji imaju istu 'naučnu' vrijednost kao ovi do sada navedeni, i to pod pretpostavkom da se bavi *samo* autorima koji su za posljednjih sto pedeset godina stekli glas vrsnijeh naučnika (iz raznijeh oblasti), književnika i političara, čiji radovi *i danas služe kao neokrnjeni postulat za nauku.* Zapravo, *takva literatura nastaje i danas u daleko većem obimu nego što je nastajala, recimo, pred balkanske ratove i prvi svjetski rat,* kad se velikosrpska buržoazija pripremala da potčini narode Jugoslavije i *pravdala* svoje pretenzije radovima Jovana Skerlića, Jovana Cvijića, Jovana Erdeljanovića, Aleksandra Belića, Stojana Novakovića, Čedomilja Mijatovića, Ljuba Jovanovića, Bogdana Popovića, Vladana Đorđevića, Tihomira Đorđevića, Jevta Dedijera (da spomenem samo naučnike) i mnogo drugijeh, *utoliko više ukoliko su neuporedivo veće mogućnosti nego prije šezdeset godina!* (...) Dovoljno je reći da *savremena nauka nije kritički ocjenila ni jedno ekstremno nacionalističko djelo,* ni jednog autora. *Savremeni autori prihvataju njihove stavove* kao već 'naučno utvrđene' činjenice, pozivaju se na njih i *dalje razvijaju* njihove koncepcije *shodno potrebama i društvenijem uslovima* za način kazivanja, i to s *nevelikijem* izuzecima. Tako se *održava kontinuitet jedne velikonacionalne i velikodržavne politike,* sistem društvenijeh vrijednosti i način mišljenja« (»Kritika« 5, str. 226; podvukao M. Č.).

Retko se na ovako malom prostoru može naći toliko preterivanja, površnih i pogrešnih ocena, netačnih i opako tendencioznih političkih tvrdnji. To uopšte nije raspravljanje o problemima našega današnjeg književnog jezika, i ponajmanje je zlo što su Radojevićeva znanja iz lingvistike, i serbokroatistike posebno, tako slaba. To što je on napisao običan je *politički letak,* ne samo *protiv istorije* srpske nauke i književnosti nego i protiv cele *savremene* nauke i društveno-političke prakse u SR Srbiji, pa i protiv stanja i odnosa u celoj našoj zajednici.

2. Protestvujući protiv dogovora Matice srpske i Matice hrvatske 5. i 6. I 1969. u Zagrebu (a vidi se jasno da je Radojević o karakteru toga dogovora sasvim krivo informisan), i pošto je, uz put, oduzeo M. Stevanoviću i M. Pešikanu bilo kakvo pravo u domenu crnogorske nacionalne kulture, Radojević zaključuje:

»Sve je to do sada rađeno (tj. obespravljivana je crnogorska nacija — M. Č.) kao i da ne postoji crnogorska nacija, kao da 'stanovništvo Crne Gore' govori ijekavskijem narječjem 'istočne' tj. srpske varijante jezika, kao da su Beogradski univerzitet, Srpska akademija nauka i umetnosti, Novosadski univerzitet i Matica srpska isključivo 'nadležni' za rješavanje sudbine crnogorske nacije i nacionalne kulture!« (»Kritika« 5, str. 227).

Nije, naravno, isključeno da u svakoj od ove četiri institucije ima i pojedinaca sa nacionalističkim shvatanjima i ponašanjem. Ali, s kakvim pravom Radojević sve četiri te ugledne naučne kulturne ustanove (značajne, uostalom, i za razvoj kulture i prosvete crnogorske nacije) u celini, bez ikakve ograde i bez i jednog argumenta, dovodi u vezu sa negiranjem crnogorske nacionalne individualnosti?!

3. Radojević se ljuti što se uz *istočnu* i *zapadnu* varijantu srpskohrvatskog književnog jezika ne priznaje i treća: južna — crnogorska varijanta. S tim u vezi, ukazuje kako se u poslednje vreme pojavilo »mnoštvo neprihvatljivih istupanja«, pa poimenice navodi, opet, jedino autore sa srpske strane, tj. iz Beograda i Novog Sada. Na taj način sugerira da teorija o dvema varijantama savremenog srpsko-

hrvatskog književnog jezika služi srpskoj strani za uskraćivanje jezičnih prava Crnogorcima, da je, maltene, zato i izmišljena. Međutim, vrlo je dobro poznato svakome ko je iole pažljivo pratio diskusije o pitanju varijanata u srpskohrvatskom jeziku, da stanovište o (samo) dvema varijantama zastupaju, čak češće i sa potpunijim objašnjenjima, i lingvisti na drugim stranama — u Bosni i Hercegovini i, naročito, u Hrvatskoj. To je sasvim normalno, jer su *varijante* prvenstveno lingvističko pitanje, a ne političko-nacionalno.

Minimum literature koju bi Radojević trebalo da pročita u vezi sa ovim jesu dva rada Dalibora Brozovića: »O problemima varijanata« i »O jezičkoj porodici i standardnim oblicima njezinih članova«.

Radojević se, naravno, ne mora slagati sa stavovima o *dvema* varijantama našega književnog jezika. Trebalo bi, međutim, da zna (kad je već rešio da sa tolikim uzbuđenjem vojuje na ovome terenu) tko je o varijantama šta, i zašto, napisao, a ne da podmeće tolikim ljudima anticrnogorstvo.

Najzad, da kažem nešto i o Radojevićevim pokušajima da se naruga meni lično (i u 5. i u 9. broju »Kritike«). Ne osvrćem se na to zbog toga što me je Radojević suviše uzbudio, niti sa namerom da mu uzvratim na isti način (iako bi to bio lak posao, jer je uglavnom reč o srednjoškolskim znanjima, koja Radojeviću nedostaju), nego da bih pokazao kakvim se »metodima« Radojević služi u svojim »raspramа«.

Dva puta Radojević polemiše sa mnom zbog jedne rečenice u kojoj se kaže da je Vukov jezik postao spona između dva naroda, tj. između Srba i Hrvata. Radojević, međutim, nikako ne uspeva da zapazi da to i nije moja misao. To sam ja *citirao* (i to je jasno obeleženo) stav dr Pavla Ivića (Pogovor Srpskom rječniku Vuka Karadžića, »Prosveta«, Beograd). Ja se, naravno, sa Ivićem tu slažem, jer njegov stav ima sasvim drugo značenje od onoga što Radojević govori.

Dalje, ja kažem da su naše varijante, u opštelingvističkom smislu, tipa *britanske* i *američke* varijante engleskog jezika, a on to obrće u: *»engleska«* tj. matična i *»američka«* varijanta. (Uzgred, i o tome će Radojević moći da se poduči kod Brozovića.) Ja kažem da jezik i njegovo ime (uopšte uzev) nisu od rešavajućeg značaja za nacionalnu individualnost i ravnopravnost (što, takođe, spada u red elementarnih znanja iz marksističke istoriografije), a Radojević me pita zašto bi za Srbe i Hrvate jezik imao rešavajući značaj, a za Crnogorce i Muslimane ne. Kao da sam ja rekao da za prve ima, a za druge nema, ili ne treba da ima.

Ja sam izjavio (u »Politici«) da nije više sporno da je srpskohrvatski jezik u lingvističkom smislu *jedan* jezik, da je to *zajednički* jezik četiri naša naroda — Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana, i da oni imaju *jednaka prava* u korišćenju toga jezika i odlučivanju o njemu, te da u srpskohrvatskom jeziku postoje *dve* varijante. Dodao sam, pri tom, da još ima pojedinaca koji *sva ta pitanja* ponovo potežu, ponekad i sa otvoreno zlim namerama. Na *sve* to Radojević uzvikuje: kako to Čanadanović proglašava zlim namerama isticanje prava koja i sam priznaje!

Jednom rečju: ja derem jarca, a on kozu! (Vuk, *Poslovice*).

Mirko Čanadanović

JOŠ JEDNOM O TRISTOTOJ OBLJETNICI OSNUTKA FILOZOFSKOG FAKULTETA U ZAGREBU

Povodom napisa V. Bazale, *O 300-godišnjici zagrebačkog sveučilišta,* »Kritika« 8, 1969, str. 642—645.

Kad se Vladimir Bazala pojavio prije nekoliko mjeseci na stranicama ovog časopisa s tom temom, nisam smatrala potrebnim odgovoriti — premda je pisao u povodu moje rasprave *O postanku zagrebačkog sveučilišta,* Zagreb 1969, str. 3—27, jednostavno zato što mi se činilo da zbog nekih *očito pogrešnih tvrdnji* ne bi trebalo preoštro suditi. No, kako je Bazala u dnevnoj štampi pokrenuo pitanje da li filozofski fakultet ima uopće pravo slaviti tristotu obljetnicu svog osnutka — a svoje je mišljenje ponovo nastojao opravdati nizom pogrešnih tvrdnji — ne preostaje mi drugo nego da u ovom odgovoru pokažem u čemu Bazala griješi i zašto je filozofski fakultet smatrao da ima pravo na proslavu 300. godišnjice osnutka.

Već u prvom dijelu članka u kojem Bazala želi protumačiti sadržaj Leopoldova privilegija nadovezuje se jedna netočna tvrdnja na drugu. Osvrnut ću se samo na one koje se odnose na filozofski fakultet. Naime, Bazala tvrdi da je »na poticaj Hrvatskoga sabora od 30. lipnja 1660. i nakon stjecanja različnih beneficija i zaklada, naročito zaklade kanonika Nikole Dijaneševića, započela 6. studenoga 1662, nakon tada uobičajene svečanosti, visokoškolska *filozofska* nastava« (643). Tu je misao u drugom obliku prenio u dnevnu štampu tvrdeći da je filozofski fakultet »osnovan na osnovu jednog zaključka Hrvatskog sabora (tada u Varaždinu) koji je 30. lipnja 1660. god. pod predsjedanjem Nikole Zrinskoga zaključio da se isusovcima opraštaju ratne i neke kmetske daće da u svojoj školi na Griču otvore filozofski fakultet pored već postojećeg bogoslovnog fakulteta« (Večernji list od 25. XII 1969, str. 14). Na istom mjestu dodaje da su »mogućnici dali velike pomoći u tu istu svrhu, naročito visoki dostojanstvenih Nikola Dijanešević«.

Bazalino tumačenje zbivanja oko osnutka filozofskog fakulteta netočno je prije svega zato što on ne uzima u ruke *izvore* već slobodno i nemarno prepričava literaturu. Da je, naime, uzeo u ruke zaključke saborskih sjednica 1660. god. vidio bi da se isusovima odobrava petgodišnji prihod vlastitih kmetova »ad Scholas pro Philosophia docenda aedificandas« [Zaključci hrvatskog sabora, Sv. I (1631—1693), Zagreb 1958, str. 247]. Međutim, isusovci su doznačene prihode potrošili za obnovu oštećenih školskih zgrada i zato se s filozofskim kursom moglo početi *tek tada* pošto je zagrebački prepozit Nikola Dijanešević — ali *ne* i neki drugi »mogućnici«! — dao novac za trostruki ili trogodišnji filozofski kurs. To je više nego jasno rečeno i u Leopoldovu privilegiju: car potvrđuje *samo Dijaneševićevu zakladu.*

Na sličan način, tj. nemarno, mimoišavši *bitni sadržaj,* tumači Bazala i Leopoldov privilegij i stvara ovakav zaključak: »Iz svih ovih razloga smatrao sam, a držim i danas, *da se dan 6. studenoga 1662. ima uzeti za početak visokoškolske nastave u Zagrebu,* s dva tada najvažnija fakulteta, tečaja ili kolegija (!) za tadašnju visokoškolsku nastavu, bogoslovskoga i filozofskoga, *a da se dan 23. rujna 1669. ima smatrati danom kad je ova visokoškolska nastava dobila značaj sveučilišne nastave i time je osnovano sveučilište u Zagrebu pod zaštitom i okriljem cara Leopolda I.*« (644: potcrtao autor).

Prema tome, Bazala smatra da je 1662. *početak* visokoškolske nastave (s dva fakulteta!), a 1669. je datum kad je *nastava* dobila *»sveučilišni značaj«* i *time* je *osnovano sveučilište!* Bazala je propustio da pokaže *po čemu* i *zbog čega* je *nastava* odjednom 1669. postala *sveučilišna,* a to bismo rado znali, jer nam je dobro poznato da se filozofski kurs ništa nije izmijenio u času izdavanja ili poslije podjeljivanja Leopoldova privilegija. Tada se nisu promijenili ni nastavni planovi, ni profesori, a na žalost ni materijalna sredstva potrebna za uzdržavanje trogodišnjeg kursa.

Međutim, Bazalin prijedlog za datiranje početka visokoškolske nastave 1662. godinom — premda je tiskan debelim slovima — nije tako siguran da ga on sam na idućoj stranici ne bi mogao napustiti! Jer ondje tvrdi da se početak »bogoslovske nauke« (očito nastave) »može smatrati početkom visokoškolske nastave«, ali mu najzad ipak »izgleda ispravnije« uzeti 1662. godinu. Ako se ovim kolebanjima doda njegova naprijed navedena tvrdnja da je filozofski fakultet *osnovan* 1660. u Varaždinu (znači li to fakultet bez nastave?), onda se lako može razabrati da Bazala nije bio načistu s problemom. Najviše nam, posve razumljivo, nedostaje Bazalino obrazloženje »značaja sveučilišne nastave« 1669. god.

No, najveća je Bazalina zabluda mišljenje da je Leopold I 1669. podijelio privilegij »akademiji nauka« koja je tobože tada imala filozofski i teološki fakultet. Tekst je Leopoldova privilegija tako jasan da ne može biti nikakve zabune: Leopold potvrđuje osnutak Dijaneševićeva trogodišnjeg filozofskog kursa, a o teološkom tečaju nema u privilegiju ni riječi. I nije ni moglo biti. Evo zašto! *Čini se* da se pri isusovačkoj gimnaziji predaje od 1632. god. *moralka* (tečaj koji se u izvorima naziva »casus« = slučaj, jer je to rješavanje pojedinih »slučajeva« za župnike koji idu u praksu), ali je taj tečaj imao *privatni karakter* i nikad nije dobio status koji je imala filozofija od početka i još manje od 1669. g. Historičar zagrebačkog kolegija smatra taj tečaj privatnom podukom za župnike i zato u svoju Historiju ne unosi podatke o profesorima moralke. Za njih saznajemo jedino iz službenih kataloga. No, kako moralka nije predmet u šestrazrednoj isusovačkoj gimnaziji, a po svojem je karakteru ipak visokoškolski studij, ne možemo je, govoreći o visokoškolskoj nastavi, mimoići. Ali to, dakako, ne znači, da je i *tom tečaju* Leopold podijelio pravo bečke akademije! Nema doktora moralke! Tek 1727. g. počelo se na akademiji predavati *kanonsko pravo.* Prema tome, 1669. nije se u *nastavi filozofije* izmijenilo ništa! Bazala na žalost nije shvatio kakvu *stvarnu promjenu* donosi Leopoldov privilegij zagrebačkom visokom škol-

stvu i stoga mu je značenje 1669. godine i Leopoldova privilegija ostalo nepoznato.

Bazala se zatim, premda je nestručnjak ili nehistoričar, upustio u tumačenje »nekih pitanja« koja, kako kaže, treba »istini za volju razjasniti« (664). »Istini za volju« moram priznati da ta pitanja doista nisu važna, ali me je Bazala citirao pa ću mu razjasniti što o tome misli *historičar.* To su ova pitanja: 1. da li je zagrebačka akademija bila akademija znanosti, kako piše Bazala, ili »akademija slobodnih umjetnosti i filozofije kako hoće Nada Klaić« (644). Bazala misli da je terminologija »stvar gledanja na tadašnje prilike«, a ne pitanje *sadržaja studija.* Zato bi mu bilo svejedno da li se »artes liberales« prevede sa »slobodne umjetnosti« ili »slobodne znanosti« da ga nisam u svojoj raspravi upozorila na to da zagrebačka akademija *nije bila akademija znanosti* (vidi N. Klaić, *O postanku zagrebačkog sveučilišta,* Zagreb 1969, str. 11). Na spomenutom mjestu sam mu citirala izvore iz kojih se razabira da su studenti tada bili slušači »slobodnih umjetnosti«, a ne »slobodnih znanosti«. Na sveučilištu se tada uvježbavaju vještine, a ne znanosti. Bazala ne može za svoju tvrdnju naći potvrdu u izvorima, a njegovo »gledanje« na tadašnje »prilike« historičaru zaista nije mjerodavno.

2. Bazala se, nadalje, pita da li je visokoškolska nastava počela 1632. ili 1662. »kad je isusovačka visoka škola dobila i drugi, filozofski fakultet, i time postala 'akademija'«? On misli da je »*baš toj i takvoj akademiji* (potcrtala N. K.) ... s dva fakulteta, dao car Leopold I dne 23. rujna 1669. sva prava sveučilišta, pa se zato baš taj dan 23. rujna 1669. ima smatrati danom zakonskoga postanka zagrebačkog sveučilišta« (644). Bez obzira na to što krivo tumači, kako je naprijed rečeno, sadržaj privilegija, predlaže, kako po svemu izgleda, dva početka visokoškolske nastave i jedan sveučilišne! Kako nema kriterija, ne zna za koji bi se datum odlučio. Kolebanja su rezultat nedovoljnog poznavanja problematike, a ono ga dalje ohrabruje na neumjesno pisanje. Smatram, naime, takvim njegovo pitanje postavljeno u javnoj štampi (Večernji list od 25. XII 1969. str. 14) *petnaest dana pošto je filozofski fakultet svečano proslavio svoju tristogodišnjicu postojanja* — da li »300 ili 307. godišnjica«! U istom napisu tvrdi da proslava nije »imala smisla« i, štaviše, da nismo »imali pravo« slaviti 300. objetnicu svoje ustanove!

Ako se već Bazala kao *nestručnjak* i *nehistoričar* miješao u naše poslove, onda je prije nego što je posegao za perom da piše u javnosti morao upoznati najosnovnije *historijske činjenice.* Jer mi se možemo razilaziti u tumačenju nekih historijskih zbivanja, ali ne smijemo, da bismo dokazali svoje mišljenje, mimoići ili krivo tumačiti izvore. Utoliko više što je Bazala imao u rukama moju raspravu u kojoj je čitao zašto smo se odlučili za proslavu tristogodišnjice.

3. Bazala se »nikako ne može složiti s tim« da Leopoldovu ispravu zovemo *privilegij* već se zalaže za termin *diploma.* Razlozi su stručnjaku doista neobični: isprava je u arhivu protokolirana pod nazivom diploma, a u njoj se govori o pojedinim privilegijima, »pa je potpuno netočno i stvara zabunu, ako se jednom govori o diplomi kao o 'privilegiju' a drugi se put govori o pojedinim privilegijima, koji su u diplomi sadržani...« (644).

Prije svega, i kad nam historijski izvori onog vremena ne bi dali pravo da ostanemo kod upotrijebljenog termina privilegij, odlučili bismo se za njega kao za jedan od *najuobičajenih termina u historijskoj literaturi.* Historičar *zna* što je privilegij, zna kakav je njegov sadržaj i neće ga sam izraz staviti ni u kakvu zabunu. Ne pada mu, nadalje, na pamet da po arhivskim protokolima traži prikladan naziv za nešto što je odabranim terminom potpuno jasno i određeno. A ako bismo htjeli kao mjerilo uzeti samu Leopoldovu ispravu, onda bismo je mogli nazvati *svečanim privilegijem* ili kraće *zlatnom bulom* (tako obično nazivamo u historiografiji svečane isprave), jer je privilegij doista bio osnažen zlatnim carskim i tajnim kraljevskim ugarskim pečatom (vidi N. *Klaić,* n. dj., str. 40, 41).

4. Najposlije, Bazala pokreće pitanje provođenja Leopoldova privilegija u život i smatra, protivno općenitom uvjerenju, da je postupak odnosno zabrana akademskih naslova isusovačkih vlasti bila »posve interna stvar isusovačkog reda« koju »ne treba doduše prešućivati ili mimoilaziti, ali joj ne treba davati važnost« (644). Želi zatim dokazati kako je postupak isusovačkih vlasti imao dalekosežne posljedice za kasniji razvitak školstva. Dakako, opet jednom nije ni pogledao najmjerodavniji izvor — Historiju zagrebačkog isusovačkog kolegija, u kojoj se kroničar tuži da su »oci provincijali« Leopoldov privilegij »ograničili i stegnuli na pravni postupak«. Akademiji je najzad ostao samo sudski imunitet. Upravo zato što su isusovačke vlasti zabranile provođenje u život jednog dijela Leopoldova privilegija, pojavljuje se povremeno u hrvatskoj historiografiji mišljenje da 1669. god. i nije osnovana prava akademija odnosno da je privilegij uvijek ostao »komad papira bez vrijednosti« koji ne može doći »u obzir kao neka fundaciona isprava« (N. *Klaić,* n. dj., str. 9).

Kad se dakle još 1968. god. postavljalo pitanje hoćemo li slaviti tristogodišnjicu sveučilišta i filozofskog fakulteta u Zagrebu, onda smo se, znajući za postojeće sumnje i mišljenja, ipak odlučili za proslavu i to iz ovih razloga:

Godina 1669. znači u slavonskom visokom školstvu ipak vrlo važnu prekretnicu stoga što po prvi put jedna *privatna visoka škola* na *osnovi carskog i kraljevskog privilegija postaje — javna! Trostruki filozofski tečaj* ili *kurs* osnovan *privatnim novcem* na *privatnoj redovničkoj školi* dobiva podjelom i potvrdom povlastica najviše državne vlasti *pravo javnog sveučilišta.* Ni jedna visoka škola u Slavoniji nije do tog vremena dobila takav status. Pavlini su doduše 1656. otvorili u Lepoglavi također *filozofski kurs,* dobili su, štoviše, i privilegij od pape Klementa X, tj. pravo da podjeljuju akademske naslove kao i javna sveučilišta, ali je pavlinska filozofija ostala *privatnom visokom školom pavlinskog reda.* Leopold I je doduše pavlinima 1674. g. potvrdio papinsku bulu, ali se general pavlinskog reda obratio na cara samo zato što bez carskog odobrenja nije bilo dopušteno u habsburškim zemljama podjeljivanje doktorata.

Bilo nam je, prema tome, jasno da se u slavonskom visokom školstvu smije *tek taj datum* — Leopoldov privilegij iz 1669 — smatrati početnom godinom *nove epohe u kojoj državna vlast postepeno preuzima visoko školstvo u svoje ruke.* Leopold nije ni htio ni mogao u tadašnjim prilikama u Slavoniji osnovati svoj fakultet ili sveučilište. On je prigrlio redovničku školu i odlikovao ju je onim povlasticama koje joj je samo on mogao dati. Zato je gradečka akademija *carska i kraljevska škola.*

Gledana s tog stajališta nije bila naročito važna reakcija isusovačkih vlasti na Leopoldov privilegij poslije 1669. Usprkos njihovu protivljenju akademija je ostala i vrlo živo djelovala s velikim brojem studenata i profesora. I radila je sve do ukinuća reda. Zato smo i odbacili sumnje koje je u tom pitanju imala starija historiografija.

Ako smo dakle *javnost nastave* i *same škole* postavili kao najodlučniji kriterij za razlikovanje među višim školama, onda je zagrebačka akademija bilo u isto vrijeme i *prvo javno sveučilište.* Drugačija carska visoka škola nije u uvjetima XVII st. mogla nastati.

Međutim, ima pokušaja da se obljetnica zagrebačke filozofije ne prizna zato što ona tobože nije imala tristogodišnji kontinuitet u nastavi. Ali, taj tobožnji »protudokaz« obljetnici lako se može odbiti. Prije svega zato što *osnutak* neke prosvjetne ustanove *ne uključuje nužno* i *njen kontinuirani rad do danas!* Rad je na visokim školama u XVII i XVIII st. ovisio o stvarnim prilikama, a te su vrlo često bile takve da su se škole morale zatvarati. Kontinuiranu nastavu je teško provoditi i zato što su navedena stoljeća doba reformi zbog kojih visokoškolska nastava iz stoljeća u stoljeće mijenja svoj karakter i sadržaj da bi najzad završila kao naše današnje reformirano sveučilište. U svakom slučaju u procesu rađanja i nastajanja visokog školstva u Slavoniji najodličnije mjesto pripada zagrebačkoj filozofiji, jer je filozofski kurs carskim privilegijem pretvoren u akademiju i izjednačen sa sveučilištima u drugim habsburškim zemljama.

Bazala je tako već po drugi put posumnjao u javnosti u vrijednost moje koncepcije i to *na žalost* prije nego što ju je upoznao. Pišući bez upotrebe najosnovnijih izvora i laički — premda sam sebe smatra stručnjakom — on je sebi dopustio da krivim podacima zavodi javnost u bludnju, što ne smatram ispravnim. I tako bi »istini za volju« bilo mnogo bolje da je *najprije* pročitao izvorni materijal, a onda se javio za raspravu. Ovako njegovi napisi pokazuju težnju da se, premda je nestručnjak, nametne kao jedini ispravni tumač problematike kojoj nije dorastao.

Nada Klaić

UMJESTO ODGOVORA NADI KLAIĆ

Povijest školstva uopće a visokog školstva i sveučilišta napose predmet je društvene i kulturne a ne samo opće ili nacionalne povijesti, pa je tako i povijest zagrebačkog sveučilišta u pr-

vom redu predmet kulturne povijesti Zagreba i Hrvatske. Ovim se predmetom i kod nas mnogo više bave kulturni historičari i njima slični znanstveni i kulturni radnici nego profesionalni historičari opće ili nacionalne povijesti. Zato se u čitavoj plejadi istraživača i pisaca o povijesti visokoga školstva i sveučilišta u Zagrebu i Hrvatskoj (N. Škrlec, A. Mažuranić, M. Mesić, A. Cuvaj, R. Horvat, Vjek. Klaić, F. Fancev, M. Vanino, J. Horvat, D. Franković, M. Horvat, a ovamo mogu i sebe ubrojiti, a pokojega sam možda zaboravio) nalazi manji broj čistih »historičara« a veći broj »nehistoričara« ali eminentnih kulturnih radnika. Naši današnji profesionalni historičari do sada se ovim pitanjem uopće nisu bavili. Nada Klaić javila se svojom raspravom »O postanku zagrebačkog sveučilišta« tek prije nekoliko mjeseci i među piscima o povijesti školstva a napose sveučilišta bila je do sada potpuno nepoznata. Zato je čudno, da se baš ona sada javlja s nekoliko napisa iz kojih izbija njezina tendencija da bude ne samo jedini priznati autoritet nego i meritorni sudac svima i svakom tko se usuđuje nešto napisati ili reći o povijesti zagrebačkog sveučilišta. U tom radu ona upotrebljava polemički ton i stil koji ne odgovara kulturnom ophođenju a ne manjkaju ni lični napadaji.

Na moju adresu ona upućuje čak i ove riječi: »Ako se već Bazala kao nestručnjak i nehistoričar umiješao u naše poslove (!) onda je prije nego što je posegao za perom ... morao upoznati najosnovnije historijske činjenice.« Tim i opet pokazuje da smatra da je povijest sveučilišta isključivo posao »historičara« u koji se »nehistoričari« ne smiju »miješati« a ne vidi da su baš ti isti poslovi koji su u ovom predmetu »njihovi poslovi« (naime poslovi čistih profesionalnih historičara) baš i »naši poslovi« (naime poslovi svakog kulturnog radnika i pisca, koji se *optima fide* bavi poviješću zagrebačkoga sveučilišta) a ja sam se, osim toga, počio »miješati« u »njihove poslove« prije 30 godina, kad nitko od »njih« nije za sebe svojatao ovu tematiku. A prije nego sam se »umiješao« u ove poslove upoznao sam ne samo najosnovnije historijske činjenice nego još mnogo više činjenica, kako to pokazuju mnogobrojne moje rasprave iz ovoga predmeta.

Nada Klaić upućuje na moju adresu i to da sam trebao da se javim za diskusiju, ako sam smatrao da imam nešto kazati, pa bi me ona poučila o novijim (njezinim) mišljenjima iz historiografije. To odbijam već i zato jer mi to nije potrebno pošto je moje mišljenje izgrađeno tijekom 30 godina rada na tom predmetu, a do danas mi nitko od mjerodavnih nije prigovorio. Isto tako ne mislim da takva »diskusija« može biti od koristi. Nema, naime, nikakve sumnje u to, da i ja i Nada Klaić imamo iste izvore ali se razilazimo zato jer polazimo sa različitih *pozicija* i s različitim *tendencijama*, zato imamo i različito gledanje i tumačenje, pa nam se i izjave, rasprave i mišljenja razilaze. Stoga je potrebno *sine ira et cum studio*, ukratko (koliko mi prostor dopušta) i bez polemičke zagrižljivosti i ličnih napadaja, koji su mi potpuno strani — ukazati na najglavnije razlike:

Ja stojim na stajalištu da su isusovci pozvani u Hrvatsku da osnuju *javne* škole, pa su tako već 1607. g. osnovali svoju *javnu* gimnaziju (studium generale), ne u samostanu kao samostansku, redovničku ustanovu nego u posebno za tu svrhu uređenoj školskoj zgradi, čime počinje radom prva *javna* prosvjetna ustanova u Hrvatskoj, a kao takva *javna* ustanova ova je gimnazija otvorena i započela svojim radom s velikim *javnim* svečanostima. Nadalje stojim na stajalištu da Hrvatski sabor 1660. g. isusovcima otpušta daće zato da izgrade *javne* škole za filozofiju (uza svoj već postojeći bogoslovski »seminar«) a ne neku svoju privatnu, samostansku ili redovničku filozofsku školu. Takva je *javna* škola zaista i utemeljena novcem zaklade Nikole Dianeševića, koji u svojoj darovnici zahtijeva da to bude škola (akademija) istoga tipa kao što su akademije diljem kulturnoga svijeta, gdje će se izobražavati ljudi »za crkvena zvanja kao i za upravljače države« (a ne isusovački redovnici). Napokon ja stojim na stajalištu da je ta *javna* visoka škola, akademija, započela nastavom 6. studenog 1662. (nakon svih tada uobičajenih formalnosti i svečanosti) predavanjem redovnog profesora Stjepana Glavača, a Nikola Dianešević je tom prilikom dobio naslov utemeljitelja zagrebačke (ne isusovačke, privatne, samostanske) filozofije, pa je prema tome Filozofski fakultet osnovan god. 1662. i trebao je 1962. g. proslaviti svoju 300-godišnjicu osnutka i početka rada. Zaključno dokazujem, da je toj i takvoj *javnoj* akademiji (visokoj školi) car Leopold I svojom diplomom od 23. rujna 1669. dao sva prava i povlastice tadašnjih sveučilišta u Carstvu i austrijskim nasljednim zemljama i da se prema tome 1669. g. smjelo i trebalo slaviti baš tu 300-godišnjicu sveučilišta (kao što je i proslavljeno).

Protivno tome Nada Klaić stoji na stajalištu da su sve ove škole pa i akademija do 1669. bile *privatne* isusovačke škole, od kojih filozofski tečaj prima car Leopold 23. rujna 1669. pod svoje okrilje, čini iz njega svoju »carsku i kraljevsku akademiju« i daje joj povlastice sveučilišta. Zato misli da je bilo ispravno da 1969. g. Filozofski fakultet, istodobno kad i sveučilište u Zagrebu, slavi 300-godišnjicu postanka.

Za svoje stajalište donosim u svojim raspravama baš toliko dokaza (ako ne i više) koliko Nada Klaić za svoje i ta se dva stajališta ne mogu spojiti niti jedno može drugo pobiti i ukinuti. Budući da je Dianešević 1662. postao utemeljitelj zagrebačke filozofije (ponavljam: ne isusovačke, samostanske nego »zagrebačke« *javne* akademije, visoke škole onodobnoga tipa!) to se posve slažem s Nadom Klaić kad tvrdi, da »Leopold nije ni mogao 1669. g. u tadašnjim prilikama u Hrvatskoj osnivati svoj fakultet ili sveučilište ...« pa zato ne razumijem zašto stoji na apodiktičnoj tvrdnji, da je Filozofski fakultet baš osnovao Leopold 1669. godine svojom diplomom, pogotovu kad je jasno — a to ističe i Nada Klaić — da se u stvari same akademije 1669. ništa nije promijenilo: Leopold ništa ne utemeljuje (jer je sve već utemeljeno), ne postavlja profesore (jer ti već postoje), ne mijenja nastavni plan (jer je taj već uhodan tijekom 7 godina), ne daje ni novac za uzdržavanje akademije (jer je novac već prije 9 i 7 godina dan i očito trošen za namjenu za koju je dan).

Ali se za akademiju god. 1669. bitno promijenilo ono što ja tvrdim, naime, da je baš ta *javna* akademija dobila sva prava *sveučilišta* i tim od filozofskog tečaja (fakulteta) postala pravo *sveučilište!*

Prema tome ja ne mogu odustati od svoga stajališta i tumačim po izvorima i svim raspoloživim dokumentima i povijesnim događajima, da je filozofski fakultet osnovan 1662, a sveučilište u Zagrebu g. 1669, pa zato i ne odobravam da je Filozofski fakultet 1969. g. slavio 300-godišnjicu istodobno kad je 300-godišnjicu slavilo i sveučilište u Zagrebu, koje je na to imalo pravo. Isto tako su za mene i gimnazije i isusovačka akademija *javne* škole onoga tipa kakav je bio uobičajen u 17. stoljeću i ne mislim da ima mnogo smisla o tom »diskutirati«.

Druga razlika između mene i Nade Klaić je u tom, što ja apodiktički stojim na stajalištu da se diploma cara Leopolda od 23. rujna 1669. ima zvati *diploma* a ne »privilegij«, kako to čini Nada Klaić, jer ta diploma sadrži nekoliko privilegija, pa je nezgodno, nestručno i stvara zabunu, ako se diploma jednom zove privilegij, a drugi put se navode privilegiji koji su u diplomi sadržani, a i inače je dobro poznato što je »diploma« a što je »privilegij«. *Qui bene distinguit, bene docet!* Srećom, dok se u pitanju upotrebe historijskih izvora moramo držati propisa i principa koje nam postavljaju historičari, koji su vrlo osjetljivi ako im se oponira, dotle se i historičari i nehistoričari moraju jednako držati pravila koja su postavljena od treće, za to pozvane ruke a koja određuju što je diploma a što je »privilegij«, jer to nije domena historičara.

Riječ »Privilegium regis Leopoldi« stavlja Nada Klaić na početak latinskog teksta, a »Privilegij cara Leopolda« na početak hrvatskog prijevoda, kao da je to početak ili naslov diplome, ali toga u originalu nema. Takav postupak nije ni u historiografiji dozvoljen!

O trećoj razlici moram reći samo ovo: iz povijesti školstva poznato je da su se i prije dobe o kojoj govorimo i još mnogo kasnije škole (scholae publicae) dijelile na »osnovne škole«, seminare, kolegije, tečajeve itd. — i na gimnazije i njima slične »srednje škole«, koje su sadržavale »studium generale« a taj se s vremenom razvio u »studium universale« kad je davao tadašnje najviše moguće obrazovanje. Osnova univerzalnoga studija bilo je učenje »artes liberales« (što bi, dašto, trebalo doslovce prevesti »slobodne vještine« ali to u stvari znači »slobodne znanosti« tj. scintiae ili najbolje »slobodne nauke« tj. doctrinae). Ovaj naziv značio je bavljenje slobodnim naukovanjem, tj. naukovanjem za »slobodna zvanja« za razliku od zanata, obrta koji su smatrani »neslobodnim vještinama«, a vršenje ovih vještina zahtijevalo je pripadnost jednome *cehu*. »Artes liberales« kao nastavni predmet obuhvaćale su 7 disciplina (ne svuda i uvijek istih): gramatiku, retoriku i dijalektiku kao »trivium« i aritmetiku, geometriju, geografiju s astronomijom i kronologiju (historiju, povijest) kao »quadrivium«. Iza aprobiranja ovih nauka učila se logika, fizika, metafizika, etika i politika. Ako je filozofski fakultet (tečaj) imao 3 godišta, učili su se predmeti »artes liberales« uglavnom u prva dva godišta, dok se »filozofija« učila naročito u trećem godištu. I danas se nastavni predmeti na sveučilištu dijele na grupe C, B i A! Svršeni đak koji je prošao »artes liberales i filozofiju« imao je pravo na doktorat filozofije (ako je studirao na ustanovi koja je imala pravo podjeljivati doktorate). Ali su predmeti »artes liberales« pa čak i filozofije bili osnovni dio svekolike visokoškolske naobrazbe i tek po svršetku ovoga studija

prelazilo se na bogosloviju, pravo i medicinu (tada jedine sveučilišne studije). Svi naši ljudi, koji su studirali npr. u Padovi ili Bologni i sličnim sveučilištima, polazili su »artistički« fakultet, studirali su »artes liberales« i postali doktori filozofije, pa su zatim (ili uz osnovni studij) učili teologiju, pravo ili medicinu i postali doktori ovih zvanja, jer je preduvjet i za doktorat medicine bio položeni doktorat filozofije! Zato su i slušači javne isusovačke filozofske akademije već od početka 1662. g. bili »artium liberalium et philosophiae auditores«, a završivši ovaj fakultet pisali su i branili su propisane naučne teze od kojih su neke izašle i tiskom. Sve to znak je da je filozofska škola (tečaj, fakultet) u Zagrebu od 1662. g. bila zaista prava *javna* akademija, visoka škola, najveća svoje vrste u tadašnjoj Hrvatskoj.

Zato ne mogu danas više uzeti naslov »artes liberales« u značenju »slobodne umjetnosti« ili »slobodne vještine«, jer to znači s t v a r a t i z a b u n u u č i t a l a c a, kojima nije poznata povijest nastave, nego govorim o »slobodnim znanostima« ili još bolje o »slobodnim naukama«. Ako ovo za »historičara« nije mjerodavno, kako naglašuje Nada Klaić, onda ja takvom historičaru ne mogu pomoći.

S indignacijom odbijam tvrdnju Nade Klaić, koju smatram podvalom, kad ona kaže: »Bazala na žalost nije shvatio kakvu *stvarnu promjenu* donosi Leopoldov privilegij zagrebačkom visokom školstvu i stoga mu je značenje 1669. godine i Leopoldova privilegija ostalo nepoznato.« Moja je indignacija to veća, što sam baš ja bio onaj koji sam prije 30 godina otkrio svojedobno nestalu diplomu cara Leopolda od 23. rujna 1669, fotokopirao je, prepisao njezin latinski tekst i donio točan hrvatski prijevod, i to sve objavio u mnogobrojnim znanstvenim raspravama, a sve to u doba, kad Nada Klaić nije imala ni pojma da diploma uopće postoji, gdje se nalazi, kako izgleda i koji joj je tekst i sadržaj. Baš na osnovi jasnoga slova ove diplome ja sam bio prvi koji je dokazao kakvu *stvarnu promjenu* donosi Leopoldova diploma zagrebačkom visokom školstvu (jer ga uzdiže na stupanj sveučilišta i stavlja pod carsku zaštitu) i ne mogu dopustiti da mi itko prigovori da mi je značenje Leopoldove diplome ili 1669. godine ostalo nepoznato. Baš na osnovi ove diplome u nebrojenim raspravama tumačio sam da je 23. rujna 1669. *osnovano sveučilište u Zagrebu* i da zato u godini 1969. pada 300-godišnjica sveučilišta koju treba dolično proslaviti (pa je ta godišnjica i proslavljena) ali sam isto tako baš na osnovi ove diplome protestirao da se *umjesto* 300-godišnjice sveučilišta slavi nekakva 300--godišnjica visokoškolske nastave, jer je ne samo po meni nego i po svim dosadašnjim a i mnogim današnjim historičarima »visokoškolska nastava u Zagrebu započela davno prije Leopoldova privilegija«, a pogotovu sam se čudio a čudim se i danas, da se jedva nekoliko dana prije proslave 300-godišnjice sveučilišta na brzu ruku proslavila 300--godišnjica Filozofskoga fakulteta, pa sam to svoje čuđenje i javno iskazao, jer je po mojem dubokom uvjerenju Filozofski fakultet osnovan i započeo radom cijelih 7 godina ranije, tj. upravo 6. studenoga 1662. A to je upravo ono što redovni profesor hrvatske nacionalne povijesti Nada Klaić neće da shvati i stoga reagira na njoj svojstveni način, osporavajući hrvatskom narodu pravo na jedan dio njegove kulturne povijesti, utemeljen na činjenicama koje govore o višestoljetnoj tradiciji sveučilišne nastave i obrazovanja.

Vladimir Bazala

osvrti i prikazi

OKRUŽENI SMRĆU

Nikola Pulić: *Procesija*, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

Zbog jednostavnijeg sporazumijevanja nazovimo prvi roman Nikole Pulića ratnim. Iako sve započinje jednom akcijom odmazde, pa je zatim kretanje zarobljenika dugo vremena jedini oblik djelovanja junaka romana *Procesija* posve sigurno nije roman u kojem prevladava jezik nesimboličnih znakova današnjeg vremena (koji dominiraju i u američkom defetističkom i u sovjetskom socrealističkom romanu). Iako je u umjetnosti zapravo totalno objektivan jezik nemoguć, jer jezik umjetničkog djela je jezik subjektivnih sekvenci, postoji u romanima akcije latentna želja da se simultanošću nizanja subjektivnih kutova stvori dojam objektivnosti. Tu želju u romanu *Procesija* Nikole Pulića ne uočavamo, jer on uopće ničim ne prikriva svoju namjeru da govori simboličkim jezikom, da transcendira upotrebno značenje oruđa, mjesta i situacije, te da od njih načini zatvoren sustav simbola.

Vrijeme ratno, ljudi ratni, prostor ratni. — U ovom jedinstvu vremena, prostora i čovjeka otkrivamo pripovjedačevu potrebu sažimanja, reduciranja, svođenja na zajednički nazivnik sveg što se u prostoru ove proze događa. Ali ipak između svih ovih simboliziranih elemenata postoji određena dramska tenzija, postoji razlika naboja i moguće je zatvaranje dramskog strujnog kruga. Nema nikakvih emocija ili situacija koje egzistiraju izvan tog zatvorenog kruga, a da djeluju na zbivanja i odnose u njemu.

Procesija gotovo da je komorni ratni roman iako se događa u kršu, u ratnom kreševu za vrijeme anabaze koja zarobljenike na kraju dovodi do jame u kojoj bez obzira na vojnu ili političku pripadnost svi mogu završiti svoj životni put. Ta mogućnost poravnanja u nemoći, u nesposobnosti da u čovjeku uvijek uspravno stoji čovjek temelj je na kojem Pulić gradi tragičku viziju svojih junaka, koji kao u nekoj egzistencijalističkoj ognjici srljaju prema besmislu što ih okružuje sa svih strana.

Pulić nije fabulator, iako roman ima jasno razvijenu fabulu koja nije drugorazrednog značenja za opću strukturu djela, ali darovitost pisca izranja na površinu između tih vanjskih dramatiziranih činjenica kroz jezik njegovih lica, kroz slike i snovidice jame, kroz reminiscencije koje se javljaju tek kao diskretne naznake uzroka koji se pretvorio u tragičnu posljedicu — u raščovječenje.

Demistificirajući ideologiziranu svijest većeg dijela poslijeratnih romana u hrvatskoj književnosti, Pulić se približava jednoj mitskoj viziji čovjeka, čovjeka koji je gol, koji je sa sebe zbacio prnje svih uniformi i tako gol prkosi onom unutrašnjem očaju koji je razbuktavao besmislene strasti bratoubilačke borbe. Autor ne krije svoje simpatije prema jednoj strani i rezerviranost prema drugoj, ali on pušta predstavnike tih strana da sami djeluju, da se sami legitimiraju. Iza tanke opne ideologije nalazi se čovjek od krvi i mesa, hrpa organizirane materije koja

potezom oroza ili kame postaje mrtva. Ostaje pitanje da li je smrt jedino utočište hrabrih i bezumnih ili jama u koju se čovjek mora poput troglodita sakriti da bi sačuvao svoju čistoću — ako ne i dostojanstvo, jer gledano kroz prizmu ideologiziranih svijesti utočište je davno izgubljeno, naime onog časa kada se odustalo od pripadanja bilo kome.

Kratka ekspozicija izrečena nesimboličkim jezikom akcije u napadu na selo u kojem četnici drže zarobljenog savezničkog zrakoplovca, zatim, zarobljavanje Jakog i vezivanje uz Otečenog s reminiscencijama o odlasku u partizane, posrtanje kroz zarobljeničku anabazu prema zlokobnoj jami u koju sve vojske odvode svoje pobijeđene, pretvara se za vrijeme tog putovanja u simbolički jezik Otečenog, Jakog, četničkog vojvode Branka, Dezertera koji svaki iz svoje perspektive kazuju subjektivno svjedočanstvo ove krvavije koja se zove bratoubilački rat. Umjesto filmskog spektakla u kojem se gibaju bezglave mase pred nama se otvara intimna drama ne samo spomenutih protagonista nego i čitavog jednog naraštaja koji je slijepo vjerovao da gola borba oružja može izmijeniti svijet i ljude u njemu. U koloni, lancima vezani jedan za drugog, kroče Jaki i Otečeni. Gotovo da su preko te čelične veze sijamski srasli u očaju koji nema izlaza. Na strijeljanje ih vodi četnički vojvoda, školski sudrug Jakog. Tri svijeta putuju simboličkoj jami u kojoj nestaju narodi i vojske. Da bi se spasio, Jaki skače u jamu i povlači u crnu neizvjesnot Otečenog. Otečeni pogiba, Jaki se spašava. U tom svijetu leševa, kostiju, kamenja i tame, koje kao da se nalaze na samom ulazu u Had, Jaki nije sam. Tamo živi i Dezerter koji je pobjegao iz svijeta klanja i ubijanja. Iz jame je rastao jasen, simbol života koji je služio kao i ljestve koje vode prema slobodi, ali Jaki ga je svojim skokom skršio, pa je i Dezerter postao zatočenikom jame.

— Kako znaš da sam ti ja slomio jasen? — upita s nevjericom.

— Leševi padaju okomito — reče glasno. — Ti si skočio na drugu stranu odakle je rastao jasen. Ona je strana nepristupačna na otvoru i mrtvi tamo ne mogu da skaču.

— Tako...

— Jasen bi mi služio dok rat ne završi — reče mekano kao djetetu.

— A poslije bi se osušio — reče Jaki — osušio bi se od pustog srama.

— Sve sam predvidio osim mogućnosti da ću ostati bez jasena, bez boga u koga sam vjerovao. Jasen je bio moj bog — reče kao da se moli — bog po čijim sam leđima odlazio u raj. Išao sam po njemu kao po svijeći koja gori nad uzglavljem pokojnika. Pazio sam da ga ne povrijedim, da mu list ne otpadne. Sjedio sam u njegovim granama i milovao mu koru ledenu kao zmija i lišće koje šušti poput svile. Tada mi je jasen nešto govorio, čuo sam njegov glas kao glas ptice grmuše. Nekad mi se činilo da govori ljudskim glasom. Možeš li vjerovati da drveće razgovara s ljudima, da čovjek razgovara s drvećem i cvijećem?

— Ne znam.

— Ne znaš. A ipak razgovaraju. Ne razumiješ jer nisi bio u takvoj prilici. Razgovarat ćeš s kamenjem, sa zemljom, razgovarat ćeš s mrtvima i sam sa sobom, a nitko te neće čuti, nitko.

— Izaći ćemo odavde — reče Jaki — vidjet ćeš.

— Misliš da si samo ti pao živ u ovu jamu.

Jezivim šapatom lomio je volju i kidao snagu Jakome.

— Ubijao si ih — reče prijeteći zvonjavom lanaca.

— Nikoga nisam ubijao. Ni vani ni unutra — reče ljutito — zato se i krijem. Da sam mogao ubijati, ostao bih na zemlji i ne bih se krio u ovoj jami.

— Bogati — odvrati mu Jaki — kriješ se a ništa nisi skrivio.

— Umirali su od rana što su ih zadobili prilikom pada. Ja im nisam mogao pomoći, a morao sam ih slušati. Ti si ostao zahvaljujući onome kome si presjekao ruku.

— Sad mi je sve jasno — reče bez začuđenja.

— Šta ti je jasno?

— Ti si dezerter.

— Ne znam: nitko ne zna što je tko, vjeruj mi.

— Pobjegao si iz borbe — reče — i kriješ se ovdje.

— Da pobjegao sam — reče neprijateljski. Neki ljudi neprestano bježe, a neki ih gone. U životu se najviše bježi.

— Onda te moram zvati dezerterom.

— Zovi me kako god želiš — reče ledeno — ali ostajem neutralan. Niti želim bježati, niti koga tjerati.

— Ostaješ neutralan kao država.

— Da, kao država — reče mračno i pljesnivo i podiže se pa repetira nekim oružjem da dokaže Jakome svoju moć, dok je neutralan.

— Kao Turska — insistira Jaki.

— Neutralan i slobodan.

(str. 172—173)

U toj ponorno simboličnoj jami suočavaju se tri svijeta: svijet Jakog, svijet četničkog vojvode i svijet dezertera. Iako su to posve različite vizije čovjekove problematike i sudbine one se na stranicama *Procesije* miješaju, isprepliću se i jedan od tih svjetova je nemoguć ukoliko se ne nalazi u žarišnom polju ostala dva. Romanopisac nije brzopleto izabrao kut svog promatranja i narativnog objektiviranja, nego je pokušao iskazati kompleksnost povijesne situacije unutar jedne simbolične slike.

Koji su to elementi simboličkog jezika kojim se koristio Nikola Pulić u komponiranju svog prvog romana? U prvom redu vanjska struktura romana u znatnoj mjeri nalikuje *Divoti prašine* Vjekoslava Kaleba. Opet dvije, tri jedinke suočene s epskim događanjem iz kojeg se rađa nova povijesna epoha, opet gotovo besciljno lutanje prostranstvima prema nepoznatom cilju, zatim sukob oko pitanja da li su u ratu *čiste ruke* uopće moguće. Koji su razlozi snažniji: oni ljudski ili oni ideologijski — sve te dileme kod Pulića nalazimo preobražene i konkretizirane kroz duge i sumorne dijaloge, bilo u koloni smrti ili u jami namijenjenoj mrtvima. Sva ta pitanja kao da se postavljaju na samom pragu onostranog; pisac transcendira zbilju i daje je kondenziranu u formi duboko potresnih egzistencijalnih pitanja koja postaju još tragičnija kada otkrivamo duboku podvojenost tih predstavnika raznih političkih orijentacija i ponora koji ih dijele. Provalija je premoštena u jednoj od središnjih slika romana kada Jaki i dezerter slažu u jami mrtvace da bi izašli iz zajedničkog prisilnog zatočeništva, ali ni ta jednodušnost nije dugotrajna i tu progovara oružje.

Procesija vodi »objektivizmu«, demistifikaciji ideologiziranog viđenja rata, ona razobličuje obuzetost protagonista njihovom »vjerom«, ideologiziranim svjetonazorom, osobnim istinama. Neraskidiv je lanac kojim su svi ti zatočenici vezani, nezajažljiva je jama koja ih svojom prazninom sve odreda »gostoljubivo« očekuje i poravnava u svom crnom ironičnom besmislu kojeg epsko viđenje rata iz razloga monumentalnosti ili ne znam čega drugog tako konformistički izbjegava.

Pulić je formiran prozaik, njegov roman *Procesija* najautentičnije je zavještanje jednom novom gledanju fenomena našeg bratoubilačkog rata. Otkrića u svojoj biti nisu nova, ali u kontekstu konformističke hrvatske proze na temu rata predstavlja jedan od onih zaobilaznih putova koji vode pravom cilju.

Branimir Donat

FINGIRANA SKROVITOST

Željko Falout: *Izgon*, biblioteka »Razlog«, Zagreb, 1968.

Falautov »Izgon« posjeduje kao, uostalom, i zbirke nekolicine pjesnika srednje te većeg broja najmlađe generacije hrvatskih pjesnika osim ostalih, i dvije značajke, koje su na našem književnom tržištu jedno čitavo desetljeće kotirale kao sinonimi za kvalitetu: prije svega misaonu nejasnoću, zatim čudan, ali u biti siromašan pjesnički rječnik. Prva značajka, ako se ne motri kritički, ne predstavlja zapravo nikakav, pa čak ni neznatan pjesnički nedostatak, budući da pjesmu ništa toliko ne čini površnom i ispraznom koliko jasnoća iza koje ne postoje sumračja, gdje misli, stvorene pomoću metafora, ne trepere kao iskre u oluji, i pjesnicima, koji dovođenjem u međusobni odnos na izgled nespojivih jezičnih slika stvaraju unutar pjesme virove, vrtloge i asocijativna žarišta, dakle poeziju: ta takozvana jasnoća nije bila nikada ni cilj ni svrha. Naprotiv! Lako iscrpljiva, a uz to i odraz površine koja se ne talasa, već miruje, ona predstavlja ono što treba odbaciti i čega se treba jednom i zauvijek osloboditi. A ipak nije tako.

Jasnoća, kada nije prividna, ne ubija u pjesmi poetičnost, nego je povećava; ona je u stvari jedna od etapa na putu prema ostvarenju pjesničke misli, koju su i manje značajni evropski pjesnici, sve od Petrarkina vremena, pa do danas, kad su je osjetili, pokušali učiniti skrovitom i uvijek sklonu preobraženju. A kako? Ne time što su jasnoću postignutu upotrebom poznatih rečeničnih struktura prezreli i odbacili, niti forsiranjem riječi, koje oduzmu pjesmi, ako se nađu u njoj, komunikativnost, jer je i jedan i drugi način nedopustiv. Nezadovoljni s pjesmama, koje se mogu iscrpsti već kod prvog čitanja, oni su prestali sažimati i nanovo raspoređivati stihove tek u trenutku kada su bili sigurni da su jasnoću, stvorivši unutar pjesme polje napetosti, uspjeli nadvladati i osnovnu pjesničku misao pjesme učiniti gipkom i neuhvatljivom. Ali to iskustvo za Falouta kao da ne vrijedi. Protiveći se s jedne strane njemu, a s druge strane logici i prirodi hrvatskoga jezika, »kojemu je narod, koji ga je izgradio, dao jačinu za opipljivo, vanjsko, tako da i posve unutar-

nje događaje treba prikazati posredno — slikom«, on uglavnom poseže za riječima apstraktna značenja te kovanicama i prevedenicama, kojima je pružio utočište tek rječnik filozofije. I što se dalje zbiva? Falout te riječi umeće u rečenice-klišeje, kojima se pretežno služe novinari, političari te neki »angažirani« pisci i filozofi, i s njima pokušava predočiti ne vlastiti doživljaj stvarnosti, već neke intelektualističke preokupacije, ali bezuspješno, jer:

Jedna riječ koja se ni shvatiti ne da
.....koja se ni obuhvatiti ne da
(Falout: »Che Guevara«)

ne može nikako udahnuti život izlizanom i olinjalom rečeničnom klišeju. Da prozre i izrazi društvenu zbilju, pjesnik treba otkriti nevidljive sveze među događajima i zbivanjima te pronaći novu im moćnu riječ, koju krije jezik ulice, psovke, priprosti narodni govor i brojni tekstovi naše imaginativne literature. I ne samo oni. Postoje u nas još dva isto tako bogata i neiscrpna leksička vrela: statični i precizni jezik znanosti te jezik činovničke sredine i mentaliteta — koja Falout, za razliku od nekih svojih književnih vršnjaka, nije rabio. Od brojnih mogućnosti, on je bez sumnje izabrao najgoru: novinarsku rečeničnu konstrukciju i prijeporne riječi iz filozofskog žargona, ili obrnuto. Na primjer:

Voda je bila smrt duši (koju
Heraklit reče)
(»Ivanova poslanica«)
Tijelo pomno korišteno, za sumnjive
Duhovno-duševne potrebe robljeno
(»Evo proljeća za nas«)
Kakvo nebo
Kao da su ga majke mislile
(»Klasicistički vidik«)
.....moje srce
Tuđe ga stvari uzbuđuju
Da bude vansebno
(»Čiste riječi«)
Kao Onaj....
Jednak životu
(»Ras-tvoriti se«)

Sada se pita: Može li Heraklit reći dušu? Da li postoji netko tko je jednak životu? I mogu li majke misliti nebo? Ne! Ni jedno, ni drugo, ni treće. Ali to nije sve. Osim prazne fraze, šta na primjer predstavljaju stihovi o tijelu, koje je »pomno korišteno« i »za sumnjive duhovno-duševne potrebe robljeno«? Nisu li dva potonja stiha dva lirska surogata, a naslov pjesme, koji se nalazi ispod njih, jezična floskula? Komu, nadalje, pridjev »vanseban« i rečenična struktura u koju je nasilu uguran djeluje poetično? A zar se, na kraju, dovođenjem u međusobni odnos dviju nejasnih jezičnih slika može, osim nerazumljive nejasnoće, još nešto polučiti? Ni govora, jer pjesnik, bez obzira na stvaralačku moć, nije biće koje se prepušta, kada stvara, samo snatrenju i zanosu; on i računa: nastoji, ukratko, racionalnim raspoređivanjem stihova učiniti konstrukciju statičnom, ali u ime nje nikada ne žrtvuje detalje. Naprotiv. Njegova pažnja prema dijelu jednaka je onoj, koju pokazuje prema cjelini, i kada ima namjeru ubrzati ili smiriti ritam pjesme pomoću usporedbe, on kao protutežu nepoznatoj uzimlje poznatu sliku, ili situaciju, ili događaj, što Falout, zbog pomanjkanja pjesničkog iskustva i upornosti, nerado čini. On je zadovoljan kada dvije slike ili sintagme dovede u nekakav odnos, pa makar to što nastane njihovim stapanjem bilo i nepoetično. Prateći površno nastajanje pjesme, taj pjesnik kao da sve prepušta slučaju, a pošto slučaj, kada je riječ o poeziji, ima sporedno značenje, on svoga čitaoca nervira — pa još kako! — neosmišljenim usporedbama:

Pa da me život načne sanjati
Kao sebe
(»Znam tvoja djela«)

ili kvazifilozofskim igrarijama:

Pjevat ću pjevat ću
Iz radosti pjevanja pjevat ću
Jer sve je dobro što jest
Jer sve je zlo što nije
(»Znam tvoja djela«)

koje onemogućuju stapanje na izgled nespojivih slika, te su sve primjedbe, što se odnose na ritam i arhitektoniku njegovih pjesama, ovdje suvišne i bespredmetne. Jer je nedisciplinirran i nekritičan, Falout predstavlja pjesnika koji se ne zna udaljiti od fragmenta, pa

......tražiti
Neko pristojno osjećanje
Za pjesmu
(»Apel«)

ovakve vrste znači ne zalagati se za poeziju, koja je, »prije svega, sredstvo za putovanje... u nepoznato«, nego za uništenje dosadašnjeg estetskog kriterija i za kidanje veza s književnom tradicijom, te nakon toga pisati učeno i sa zabrinutošću o krizi poezije. Koješta! Kriza poezije, ukoliko je ne predstavljaju pjesnici koji su se svadili s vlastitim talentom, nije se nikada javila kao neznanje o tome šta je poezija i kako ona nastane, a ako i jest, onda postoji, osim traženja prave i rijetko kad upotrijebljene riječi, koja usvojenoj rečeničnoj strukturi može dati novu dimenziju i kolorit, još jedan izlaz iz nje: stvaranje novih jezičnih konstrukcija — ali je taj izlaz neprihvatljiv i za stvarača izuzetna talenta i imaginacije, pošto od njega ne iziskuje samo savršen osjećaj za ustrojstvo pjesme, nego i golemo te temeljito znanje s područja filologije i lingvistike, koje Falout, zasada, ne pokazuje. Kao znalac jezika, kojim misli i stvara, on ni u čemu ne nadvisuje svoje književne vršnjake. Njegov je osjećaj za »muziku slovki« nepouzdan, jer ne registrira treptaje i iskre, koje se pojavljuju kada se riječi stapaju i prožimlju, a rječnik siv kao u dnevnoj štampi. On ne poznaje sjaj riječi, koji »krije jezik ulice i pokrajine«, ni nerabljene jezične konstrukcije. U žarištu njegove svijesti ne nalazi se vizija cjeline, nego njezin dio, i kada stvara, umjesto iz čitave strukture, on pokušava izbiti pjesničku iskru iz jedne jedine riječi, a ta riječ nema, u većini slučajeva, određeno značenje i potrebnu jačinu, ili pak iz dijela sintagme. Metafora, antiteza, kontrast, antinomija, paradoks i ostale figure, koje svojom energijom oživljavaju i pokreću slike, ne uživaju u njegovim pjesmama povlašten položaj. Zapostavljajući ritam, sliku i naglasak, on i najzamršenije situacije i doživljaje predočava opisom ili pojmom, koji ne pripada imaginativnoj literaturi, i gdje bi trebao biti iskričav i jasan, tu je uglavnom mlačan, zasukan, pa i nerazumljiv, jer ne zazire samo od onih izražajnih sredstava, koja stihovima daju skrovitost, a pjesmi kao cjelini misaonost koju čitalac ne očekuje. Da je i poznavanje jezične frazeologije njegova slabost, to ne treba posebno naglašavati, te bi pjesnici, kao što je on, morali kontrolirati s jezičnog stanovišta svaki napisani stih. A da li to Falout čini? Ne! Njega duh jezika kao da i ne zanima. Zanoseći se velikim temama, on pjeva o otuđenju čovjeka u suvremenom svijetu, o »pjevu povijesti«, o Hirošimi, Che Guevari i drugim pojavama općeg značenja, zaboravljajući pri tom na život oko sebe koji bi trebao prozrijeti, pa umjetnički izraziti, te na ritmičke nesmotrenosti učinjene prilikom strukturiranja pjesme i ulogu akcenta. Ali to nije sve. I kao stilist on je neprihvatljiv. Njegova ravnodušnost prema arhitektonici pjesme graniči kadikad s omalovažavanjem književne tradicije, a protivljenje sintaksi i pravilima gramatike s nepoznavanje jezika. Prepuštajući se utjecaju sad jedne, sad druge aktualne teme i ideje, on uzalud pokušava stići u »carstvo slike«, jer izleti, koje poduzimlje, zbog pomanjkanja autokritičnosti i ustrajnosti, završavaju najčešće s neuspjehom. Ali ne uvijek. Postoji u »Izgonu« i nekoliko fragmentarno uspjelih pjesama (»Velik si po kazni«, »U potopu slobode«, »Jad tvoga tijela«) ali ta lirska zrnca, premda su dopadljiva, ne mijenjaju opći dojam o Faloutu kao pjesniku. Naprotiv. Pjesničke kvalitete mogu biti dokaz da je sve ono što jedna zbirka sadrži plod slučaja ili igre, čija su pravila njihovu autoru nepoznata. Postoji još čitav niz činjenica, kojima se mogu potvrditi navedene tvrdnje, ali se ni jedna, čini se, ne odnosi na njega. On ipak zna šta je poezija ali gotovo ništa ne poduzimlje da joj se približi, nego se ponaša, kada piše, superiorno, sa smiješkom omalovažavanja prema onomu što će ostvariti, ili kao nezakoniti sin svoje neozbiljnosti, izigravajući pri tom pjesnika, koji tobože nije zadovoljan ni s tradicionalnim ni s modernim pjesničkim jezikom i načinom konstruiranja pjesme. Nova sintaksa, jezik, ideje: cilj je većine njegovih napora i namjera, a da je to što bi trebalo biti u načinu i tehnici građenja pjesme novo, samosvojno, dakle originalno, trik, fingirana skrovitost i hinjena misaonost, potvrđuju — pa još kako — nedostaci pjesme »Kairos«, koja započinje stihovima:

Kada bi se moglo ovako živjeti
Ali kako odgovoriti danu koji dolazi
Evo ga prozirnog punog vode koja se
nada
Oblaka koji prolaze naseljeni ženama
i djecom

gdje se naoko nespojive i nadrealistički viđene slike iz vidljivoga svijeta stapaju, urastaju jedna u drugu, oblikujući pri tom osnovnu pjesničku misao, koja neprimjetno prelazi u iduću strofu:

Kada bi se moglo ovako živjeti
Oslobođeno ali sa puno boli od slobode
I više nedoumice dvoumlja pitanja
maski i lica
Sloboda i nije tako teška ako se
razumije

Dan, proziran i pun vode, oblaci »naseljeni ženama i djecom«, te sloboda, koja »i nije tako teška ako se razumije«, vrijedne su i poetične ali ujedno nefunkcionalne metafore, slike, konstatacije, jer su odvojene od cjeline, kojoj bi imali pripadati, mutnim, jezično nezgrapnim, i ispraznim stihovima:

Kako odgovoriti ovome danu
Koji nas raspinje između nas
Kako se suspregnuti da se ovdje i sada
ne bude
Zar će nas samo jedan trenutak
odlučiti odvažiti

Zaista će nas važiti samo jedan
trenutak
Zauvijek — možda i onaj koji to nije
trebao biti

Stihovi ispunjeni ovakvim frazama: »raspinje između nas«, »da se ovdje i sada ne bude« — izraz su autorove pjesničke zabasalosti i nesnalaženja, a razmišljanje o tome kako »će nas važiti samo jedan trenutak« namjerna nepromišljenost, dakle »originalnost« koja je doduše poremetila, ali nije sasvim uništila ritam i arhitektoniku spomenute pjesme, jer je pjesnička varnica, začudo, preskočila iz potonjeg stiha druge u treći stih četvrte strofe, omogućivši na taj način daljnji tok osnovnoj pjesničkoj misli:

Ali kako ovako živjeti
Kad nam se rastaču lica i tijela su jača
od trenutka
Kad bi se moglo ovako živjeti
Možda bi to ispunilo i obećanje neke
slobode
Za nas svakako ali primjer bi vrijedio
Samo da li se time stvarno danu
odgovorilo suncu

Kada bi se ovako moglo živjeti
To bi na kraju bio savim dobar život
Ali neprocjenjiv kao svi drugi
Jedina bol je osamljenost odgovora

Sa svojom ekspresivnošću, odmjerenim i preciznim slikama, tugaljive strofe »Kairosa« ne djeluju sentimentalno, jer su pisane u trenucima nadahnuća, kada je usredotočenost na društvenu zbilju i vrijeme pojačana, i bez pretenzija da budu s jezične strane originalne. Osim u trećoj i četvrtoj strofi, njihov ritam teče smireno i bez zastoja, noseći sa sobom preobražene slike zbilje i misli, što neprimjetno urastaju u jezik i s njim se poistovećuju; nenametljiv i prozračan, taj se ritam, zahvaljujući snazi skraćenih usporedbi i metafora, rijetko kad spotakne o nezgrapnu sintagmu; on naprosto teče: račva se, prelijeva, ponire, izbacujući iz svoga korita suvišne slike i ukrase, te je na temelju toga moguće zaključiti da je Falout, usprkos pogreškama koje je u ovoj pjesmi učinio dok je oblikovao i raspoređivao njezine stihove, talentiran pjesnik. No to je, čini se, tek privid; kada uzme u obzir i ostale njegove pjesme, koje se nalaze na razini kvazifilozofskih fraza i poštapalica, to će mišljenje čitalac stubokom promijeniti i zaključiti da autor »Izgona« kao pjesnik još uvijek nije načistu s tim šta je u stvari poezija i kako ona nastaje.

Mirko Rogošić

PISMO MARIJANA MATKOVIĆA SUCU ZA PREKRŠAJE U POVODU »GENERALA I NJEGOVA LAKRDIJAŠA«

SKUPŠTINA GRADA ZAGREBA
Sudac za prekršaje
Z a g r e b
Đorđićeva ul. br. 4

Predmet: *Prilog žalbama Šupe i drugovima (osmorici demonstranata sa predstave od 18. II drame »General i njegov lakrdijaš« u Hrvatskom narodnom kazalištu)*

Poštovani druže suče,

kao autor drame »General i njegov lakrdijaš« te napokon i kao književnik općenito i kazališni radnik smatram svojom dužnošću da Vas umolim da kod rješavanja žalbi osmorice demonstranata protiv moje drame »General i njegov lakrdijaš«, uvažite ove činjenice:

1) Svaka javna književna riječ podvrgnuta je izrazima odobravanja i negodovanja. Osobito ona izgovorena u kazalištu. Do kojeg stepena ovi izrazi odobravanja ili negodovanja dolaze do izražaja ovisi u prvom redu o kulturnoj klimi sredine u kojoj se ta riječ pojavila. Upravo zato individualne krivnje onih koji u kazalištu prekoračuju mjeru pristojnosti u izražavanju svojih osjećaja gotovo u pravilu ne mogu da budu ocijenjene kao djela za koja treba da budu administrativno kažnjeni.

2) U konkretnom slučaju izrazima negodovanja mnogo je pripomogla i naša senzacionalistička štampa koja je u svojim prvim komentarima predstave »General i njegov lakrdijaš«, naslovima kao »Zrinski u gaćama« ili »u papučama« skrenula pažnju (a time i negodovanje demonstranata) na potpuno sporedni momenat u mome djelu, ističući ga provokativno nametnula ga kao osnovnu iritaciju publici iz prve reprize.

3) Budući da se lično ne osjećam ni najmanje uvrijeđen izrazima koji su pali na moju adresu za vrijeme tih demonstracija, a smatrajući da bi svakim kažnjavanjem tih demonstranata bila nanesena šteta vrlo ranjivoj kulturnoj klimi jednako kazališnoj kao i općenito kulturnoj u našem gradu, molim Vas poštovani druže suče, da uvaživši sva tri moja argumenta donesete jedino moguće: oslobađajuću presudu *na osnovi žalbi koje će Vam Šupe i drugovi podnijeti. Duboko sam uvjeren da samo takva oslobađajuća presuda može da bude od koristi jednako za te mladiće, za daljnji njihov razvoj u našem društvu, kao i za kulturnu klimu u našem gradu.*

Sa štovanjem i drugarskim pozdravima

Marijan Matković, v. r.

Zagreb, 28. II 1970. g.

DOKLE — DRŽAVA U DRŽAVI?!

U »Vjesniku« (19. II 1970) objavljen je sažeti tekst riječi B. Lončara, koji je ukazao na činjenicu da su »ekonomski odnosi — nedemokratski« (dok je u pitanju naše komuniciranje sa svijetom, u okviru djelovanja Državnog sekretarijata za vanjske poslove):

Sigurno je da je kadrovski sastav Državnog sekretarijata za vanjske poslove, kadrovska politika, jedno od veoma važnih pitanja. To više što mislim da bi toj temi trebalo dodati ne samo kreiranja nego i provođenje vanjske politike. Prema tome, ne samo demokratizacija u kreiranju, nego demokratizacija i u provođenju, jer je to za mene neodvojiva stvar.

Nacionalni sastav, odnosno republički sastav, mijenja se, i danas postoje slijedeći pokazatelji: iz Bosne i Hercegovine ima 14,8 posto kadrova, iz Crne Gore 8 posto, iz Hrvatske 27,2 posto, iz Makedonije 3,6 posto, iz Slovenije 4,8 posto i iz Srbije 41,4 posto kadrova.

Međutim, nacionalni je sastav nepovoljniji: Crnogoraca 8,3 posto, Hrvata 14,4 posto, Makedonaca 3,3 posto, Slovenaca 4,8 posto, Srba 63,1 posto, jugoslavenski opredijeljenih 4,2 posto i ostalih 1,9 posto.

Smatram da imamo najteži problem u ekonomskim odnosima s inozemstvom jer je to, prema mojem mišljenju, najnedemokratskiji i najslabiji dio sistema unutar i u komunikacijama sa svijetom. To u određenoj mjeri utječe, determinira ili deformira našu vanjsku politiku.

Sa stanovišta razvijanja konkretnih odnosa s pojedinim zemljama i regionima u svoje je vrijeme Savezno izvršno vijeće uz odobrenje Skupštine donijelo odluku o usmjeravanju naše kupovine sirovina. Mi to nismo mogli ostvariti. GENEX je bio jači i od državne administracije i od ambasada i od svih republika. On je odlučio da nastavi kupovinu u Londonu i Singapuru, gdje su cijene bile više, ali gdje je on dobivao određene olakšice time što je dobivao kredite — i njemu se to više isplatilo. Koristeći se kreditima, to je bilo skuplje, a tu je cijenu plaćala naša industrija, u krajnjoj liniji potrošač.

Drugi podatak u vezi je naših kredita. Naša je industrija dala kratkoročne kredite zemljama jugoistočne Azije. Krediti su išli preko INEX-a. INEX ih je realizirao, pokupio maržu, a kad je došlo dotle da oni nisu mogli otplaćivati kredite, tj. kad je ta privreda došla u krizu, INEX se odjednom izvukao i ostavio te probleme direktno OKI-ju, Plivi i ostalim poduzećima iz Jugoslavije.

Smatram da su ambasade postavljene neadekvatno našem federativnom sisistemu, a još više našem samoupravnom sistemu. Ambasada nije organ Državnog sekretarijata za vanjske poslove, nego organ federacije u cjelokupnom njezinu smislu. Stoga bi u tome trebalo napraviti korak dalje i reći da su naša predstavništva u inozemstvu organi naše samoupravne zajednice. Ambasade bi morale biti, prema mojem mišljenju, kreativan i samostalan faktor, a u provođenju prilično nezavisan.

ZAGREB FEDERACIJI

Iz novaca za opće društvene potrebe u gradu Zagrebu raspodjela je izvršena na ovaj način:

	1966.	1967.	1968.	1969. (procjena)
Federacija	**57,3**	**59,8**	**59,3**	**60,9**
Republika	**14,1**	**16,2**	**17,3**	**15,9**
Općina	**28,6**	**24,0**	**23,4**	**23,2**

Tako je procesom »deetatizacije« došlo do povećanja disproporcije u gradu između njegove materijalne proporcije i funkcija koje su mu blagohotno prepuštene.

O. H.

»VUS« 4. 3. 1970.

FEDERACIJA ZAGREBU

U Zagrebu nema industrije koju bi u posljednje vrijeme različiti zaključci Savezne skupštine stavili u povoljniji položaj. Riječ je o baznoj industriji koja je time, što je u rezoluciji o ekonomskoj politici u 1970. godini »uguran« amandman o prioritetnom razvoju Jugoslavije na domaćoj sirovini, pa bilo kakva ona bila, došla u bolji položaj. Usprkos tome što je Zagreb najveći industrijski centar, on nema industrije koja je u sadašnjim uvjetima poseban miljenik države.

»Vjesnik« 24. 3. 1970.

NACIONALNI KLJUČ U JUGOSLAVENSKOJ DIPLOMACIJI

SASTAV DIPLOMACIJE PO REPUBLIKAMA	
Bosna i Hercegovina	13,7
Crna Gora	10,7
Hrvatska	25,6
Makedonija	5,9
Slovenija	5,5
Srbija	38,6

NACIONALNA ZASTUPLJENOST DIPLOMATA NA 100 ZAPOSLENIH	
Crnogorci	12
Hrvati	18
Makedonci	6
Slovenci	6
Srbi	53
Jugoslaveni	3,5
Ostali	1,5

(*NIN*, br. 1004, 5. 4. 1970.

NOVO NOVO NOVO

DOBRIŠA CESARIĆ

SLAP

Izabrane pjesme s opsežnim pogovorom, bilješkama i fotografijama, te interpretacijama pjesama u izvođenju samog autora na gramofonskoj ploči

Cijena D 70.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedena knjiga pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

NOVO NOVO NOVO

ANTE SEKULIĆ

KNJIŽEVNOST BAČKIH HRVATA

(književno-historijski prikaz i antalogijska panorama tekstova)

Cijena D 60.—

UPRAVO IZAŠLO

Drugo, prošireno izdanje

FRANJO TUĐMAN

VELIKE IDEJE I MALI NARODI

Cijena D 85.—

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:

za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149

za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

U SLIJEDEĆIM BROJEVIMA »KRITIKE«

Grgo Gamulin: NA RUBU ILI U JEZGRI PROBLEMA (O NACIONALNOJ RAVNOPRAVNOSTI — U POVODU DISKUSIJE O MUSLIMANIMA)

Ernst Bloch: ATEIZAM U KRŠĆANSTVU

Bratoljub Klaić: SINTAKSA BIBLIJE

Adalbert Rebić: METODE TUMAČENJA BIBLIJE OD STARINE DO DANAS

Slavko Goldstein POTOMSTVO NARODA IZABRANOG

Jeronim Šetka: KRŠĆANSKI TERMINI U NOVOME PRIJEVODU BIBLIJE

Karlo Kosor: KOLEBANJA U JEZIKU NOVE HRVATSKE BIBLIJE

Vojislav Nikčević: ČIJI JE TAKOZVANI VUKOV JEZIK?

Veljko Vučetić: LIRIKA ANTE CETTINEA

Julije Derossi: ESTETSKO PITANJE U POVIJESTI HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

Marin Pavlinović: O PAVLINOVIĆEVIM »PUTIMA«

Dubravko Ivančan: POEZIJA A. B. ŠIMIĆA

Smiljana Rendić: O IMENU ŽIDOVA

Mate Šimunović: PROTIV PODJELE HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI NA »STARU« I »NOVU«

Nikola Batušić: SUVREMENA HRVATSKA DRAMSKO-KAZALIŠNA KRITIKA

Ivan Pederin: OSNOVNI STAVOVI SLOVINSTVA OD XVI DO XVIII ST. PREMA SLAVENSTVU NIKOLE TOMMASEA

Petar Šegedin: RIJEČ NA GODIŠNJOJ SKUPŠTINI DKH

Vladimir Blašković: OGRADA OD OBJEDE ILI PORUKA JAVNA POVODOM JEDNE ARABESKNE KOLAJNE I NJENE TURE I JAZIJE

11

kritika

G. Gamulin: Izbor unutar totaliteta ● M. Zorić: Zaboravljeno poglavlje iz hrvatske književne prošlosti: pisci talijanskoga jezičnog izraza u Dalmaciji i Nikola Tommaseo ● M. Buljan: Irci i njihov »vjerski« rat ● N. Mihanović: Lavoslav Vukelić ● T. Macan: Šta je sporno a što neosporno o »Muslimanima hrvatskosrpskog jezika«? ● M. Čanadanović: Politika Radoja Radojevića ● N. Klaić: Još jednom o tristotoj obljetnici osnutka Filozofskog fakulteta u Zagrebu ● V. Bazala: Umjesto odgovora Nadi Klaić ● B. Donat: Okruženi smrću ● M. Rogošić: Fingirana skrovitost ● H. Šošić: O dohotku i dobiti — suprotno od A. Bajta i L. Rupnika ● Matkovićevo pismo javnom tužiocu ● Dokle država u državi?! ● Zagreb Federaciji — Federacija Zagrebu.

Poštarina plaćena u gotovu ● Cijena: 10 ND